

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

SAHİB B. ABBÂD VE MEZHEBÎ EĞİLİMİ

**Hazırlayan
Filiz YUŞAN**

**Danışman
Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

Yüksek Lisans Tezi

Nisan 2025, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**SAHİB B. ABBÂD VE MEZHEBÎ EĞİLİMİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Filiz YUŞAN**

**Danışman
Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

Nisan 2025, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Filiz YUŞAN

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Sahib b. Abbâd ve Mezhebî Eğilimi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 91 sayfalık kısmına ilişkin 15/02/2025 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %17'tir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 19/02/2025

Danışman: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Öğrenci: Filiz YUŞAN

KILAVUZA UYGUNLUK

“**Sahib b. Abbâd ve Mezhebî Eğilimi**” isimli Yüksek Lisans Tezi Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Filiz YUŞAN

Danışman

Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Mehmet DEMİRCİ

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU danışmanlığında **Filiz YUŞAN** tarafından hazırlanan “**Sahib b. Abbâd ve Mezhebî Eğilimi**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

21/03/2025

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye :Dr. Abdullah Ömer YAVUZ

Üye :Dr. Ahmet Selim HARPUTLU

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tarihte iz bırakmış siyâsî şahsiyetler hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bizim çalışmamızda da mezhepler tarihinde tebârüz etmiş, hakkında daha önce akademik çalışma yapılmamış bir siyasetçi ele alınacaktır. Çalışmamızda asıl adı Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî olan Sahib b. Abbâd'ın hayatını inceleyeceğiz. 326/938-385/995 yılları arasında yaşamış olan İbn Abbâd, 320/932-446/1055 yılları arasında Abbasî Hilâfeti ile eş zamanlı hüküm süren Büveyhî Hanedanlığı emirlerinden Müeyyidüdevle ve Fahrüddeve dönemlerinde vezirlik yapmış bir devlet adamıdır.

Araştırmanın ana konusu Sahib b. Abbâd'ın hayatının, mezhebî görüşlerinin ve alan açısından öneminin incelenmesi olarak belirlenmiştir. İlk bölümde İbn Abbâd'ın doğum yerini ve ailesini, eğitimi ve hocalarını ilmî, ahlakî, edebî ve siyâsî yönleriyle şahsiyetini incelemeye çalışacağız. Hayatı bağlamında yaşadığı dönemin dinî, ilmî ve siyâsî yönlerden tarihî arka planını ele almaya çalışacağız. Ayrıca meşgul olduğu ilimler, verdiği eserler, hakkında yazılanlara da değineceğiz. İkinci bölümde ise İbn Abbâd'ın mezhebî âidiyeti, kelâmî görüşleri, siyâsî konumu ve etkinliği ile takip ettiği mezhep politikasına da yer verecek, mezhepler tarihindeki önemini inceleyeceğiz.

Çalışma boyunca yardımlarına başvurmak durumunda kaldığım, süreç boyunca desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Muharrem Akoğlu'na, ders dönemi boyunca bizleri yönlendiren, ilmî katkılarının yanında usûl, yol, yordam gösteren ve maalesef tez dönemim sırasında vefatını üzüntüyle öğrendiğim kıymetli hocamız Prof. Dr. Yusuf Benli'ye ve yine bizlere desteğini esirgemeyen hocamız Doç. Dr. Abdullah Ömer Yavuz'a teşekkür ediyorum. Ayrıca araştırma sürecimde desteklerini yakından hissettiğim Dr. Kerem Çavuşlu, Brahima Kouma ve eşim Hüseyin Yuşan'a da sonsuz şükranlarımı sunuyor, bu süreçte eksikliğime tahammül göstermek durumunda kalan kızlarım Kübra ve Eslem'in sabrını da burada zikretmek istiyorum.

Filiz YUŞAN

Kayseri, 2025

SAHİB B. ABBÂD VE MEZHEBÎ EĞİLİMİ

Filiz YUŞAN

**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yüksek Lisans Tezi, Nisan 2025
Danışman: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

ÖZET

Büveyhî Hânedanlığı dönemi mezhepler tarihinin önemli köşe taşlarından birisidir. 320/932-446/1055 yılları arasında Abbasîler döneminde Irak ve İran'da hüküm sürmüşler, hilâfet makamını geçici bir süre sembolik bir pozisyona düşürerek Abbasî yönetimini ele geçirmişlerdir. Deylem bölgesinden gelen hânedanlıkta, hükümranlığı boyunca son derece başarılı devlet adamları ve bürokratlar görev yapmışlardır. Özellikle izledikleri mezhep politikaları ve özgürlükçü siyâsetleriyle dönemlerinin ve hâkim oldukları coğrafyanın fikrî, ilmî, siyâsî ve mezhebî yapısında mezhepler tarihi açısından önemli gelişmeler ve değişimlere imza atmışlardır.

Sahib İbn Abbâd da söz konusu başarılı bürokratlardan birisi olup Büveyhîlerin en ünlü veziridir. Söz konusu değişim ve gelişmelerde önemli katkısı bulunan Vezir hem Hânedanlığın hem de görev süresi boyunca sorumluluk alanındaki bölgenin özellikle ilmî ve mezhebî açıdan çehresini değiştirmiştir. Tüm mezheplere ve fikirlere özgürlük alanı açan Vezir, özellikle Mihne dönemi sonrası büyük ölçüde sıkıntı içinde kalan Mu'tezile ekolüne âdeta bir yükseliş dönemi yaşatmıştır. Ekolün tarihinde yaşadığı üç parlak dönemden ikincisinin mimarı olan Vezir, İslam tarihi sayfalarında önemli bir yere sahiptir. Hadis ve kelâm ilimlerinde tebârüz etmiş olan Vezir, aynı zamanda döneminin en büyük şairlerindedir. İlmî ve edebî yönden de oldukça önemli bir birikime sahip olan ve adından bu alanlarda üst perdeden söz ettiren İbn Abbâd, aynı zamanda Mu'tezile kelâmının günümüze ulaşan en önemli risalelerini de kaleme alacak kadar büyük bir kelâmcı olarak da tarihe geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sahib b. Abbâd, vezir, Büveyhiler, Mu'tezile,

SAHİB B. ABBÂD AND HIS SECTARIAN TENDENCY

Filiz YUŞAN

Erciyes University Graduate School of Social Sciences,

Master Thesis, April 2025

Supervisor: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

ABSTRACT

The period of the Buwayhid Dynasty is one of the important cornerstones of the history of sects. They ruled in Iraq and Iran during the Abbasid period between 932 and 1055, and took over the Abbasid administration by temporarily reducing the caliphate to a symbolic position. The dynasty, which came from the Deylem region, had extremely successful statesmen and bureaucrats throughout its reign. Especially with the sectarian policies and libertarian policies they followed, they made important developments and changes in the intellectual, scientific, political and sectarian structure of their period and the geography they dominated, in terms of the history of sects.

Sahib Ibn Abbad is one of these successful bureaucrats and the most famous vizier of the Buwayhids. The Vizier, who made a significant contribution to these changes and developments, changed the face of both the Dynasty and the region under his responsibility, especially in scientific and sectarian terms, during his term of office. Vizier, who opened a field of freedom for all sects and ideas, gave a period of rise to the Mu'tazila school, which was in great trouble especially after the Mihna period. Vezir, the architect of the second of the three bright periods in the history of the school, has an important place in the pages of Islamic history. Having excelled in the sciences of Hadith and Kalam, Vezir is also one of the greatest poets of his period. Ibn Abbad, who has a very important knowledge in scientific and literary aspects and who made a name for himself in these fields, also went down in history as a great theologian who wrote the most important treatises of Mu'tazila theology that have survived to the present day.

Key Words: Sahib b. Abbad, vizier, Buwayhids, Mu'tazila,

İÇİNDEKİLER

SAHİB B. ABBÂD VE MEZHEBÎ EĞİLİMİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Gerekçesi	1
2. Araştırmanın Yöntemi	1
3. Kaynakları.....	3
3.1. Sahib B. Abbâd'ın Kendi Eserleri.....	3
3.2. Tarih Kitapları	4
3.3. Tabakâtlar.....	4
3.4. Çağdaş Araştırmalar	5

1. BÖLÜM

SAHİB B. ABBÂD'IN YAŞAMI VE ENTELEKTÜEL YÖNÜ

1. İçinde Yaşadığı Toplumun Sosyo-Politik ve Kültürel Arka Plan.....	6
1.1. Toplumsal Yapı.....	6
1.2. Siyasî Yapı	16
1.3. İlmî ve Kültürel Ortam	18
2. Sahib b. Abbâd'ın Hayatı.....	30
2.1. İçinde Doğduğu Bölge ve Sosyo-Politik Yapısı	30
2.2. Doğumu, Ailesi ve Eğitim hayatı	33
2.3. Tahsil Hayatı ve İlmî Yönü	34
2.3.1. Hocaları	39

2.3.1.1. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd (ö. 360/970)	39
2.3.1.2. İbn Fâris es-Sâhibî (ö. 395/1004)	41
2.2.1.4. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979)	42
2.3.1.5. İbn Miksem el-Attâr (ö. 354/965)	43
2.3.2. Eserleri	44
2.3.2.1. Kalam	45
2.3.2.1.1. el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.	45
2.3.2.1.2. Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye	45
2.3.2.1.3. Kitâbü'l-İmâme	46
2.3.2.1.4. Kitabu'z Zeydiyye	47
2.3.2.2. Tarih	47
2.3.2.2.1. Unvânü'l-ma'ârif ve zikrû'l-halâ'if.	48
2.3.2.2.2. Resâilü Sahib b. Abbâd	48
2.3.2.3. Filoloji, Şiir ve Edebiyat	50
2.3.2.3.1. Divan-ı Sahib B. Abbâd	50
2.3.2.3.2. el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî (er-Rûznâmce)	50
2.3.2.3.3. Kitâbü'l-Keşf 'an mesâvî'i şî'ri'l-Mütenebbî	52
2.3.2.3.4. el-Muhît fî'l-luğa	53
2.3.2.3.5. Kitâbü Dîvânî şî'rih	53
2.3.3. Hakkında Yazılan eserler	55
2.3.3.1. es-Sahib İbn Abbâd	55
2.3.3.2. es-Sâhib b. 'Abbâd: el-Vezîr el-edîb el-'âlim	55
2.3.3.3. Ahlakü'l Vezireyn	56
2.3.4. Ona İthaf Edilen Eserler	57

2. BÖLÜM

SAHİB B. ABBÂD'IN SİYASÎ KONUMU, MEZHEBÎ

KİMLİĞİ ve POLİTİKASI

1. Sahib b. Abbâd'ın Siyâsî Konumu ve Vezirlik Görevi	59
1.1. Vezirlik Görevine Gelmesi ve Büveyhi Emirleriyle ilişkisi	60
2. Politik Etkinliği	68
3. Sahib B. Abbad'ın Mezhebî Kimliği Hakkındaki İddialar ve Kendi Beyanları	73

4. Sahib B. Abbâd'ın Mezhebi Kimliği.....	87
4.1. İbn Abbâd'ın İtikadî Görüşleri	93
4.1.1. Âlem.....	93
4.1.2. Ulûhiyyet.....	94
4.1.3. Sıfatlar	97
4.1.3.1. Sübûtî Sıfatlar	98
4.1.3.2. Haberî Sıfatlar.....	100
4.1.4. Rü'yetullah Meselesi.....	104
4.1.5. Halku'l Kur'an Meselesi	106
4.1.6. Nübüvvet Meselesi.....	109
4.1.7. Allah'ın ve Kulun İradesi (Fiiller)	111
4.1.8. Kader	114
4.1.9. Büyük Günah Meselesi	117
4.1.10. İmâmet Meselesi	120
5. Mezhebi Kimliğinin Politik Yansımaları.....	122
6. Sahib İbn Abbâd'ın Vefatı ve Sonrası.....	126
SONUÇ	133
EKLER	145
Ek 1: Sâhib b. Abbâd'ın <i>el-Muḥîṭ fi'l-luġa</i> adlı eserinin ilk iki sayfası.....	145
Ek 2: Büveyhi Emirliği'nin Hâkimiyet Alanını Gösterir Harita.....	146

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

b.	: Bin, İbn
MÖ	: Milattan Önce
ö.	: Ölüm Tarihi
sy	: Sayı
t.y.	: Tarih yok, tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Gerekçesi

Bu çalışmaya karar vermeden önce yaptığımız literatür taramasında İbn Abbâd ve faaliyetleri hakkındaki mâlûmâtın çeşitli kaynaklarda puslu ve dağınık halde bulunan bilgilerden ibaret olduğunu gördük, fakat Sahib ibn Abbâd özelinde bu minvâlde yapılmış bir çalışmaya rastlamadık. Önemli bir şahsiyet olması nedeniyle gerek hayatı gerekse tarihteki siyasî ve mezhebî konumu ve etkisinin tespit edilerek ortaya koyulması gerektiğine olan inancımız bu çalışmayı yapmaya bizi sevk etti.

Araştırmamızın amaç ve gerekçesi, akademik literatür taramamızda kısmî olması kaydıyla sadece bir edebî çalışması ve yine sadece bir kelamî düşüncesi olmak üzere hakkında yazılmış iki makaleden başka bir çalışmaya rastlamadığımız İbn Abbad'ın şahsiyetini ilmî, edebî, ahlakî, siyasî, mezhebî yönden incelemek ve ortaya koymaktır.

Biz bu çalışmamızla bu anlamda hakkında yazılmış hiç bir tez bulunmayan İbn Abbad'ın hayatını ilk defa akademik çalışma konusu yaparak literatüre bu anlamda katkı sağlayacak, hakkındaki mâlûmat tarihî kaynaklarda dağınık halde bulunan bilgilerden ibaret olan İbn Abbad'ı siyâsî, edebî, ahlakî, ilmî olmak üzere tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışacağız.

2. Araştırmanın Yöntemi

Sahib İbn Abbâd ve Mezhebî Eğilimi isimli çalışmamızda İbn Abbâd'ın hayatını, düşüncelerini ve mezhebî ve kelâmî görüşlerini Mezhepler Tarihi ilminin bakış açısıyla ortaya koymaya çalıştık. Buradan hareketle ilim dalının mevcut bazı genel ilkelerinden bizim tezimizi ilgilendirenleriyle uyumlu şekilde yürütmeye gayret ettiğimiz araştırmada,

alanın prensiplerinin dışına çıkmamaya özen gösterdik. Genel anlamda tarih ilminin metodu üzerine de bina ettiğimiz çalışmada şahısları, olayları, mekânları ve fikirleri çok boyutlu olarak ele almaya gayret ederek, vakıalar hakkında sadece vitrinde görünen ve zannedilenle yetinmeyip, dönemin ve şahısların içinde bulunduğu şartlardan yola çıkarak araştırmayı ilmî yöntemlerin dışına çıkmadan ihtimaller ve alternatif tahminlerle de zenginleştirmeye çalıştık. Mezhepler Tarihi alanında fikir hadise alakası olarak yer alan bu ilke, çalışmamıza ışık tutan prensiplerden ve yöntemlerden birisidir.

Takdir edileceği üzere gerek tarih ilmi gerekse onun alt kolu olan mezhepler tarihi ilmi tek düze ve tek boyutlu olmayıp ilgili dönemi anlayabilmek için her yönüyle ele alma ve çok boyutlu bir araştırma yapma, kişiler, olaylar, mekânlar arasında alaka kurmayı gerektiren ilim dallarıdır. Sadece incelenen şahsı yahut dönemi öncesi ve sonrasından kopuk müstakil şekilde ele almak çalışmanın anlam bütünlüğüne zarar vereceğinden, araştırma konusunu önce ve sonrasıyla tüm bağlarını kapsayacak şekilde incelemek daha doğru sonuçlara ulaşmayı sağlayacaktır. Dolayısıyla bu bağlamda tezimizde tarihî ilimlerin metodlarından birisi olan bütüncül bir anlayışı metoduyla konuya yaklaştırmaya özen göstererek bahsi geçen şahısları, olayları ve fikirleri en doğru şekilde anlamaya ve ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın dayanağı olan metodlardan birisi de deskriptif (tasvirî) yöntem olarak tabir edilen, aynı zamanda mezhepler tarihi ilminin temel ilkelerinden de birisi olan ve objektif bakış olarak niteleyebileceğimiz bu yöntem sayesinde gerek onunla gerekse tezde bahsi geçen diğer şahıslarla ilgili tarafsız bir bakış açısı sergilemeye, haklarında adil bir değerlendirme yapmaya gayret ettik

Alanın bir başka ilkesi de yine çalışmamızın bel kemiğini oluşturacak nitelikte olan şahıslar üzerinde derinleşme meselesidir. Bu minvâlde gerek bizzat tezin mevzusunu oluşturan İbn Abbâd gerek onunla yakından ilgili olduğu için bahsi geçen diğer şahısların tarihi kaynaklardan ve tabakât kitaplarından yararlanılarak ulaştığımız ilmî, siyâsî, fikrî ve mezhebî düşünceleri ile hayatları ve kısaca kişilik yapılarından da bahsettik. Dolayısıyla bu şahıslar üzerinden üzerinden dönemin ilmî, siyâsî, fikrî ve mezhebî yapısına da ışık tutmaya çalıştık.

Çalışmamızı tüm bu bahsettiğimiz metodlar üzere sürdürerek en doğru şekilde neticelendirmeye çalıştık.

3. Kaynakları

Sahib ibn Abbâd'ın hayatını, görüşlerini, mezhebî âidiyetini ve mezhepler tarihindeki yeri ve önemini konu alan çalışmamızı temel kaynaklardan araştırmaya gayret etmekle beraber gerektiğinde ikinci derece kaynaklardan ve çağdaş araştırmalardan da istifade ettik. Öncelikle literatür taraması yaparak hakkındaki mâlûmatı toplayıp, gerekli notları alarak ve notların gerekli analizini yapıp yeterli bilgiye ulaştığımız konusunda tatmin olduktan sonra yazım aşamasına geçtik. Konunun daha net ve sağlıklı şekilde ortaya koyulması açısından çalışmamız alanında uzman hocalarımızla zaman zamana gözden geçirerek, hocalarımızın değerlendirmeleri ve görüşleri doğrultusunda gerekli düzenlemeler ve eklemeler yaptık. Ayrıca ikincil kaynaklardan yola çıkarak temel kaynaklara ulaşarak, mâlûmatın doğruluğunun sağlamasını yapmaya çalışıp en doğru bilgiye ulaşmaya gayret ettik.

Yararlandığımız kaynakların hepsini buraya almak takdir edilir ki imkânsızdır. Fakat belli başlı ve önem arz edenlerinden birkaç tanesine burada yer vermek uygun olacaktır. Söz konusu kaynakları tarihine ve türüne göre sınıflamak tahminimizce daha sistematik bir bakış açısı sunacaktır.

3.1. Sahib B. Abbâd'ın Kendi Eserleri

Onun mezhebî ve kelâmî düşüncelerini incelemek için öncelikle İbn Abbâd'ın kendi yazdığı *el-İbâne*, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*, *Kitabü'l İmâme*, gibi kelâm içerikli eserlerinden ve tarihî ve edebî açıdan kıymet arz eden ve risalelerinin bir divanı niteliğinde olan *Resâilu Sahib b. Abbâd* isimli eserinden istifade ettik. Ayrıca şiirlerini derlediği *Divan-ı Sahib İbn Abbâd* isimli eserinde de mezhebî âidiyetine işaret eden ifadelerinden bazılarını derlemeye çalıştık.

3.2. Tarih Kitapları

Bu başlık altında yararlandığımızı ifade edebileceğimiz kitapların başında Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh (ö.421/1030)'e ait olan ve Büveyhî emiri Adudüddöve'nin (ö. 372/983) öldüğü yıl olan 372/983 tarihine kadar gerçekleşmiş olayları ihtiva eden bir tarih kitabı olan *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem* isimli eser, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'aşr*, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l- Cevzî (597/1201)'nin *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem* isimli eseri ve Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî'nin (ö. (626/1229) *Mu'cemü'l Üdebâ*'sını ve *Mu'cemü'l Büldan*'ını sayabiliriz. Devamında ise başta İslam tarihinin başyapıtlarından birisi olan Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (ö.630/1233)'e ait ve dönemin tarihî arka planıyla ilgili bilgileri edinmek için de yine tarihi gelişmeleri yıllara göre bize aktaran ve dolayısıyla Büveyhîler dönemindeki gelişmeleri de kendisinden öğrenebileceğimiz *el-Kâmil-fî't-Târih* ve yine İslam tarihinin en önemli eserlerinden birisi olan Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr (774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'sini zikredebiliriz. Bundan başka ve isimli eserlerini de sayabiliriz. Ayrıca Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö.852/1449) tarafından kaleme alınan ve Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî'nin (ö.748/1348) zayıf ravîlerle ilgili önemli bir çalışması olan *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* isimli eserine muhtasar olarak neşr ettiği *Lisânu'l-Mîzân* isimli eserine ve ne de başvurduk.

3.3. Tabakâtlar

Bu kategoride faydalandığımız eserlerden ilki, konumuz Mu'tezile ile yakından ilgili olduğu için doğal olarak Ebu'l-Hasen Ahmed Kadı Abdülcebbâr (ö.415/1025)'ın kaleme aldığı *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*'dir. Faydalandığımız eserlerden bir diğeri ise Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101)'nin yazdığı *Min Kitâbi Şerhi'l-Uyûn* isimli tabakâttır. Diğer tabakatlar ise bir tarihçi, fakih, edip ve şair olan Ebu'l- Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan'ın (ö.681/1282) meşhur kişilerin biyografilerine dair yazdığı eseri *Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâü Ebnai'z-Zaman*, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî'nin (ö.748/1348) başta muhaddisler olmak üzere meşhur şahsiyetleri

tabakalar halinde tanıttığı *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli eserleridir. Ayrıca istifade ettiğimiz bir başka tabakât olan Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437) tarafından yazılan *Tabakâti'l-Mu'tezile*si de burada bahsedilmeye değer niteliktedir.

Tüm bunların dışında bir coğrafi çalışma olan ve Şemsüddin Ebu Abdillâh Makdisî (ö.390/1000) tarafından yazılan *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* de başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

3.4. Çağdaş Araştırmalar

Bu başlık altında sözünü edebileceğimiz çalışmalar, İbn Abbâd'dan kısmen de olsa bahseden Büveyhîler Dönemi ile ilgili yazılmış bazı yüksek lisans ve doktora tezleridir. Prof. Dr. Muharrem Akoğlu'nun *Mihne Sürecinde Mu'tezile* isimli doktora teziyle *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* isimli doçentlik tezi, Edip Yılmaz'ın *Ebû Reşîd En-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri* isimli yüksek lisans tezi, Furkan Çelebi'nin *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri* isimli yüksek lisans tezi, Cihan Gençtürk'ün *Büveyhîler'in İran Hakimiyeti* isimli doktora tezi, Samet Karahüseyin'in *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr* isimli doktora tezi ve Bekir Altun'un *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi* isimli doktora tezi bunlardan bir kısmını oluşturmaktadır.

Ayrıca ile Zühdi Carullah'ın *el-Mu'tezile* ve Ahmet Güner'in *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyâseti* isimli çalışmalarından da oldukça büyük ölçüde istifade ettik. Yine İlyas Çelebi'nin TDV İslam Ansiklopedisi için yazdığı "*Sâhib B. Abbâd*" maddesinden de epeyce istifade ettiğimizi belirtmek isteriz. Son olarak Ankara Okulu çalışmalarından olan *Mu'tezile Akaidi*, *Sahib b. Abbâd'ın Kelâmî Görüşleri* ve *el-İbâne* adlı eseri de yararlandığımız çağdaş araştırmalar listesinde yer almaktadır.

1. BÖLÜM

SAHİB B. ABBÂD'IN YAŞAMI VE ENTELEKTÜEL YÖNÜ

1. İçinde Yaşadığı Toplumun Sosyo-Politik ve Kültürel Arka Plan

Tarihte yaşamış ve gerek ilmî gerek siyasî anlamda iz bırakmış olan şahsiyetleri daha yakından tanımak, onların yaptıklarını, söylediklerini ve dönemlerinde yaşanan bazı olayların arka planını daha iyi anlayabilmek için onların doğdukları, yaşadıkları ve yetiştikleri ortamı, şartları, dönemin sosyal ve siyasî durumunu yakından bilmek gerekmektedir.

Bu noktadan hareketle önceliğimiz, çalışmamıza konu olan Sahib b. Abbâd'ın yaşadığı yer olan Rey'in yakından tanınmasıdır. Bu nedenle Rey'in siyasî ve ilmî açıdan o dönem içinde bulunduğu durum incelenecek ayrıca toplumun sosyal ve kültürel yapısı ortaya koyulacaktır.

1.1. Toplumsal Yapı

Şehirlerin kimliklerini oluşturan önemli unsurlardan biri, içinde yaşayan insanlardır. İnsanlar şehirlerin kültürel ve sosyal dokusunu şekillendirirler. Bu nedenle, bir şehirde yaşayan insanların kimlikleri, o şehrin karakterini belirlemede önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda, araştırmamızın konusu olan Sahib b. Abbâd'ın yaşadığı dönemde ve aynı zamanda Büveyhîler döneminde başkentlik yapmış olan Rey şehrinin sosyal yapısını anlamak için öncelikle bu şehirde yaşayan insanların etnik kökenleri üzerinde durmak önemlidir. Rey gibi tarihî bir şehrin sosyal dokusunu anlamak, bu şehrin zengin kimliğini ve tarihini daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir.

Şehir, döneme göre oldukça kalabalık sayılabilecek bu nüfustan ve farklı etnik kökene sahip sakinlerden oluşuyordu.¹ X. yy da bölgede artan ticârî hareketlilik nedeniyle oldukça geniş bir alana yayılmış olan Rey şehri Makdisi'ye göre eni ve boyu yaklaşık 6 km. lik bir alanı kaplıyordu.²

İbn Miskeveyh'e göre o dönem şehirde yaşayanlar arasında hem hürler hem köleler bulunuyordu.³ Bunu, naklettiği bir anekdotla destekleyen İbn Miskeveyh'e göre Büveyhi emirlerinden Rüknu'ddevle'nin (ö. 366/976) askerlerinin yanı sıra 300 kadar da kölesi bulunmaktaydı. Hatta bu kölelerin Horasan'dan gelen bir ordunun Rey şehrine saldırması sonucunda (339/950) Rüknu'ddevle'nin korunmasında ve kurtarılmasında önemli rolleri olduğunu zikreder.⁴

Hürlerin içinde ise Türkler de dâhil olmak üzere çeşitli etnik kökenlere sahip olan insanlar vardı. Zira İbnu'l Esîr daha önce zikredilen Horasan ordusunun saldırısı esnasında Büveyhî kardeşlerin en küçüğü olan Muizuddevle (Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Şücâ' Büveyh b. Fennâ Hüsrev ed-Deylemî (ö. 356/967) 'nin, içinde Türklerin de olduğu bir orduyu abisi Rüknu'ddevle'ye yardım için Rey'e gönderdiğini nakleder.⁵ Ordunun askerî yapısına bakıldığında büyük kısmının Türklerden ve Deylemlilerden oluştuğu görülür.

Deylemlilerden kısaca bahsedilecek olursa bölge halkının sürekli yeni topraklar katması nedeniyle sınırlarının çizilmesi oldukça güç bir coğrafyadır. Deylem'i İslâm coğrafyacısı İstahrî, (ö. 340/951) güneyde Kazvin, Azerbaycan ve Rey'in bir kısmı ile doğuda Taberistan ve Rey'in diğer kısmı, kuzeyde Hazar denizi, batıda Azerbaycan'ın bir kısmı ve Arrân bölgeleriyle sınırlanan ve asıl merkezin dağlık bölgeden ibaret olduğu şeklinde anlatmıştır. Bölge halkı ise önce Emevîlerin sonra da Abbasîlerin baskısından kaçan ve Hz. Ali'nin soyundan gelen Müslümanlar sayesinde İslam'a girmişlerdir. Deylemliler

¹ Furkan Çelebi, *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2019), 56.

² Ebü Abdullah Mu-hammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Beyrut: Matbau Brill, 1906), 391; Osman Gazi Özgüdenli, *Rey*, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV yayınları, 2008). 35:40-41

³ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l kütübi'l İlmiyye, 2003), 6:178.

⁴ İbn Miskeveyh, 6:371.

⁵ İbnu'l Esir, *El-Kamil Fi't Tarih Tercemesi*, (İstanbul: Bahar, 1991), 5:410,411.

Sasanîler döneminde ücretli asker olarak istihdam edilmiş ve içlerinden bazıları ordu kumandanlığına kadar yükselmiştir.⁶

Abbāsiler orduda Türklere geniş şekilde yer vermişlerdir. Bu durum Büveyhîler'in hâkimiyeti ele geçirmelerinden sonra yıkılışlarına giden süreçte Deylemli askerlerle Türkler arasındaki sürtüşmelerin etkili olması sonucunu doğurmuştur.⁷

Rey'de bulunan bir başka etnik grup ise Kürtlerdir. Samanî emiri Nuh b. Nasr'ın 334/945 yılında Rey üzerine gönderdiği orduda önemli sayıda Kürt askeri vardı. Fakat saldırı esnasında Kürtler'in Rüknu'ddevle (Ebû Alî Rüknu'd-devle el-Hasen b. Ebî Şucâ' Büveyh b. Fennâ Hüsrev ed-Deylemî (ö. 366/976) tarafına geçtiği ve onun galip gelmesine destek olarak Rey'in Büveyhîler'in elinde kalmasına katkı sundukları nakledilir.⁸ Kürtlerin o dönem Hasanveyh el-Kürdî isimli bir şahsa isnad edilen bir emirlik kurdukları bilinmektedir.⁹ Siyasî olarak daima Büveyhîlerden yana olan bu emirlik, ilerde Fahrüddeve döneminde de aynı tavrını sürdürmüş, o dönem bir başka Büveyhî emiri olan Bahâüddeve ile yapılan bir çarpışmada Fahrüddeve'nin ordusuna önemli miktarda Kürt askeri ile destek vermiştir.¹⁰

Rey'in o dönem sakinlerinden olan bir başka etnik grup da Araplardır. Hicretten sonra fetihler vasıtasıyla civar topraklara dağılan Araplar Abbāsiler'den önce Emevîler döneminde Rey şehrinde daha yoğun şekilde bulunuyorlardı. Fakat buna karşın Emevîlerin tüm tarihçilerce malum olan Arap taraftarlığı nedeniyle Abbasî ihtilali (132/750) sonrası Emevîlerin hâkimiyeti kaybetmesi neticesinde büyük çoğunluğunun şehri terk ettiği tespit edilmiştir.¹¹ Nitekim Ya'kubî' (ö. 292/905) den de nakledildiğine göre şehirde Arapların sayısı oldukça azalmıştır fakat hala mevcutlardır. Zira onun eserini tamamlaması ihtilalden sonraya (277/891) denk gelmesi hasebiyle bu neticeye varılabilir. Daha önce zikri geçen Fahrüddeve Felekü'l-ümme Ebü'l-Hasen Alî b. Rüknu'ddevle

⁶ Tahsin YAZICI, *Deylem* TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9:263-65.

⁷ Heyet, *Hadâretü'l Irak*, el-Usûrû'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye /et-Tenzîmâtü'l-idâriyye ve's-siyâsiyye, (Bağdat: Dârü'l Cîl, 1984), 6:226.

⁸ İbnu'l Esîr, *El-Kamil Fi't Tarih Tercemesi*, (İstanbul: Bahar, 1991), 8:380. (Bahsedilen olayın tarihiyle ilgili ulaştığımız dokümanın atıf yaptığı kısma baktığımızda Kürtler değil Türkler olduğu yazıyor.)

⁹ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l Ümem*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 7:371.

¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 2003, 6:103; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Büldan*, (Beyrut Lübnan: Dar-ı Beyrut/Dar-ı Savir, 1957), 3:116-22.

¹¹ İbnu'l Esîr, *İslamTarihi*, 5:326.

Hasen el-Büveyhî (ö. 387/997)- Bahâüddeve ve Ziyâülmille Ebû Nasr Fîrûz Hârşâz b. Adududdevle (ö. 403/1012) çarpışmasında Fahrüddeve'nin (ö.387/997) kuvvetleri arasında Arapların olduğunun tarihî kaynaklarda zikredilmesi de o dönem şehirde Arapların varlığının göstergelerinden birisidir.¹²

Şehirdeki bir başka grup ise daha önce zikri geçen ve Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Deylem bölgesinden gelip yerleşenlerin oluşturduğu Deylemîlerdir. Onuncu asrın ünlü coğrafyacısı olan Makdisî'nin (ö. 390/1000) de bahsettiği bu topluluk, askerî tarafının güçlü olmasıyla bilinmektedir.¹³ Büveyhî emirliğini kuran Büveyh kardeşler (Hasan b. Büveyh, Ali b. Büveyh ve Ahmed b. Büveyh) de Deylem kökenlidir ve İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) Büveyhîlerden bahsederken Deylemîler ifadesini kullanmıştır.¹⁴ Hristiyanlıktan bile önceye dayanan dönemlerde dahi askeri yiğitliklerinden bahsedilen yöre halkı, İran ve Mezopotamya'da askerî faaliyetlerde bulunmuşlar, başarılar kazanmışlardır. Bu durum, Deylemlilerin başarı kazanmış liderlerin arkasından gitmesini kolaylaştırdığı için Büveyhîlerin kuruluşuna giden sürece katkı sunmuştur.¹⁵

Ordu içinde önemli bir yekûn tutan Deylemlilerle Türkler arasında süreç içinde çıkan anlaşmazlıklar, bir süre sonra Rey'in Büveyhîlerin elinden çıkmasında önemi rol oynamıştır.

Farslar da şehirdeki bir başka etnik grup olup bölgenin yerlileri ve en yoğun nüfusa sahip kesimidir. Büveyhî Hanedanlığı da kendi kökenlerini eski Sasani krallarına dayandırması, bölgenin yerlileri olan Farslarla daha yakın ilişkiler kurmalarını ve yönetimde ve bürokraside onlara daha fazla yer vermelerini sağlamıştır.

Kendi geçmişlerini Sasanî krallarına dayandırmalarıyla beraber, kaynaklarda kökenleriyle ilgili bilgilerin geçmişi MÖ. II. yüzyıla dayandırılan Deylemliler, aslında bu bölgede o tarihlerden beri yaşamakla beraber kökenlerinin, iddialarının aksine aslen

¹² Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Büldan*, 3:116-22; İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, t.y., 103.

¹³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 353; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, (Ankara: İlahiyat, 2008), 22.

¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 2003, 6:103; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Büldan*, 3:116-22.

¹⁵ Çelebi Ahmet Rüştü, Hürşitoğlu, Ahmet ve Vakkasoğlu, Vehbi *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 5:510.

Farisî olmadığı fakat sonradan İranlılaştıkları belirtilmektedir. Dolayısıyla geçmişleriyle ilgili hem Farisî hem de arap kökenli olduklarına ilişkin iddialar muğlaklık taşımaktadır.¹⁶

Ya'kubî de eserinde Farsların şehirde çoğunluğu oluşturduğundan bahseder.¹⁷ Çok iyi derecede Farsça bilen bir tabip olan Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû (ö. 396 / 1005)'nın Sahib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) hastalığını tedavi için şehre gönderilmesi de oraya gelmesi için Farsça bilmenin gerekliliğine, dolayısıyla şehirde Farşlıların olduğuna bir başka işarettir.¹⁸

Şehrin etnik yapısını inceledikten sonra Rey halkının özel günleri ve bayramları nasıl kutladıklarına göz atmak da toplumun sosyolojik, dinî ve kültürel yapısını anlamaya ışık tutacaktır. Haklarındaki bilgilerin arasında Ramazan ayını nasıl bir hassasiyetle geçirdiklerine dair malumatlar mevcuttur. Yine Sahib b. Abbâd (ö. 385/995) örneği üzerinden gidecek olursak onun evinin Ramazan ayında yaklaşık bin kişinin her gün iftar yaptığı bir yer haline gelmesi oldukça etkileyici bir bilgidir. Bu, Sâhib'in cömertliğini ve toplumuna verdiği önemi vurgular. Ayrıca, Ramazan ayının dini önemi göz önüne alındığında, bu davranışın manevi boyutu da göz ardı edilmemelidir. Rivayete göre, Sâhib b. Abbâd'ın bu ayda kıldığı namazlar ve verdiği sadakalar, diğer on bir ayın toplamından daha fazla olmuştur.¹⁹

Ayrıca şehirde Nevruz ve Mihrican bayramlarının kutlandığı da gelen bilgiler arasındadır.²⁰

Etnik ve sosyal yapıya ek olarak toplumun kendine münhasır bazı özelliklerinden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. İlk olarak giyim kuşamdan bahsedilecek olursa şehrin sakinleri genelde çok renkli giyinmeyi tercih ettiği bilinmektedir. Bunda Rey'in ticarî bir merkez olmasının ve farklı bölge ve ülkelerden ticaret amacıyla buraya getirilen kumaşların çeşitliliğiyle ilgisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim Sahib b. Abbâd'ın (ö.

¹⁶ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 21; Yazıcı, Deylem, TDV İslam Ansiklopedisi, 9:263-65.

¹⁷ Ya'kubî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Mu'cemü'l Büldan*, (Kahire/Mısır, 1323), 89.

¹⁸ Kıftî Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, (Mısır: Darü'l Kütübü'l Hadeviyye, 1326), 104.

¹⁹ Nisaburi Ebu Mansur abdûlmelik Es-Seâlibî, *Yetimetü'd-Dehr* (Beyrut/Lübnan, 1983), 230; Mahmud Ahmed Abdülaziz - Rasul Muhammed Faki, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, t.y., 24.

²⁰ Tevhîdî Ebu Hayyan, *Ahlaku'l Vezirayn* (Beyrut: Darü's Sadr, 1412), 161.

385/995) da kendisine bu tacirlerden bir elbise aldığı bilinmektedir.²¹ Ayrıca Vezir, şehirde giyim tarzını zımmîlerin ayırd edilmesinde bir belirleyici olarak kullanmış, Müslümanlarla aynı elbiseleri giymemeleri emrini vermiştir.²²

Yine Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) döneminde, ilmî konularda insanlara öğüt verirken ilgi çekici bir gelenek takip edildiği nakledilir. Bu gelenekte, Vezir Sâhib b. Abbâd, vezir elbisesini çıkartıp yerine âlimlerin giydiği Taylasan²³ adı verilen özel bir elbise giyiyordu. Bu, insanlarla olan etkileşimlerinde bir tür sembolik bir ifade veya özgün bir kimlik işareti olabilir. Ayrıca, şahsî deposunda tam 820 adet yün ve ipekten yapılmış amâme²⁴ bulundurduğu da belirtilmiştir.²⁵ Bu bilgiler, vezir Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) dönemi ve toplumun yaşam tarzı hakkında ilginç bir pencere sunuyor. Özellikle tarihi figürlerin kişisel tercihleri ve davranışları, o dönemin kültürü ve toplumsal normları hakkında daha fazla malumat ve anlayış kazanmamıza yardımcı olabilir.

Bu konu dâhilinde toplumun dinî yapısına da göz atmak yerinde olacaktır. Dinî yapı toplumun sosyal yapısını şekillendiren önemli yönlerden birisidir. Tek bir dine mensup insanlardan oluşan bir toplumla, farklı din mensuplarının oluşturduğu bir toplum elbette ki birbirinden farklı sosyal yapıların ortaya çıkmasına neden olur. Nitekim farklı inançlara sahip insanlar arasında gerek fikrî gerek siyasî gerekse askerî açıdan birçok ihtilaf meydana gelmesi muhtemeldir. Rey şehri de bu açıdan oldukça karmaşık bir yapıya sahipti ve bünyesinde farklı inanç mensuplarını ağırlıyordu. Müslümanların yanı sıra şehirde Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler mevcuttu.

Makdisî Yahudilerin sayıca daha fazla olduklarını kaydeder. Yahudilerin o dönem şehirdeki varlığının bir başka kanıtını bize sunan Ebu Hayyan (ö. 414 / 1023) da Sahib b. Abbâd'ın Yahudi cemaat liderlerinden birisiyle Halku'l Kur'an konusunda yaptığı bir münazaradan bahseder.

Hristiyanların mevcudiyeti ve bürokratik görevlere dahi getirilmiş olmalarıyla ilgili de kaynaklarda Adududdevle'nin veziri olarak görev yapmış Hristiyan bir şahıs olan Nasr

²¹ Tevhîdî, 298.

²² Abbâd Sâhib İbn, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366), 41.

²³ Başa sarılan sarığın omuzlar üzerine salınan ucu, başa ve boyna sarılan şal

²⁴ Erkeklerin başa giydiği ve İslâm toplumu için vazgeçilmez elbiselerden biri olan sarıktır.

²⁵ Seâlibî Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetü'd Dehr*, (Beyrut Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 3:227.

b. Harun'a yer verilir. Hatta kendisine verilen yetki çerçevesinde Hristiyanların ihtiyaç sahibi olanlara gereken yardımlarda bulunmuş, ayrıca kendilerine ait ibadethanelerin tamiri ve inşasıyla da meşgul olmuştur. Gayri müslimlerin sayıları konusunda kesin bir bilgi ya da malûmât olmamakla beraber malûmat Yahudilerden daha az oldukları düşünülmektedir. Ayrıca Makdisî şehirdeki Mecusîlerin varlığından da bahsetmekle beraber sayılarının az olduğunu söylemiştir.

Şehirde Mecusilerin de mevcudiyetinden bahsedilmişti. Fakat onların daha çok Irak ve Fars civarlarında yaşadıkları, bu bölgede çok fazla bir varlıklarının olmadığı nakledilir.

Bölgenin o dönemki dinî yapısı hakkında malûmata yer verdikten sonra mezhebî yönden toplumun durumuna da bakılacak olursa Rey'deki mezhep çeşitliliğinin oldukça renkli bir görünüm arz ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla şehirde Sünnîler olduğu gibi Şîîler ve Mu'tezilîler de mevcuttu. Bu ekollerin Rey'deki varlıklarından bahsedecek olursak o döneme şahitlik eden ünlü coğrafyacı Makdisî'den gelen nakiller bizim için önem arz etmektedir. Ona göre Rey'de Hanefiler çoğunluğu oluşturan gruptu.²⁶ Fakat Yakut el-Hamevî Şîîlerin Sünnîlerden daha yoğun olduğunu, şehrin yarısını Şîîlerin oluşturduğunu ifade eder.²⁷ Bu durum aynı zamanda Büveyhî yönetiminin daha önce zikri geçen dinî ve mezhebî hoşgörüsünün ve esnekliğinin bir göstergesi ve sonucu olsa gerektir. Nitekim o dönem devlet idaresi Şîîlere de son derece tolerans göstermiş, kendilerine ait bayram, kutlama, yas vs gibi ritüellerini özgür ve rahat bir şekilde yerine getirebilmeleri için yasal düzenlemelere bile gitmiştir. Aşûre matemi, Gadîr-i Hûm bayramı, Şîî ezanı gibi uygulamalar bunlara örnek verilebilir.²⁸ El-Hamevî'nin Büveyhî iktidarı döneminden yaklaşık iki yüz yıl sonra Rey'e uğradığını ve eserinde o dönemki tabloyu aktardığını göz önüne alırsak, Büveyhîlerin halihazırda yönetimde olduğu dönemde Rey'i gören ve izlenimlerini aktaran Makdisî'den gelen naklin daha geçerli olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.²⁹

²⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 395.

²⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, (Mısır: Matba'atu's Seade, 1324), 4:356.

²⁸ Ahmet Güner, "Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 12 (zmir 1999): 56; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, 141-42.

²⁹ Çelebi, "Büveyhiler Döneminde Rey Şehri", 67.

Hanefilerin de itikadî anlamda farklı görüşlere sahip olduğunu nakleden Makdisî hepsinin Sünnî olmadığını ifade eder. Eserinde şehrin merkezindeki Hanefilerin Neccariyye, daha dışarda kalan kırsal kesimdeki Hanefilerin ise genellikle Za'feranî ekolüne bağlı olduklarını söyler.³⁰ Şehir merkezini tutan Neccariyye mezhebi, bazı araştırmacılar tarafından ayrı bir kelâm ekolü, bazıları tarafından da diğer mezheblerin alt kollarından birisi olarak düşünülmüştür. Burğûsiyye, Za'feraniyye ve Müstedrike isimli gruplar ise görüşleri genelde Mu'tezile'nin görüşleri ile örtüşen Neccariyye ekolünün alt kolları olarak tespit edilmiştir. Rü'yetullahı reddetmişler, Halkü'l Kur'an konusunda ise yine Mu'tezile'nin görüşüne ortak olmuşlardır.³¹ Fakat Za'feraniyye Halkü'l Kur'an konusunda Neccariyye muhalefet etmiş ve bu düşüncenin küfre götüreceğini savunmuştur.³² Nitekim Sahib İbn Abbâd'dan "Sevad ehli her konuda benim gibi düşünüyor ama Halkü'l-Kur'an meselesinde öyle değiller." cümlesini nakleden Makdisî de bunu teyid etmektedir.³³

Hanefilerin farklı itikadî ekollerin görüşlerini benimsemiş olmaları birbirlerinden koştukları, parçalandıkları, kendi aralarında muhalif oldukları anlamına gelmemiştir. O dönem şehirde bulunan bir başka mezhebi grup olan Şafiîlerle Hanefiler arasında zaman zaman meydana gelen anlaşmazlıklar esnasında kırsalda yaşayan Za'feraniyye mensuplarının, merkezde yaşayan Hanefilere yardıma geldikleri vakidir.³⁴

Bir diğer Sünnî grup olan Şafiîler'e gelecek olursak, Yâkût el-Hamevî şehirdeki varlıklarının Hanefilerden daha az olduğunu söylemiştir. Büveyhîlerden yaklaşık iki yüz yıl sonra bölgeyi ziyaret ettiğini daha önce ifade ettiğimiz El-Hamevî'ye göre o dönem şehrin sadece Şafiîlerin yaşadığı bölgesi ayakta kalmıştır.³⁵ El-Kazvinî de aynı şekilde

³⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 395.

³¹ İbrahim Hakkı İnal, "Neccariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 24 (Aralık 2010): 50.

³² Mustafa Öz, "Neccâriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32:482-83.

³³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 395.

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, 4:356; Mustafa Aylar-Ataullah Hassani, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrini Sosyo-Ekonomik Durumu ve Mimari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, sy 31 (2021): 76.

³⁵ Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, 4:356.

Şafîîlerin sayısının Hanefîlerden az olduğunu nakletmekle beraber Şafîîlerin Hanefîlerle aralarında çıkan anlaşmazlıklarda genelde onlara üstün geldiklerini nakleder.³⁶

El-Makdisî'den gelen bir başka X. yüzyıl tablosunda Rey'deki mezhebî atmosferi, o dönemdeki mezhepsel hoşgörü ve çeşitliliği gösteren ilginç bir anekdot yer alır. Makdisî'nin Rey şehrindeki Cuma mescidinde, bir gün Hanefî mezhebinden bir imamın, diğer gün de Şafîî mezhebinden bir imamın halka namaz kıldırıldığını belirtmesi,³⁷ o dönemde İslam topluluklarının farklı mezheplere mensup bireyler arasında anlayış ve birliktelik içinde yaşama pratiğini gösterir. Bu durum, Müslüman topluluklar arasında hoşgörü ve çeşitliliğin olduğu gerçeğini bize aktarmaktadır. Farklı mezheplere mensup insanların, aynı mescitte bir araya gelerek ibadetlerini gerçekleştiriyor olması, İslam toplumlarının tarihindeki çeşitli mezhepler arasındaki olumlu etkileşimi gözler önüne sermektedir. Mezhepsel farklılıkların bir arada barış içinde var olduğu bu örnekle, şehrin o dönemdeki mezhebî toplulukların birbirlerine karşı tolerans ve anlayışa sahip olduğu söylenebilir.

Şehirdeki bir diğer Sünnî ekol olan Malikîlere ilişkin nakil ise El-Kazvinî'den gelmiştir. Onun aktardığına göre Rey'de kadı olarak görev yapan ve Şafî mezhebine mensup olan Ahmet b. Fâris el-Lugavî (ö 395 / 1004) isimli bir fıkıh âlimi daha sonra Malikî mezhebini desteklemiş ve buna da bölgede mezhebin hiç müntesibi olmadığını gerekçe göstererek şöyle demiştir: “İmam Mâlik gibi bir adamın mezhebine müntesip kimsenin burada bulunmamasını kabul edemedim.”³⁸ Bu nakilden de anlaşılacağı üzere mezhep o dönem Rey'de herhangi bir varlık gösterememiştir. Buna karşın Hanbelîlik mensupları da mevcuttu. Makdisî'nin haber verdiğine göre çok sayıda Hanbelî Rey'de yaşamaktaydı.³⁹

Daha önce de zikrettiğimiz gibi Rey'de Sünnîlerin dışındaki ekollere mensup insanlar da mevcuttu. Bu ekollerden birisi de Mu'tezile idi.

Mu'tezilî düşünce sahipleri Mihne döneminden sonra en parlak dönemlerini yaşamışlar, Rey şehri de ekolün yeni merkezi olmuştur. Bunda en önemli rol şüphesiz vezir Sahib b.

³⁶ Hamdullâh el-Müstevfî El-Kazvinî *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-îbâd* (Beyrut Lübnan: Darü's Sadr, t.y.), 376.

³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 391.

³⁸ Kazvinî Abdülkerim b. Muhammed er-Rafîî, *et-Tedvîn fî ahhârî Kazvin*, (Beyrut LÜBNAN: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408), 2:215.

³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 395.

Abbâd'a aittir. O, siyasî konumunun da etkisiyle Mu'tezile'nin hem ilmî hem de siyasî anlamda yeniden tırmanışa geçmesine büyük katkı sunmuştur. En önemli katkılarından birisi ise dönemin en büyük Mu'tezilî ismi Kadı Abdülcebbâr'ı (ö. 415/1025) (Ebû'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî) Rey'de önemli resmî görevlere getirmesi olmuş, bu sayede ekolü o dönem ulaşabileceği en zirve noktaya taşımıştır.⁴⁰ Böylece mihne döneminden sonra içine kapanan ve kendini ifade edecek bir ortam ve imkân bulamamış olan Mu'tezile mensupları düşüncelerini tüm ortamlarda özgürce açıklama⁴¹ ve yayma, ilim meclislerine dâhil olma, ekolün savunduğu fikirleri özgürce tartışma fırsatını elde etmişlerdir.

Söz konusu dönemle ilgili kendisinden epeyce malûmat edindiğimiz Makdisî'den Mu'tezile'nin Rey'deki varlığı ile ilgili de bilgi alıyoruz. Nitekim Müellif, Rey'de Halku'l Kur'an düşüncesinde kararlı olan taraftarlar olduğunu ifade etmiştir.⁴²

İtikadî yönden Mu'tezilî düşüncüyü benimseyen kesim fıkıh ekolü olarak genelde Hanefiliği benimsemiş durumdaydı. İki düşüncenin de sahiplerinin Mevalî kökenli olması, birbirlerini destekleme amacıyla yakınlaşmaları neticesini doğurmuştur.⁴³

Görüldüğü üzere Büveyhî siyasetçilerin siyasî önceliklerinden ötürü her türlü düşünceye ve inanca alan açmaları, esnek davranmaları neticesinde ilmî, dinî ve mezhebi açıdan son derece özgür bir ortam inşa edilmiş ve herkes inanç ve fikirlerini serbestçe ifade etme imkânını elde etmiştir. Örneğin Rey'in idaresini de elinde bulunduran Müeyyidüddeve'nin (ö.373/984) valisini insanların mezhebî ayrılıklar yüzünden çatışmasına engel olması konusunda tembihlemesi, yine veziri Sahib b. Abbâd'ın resmî bir mektupta hiçkimsenin kendi inancından ve mezhebinden vazgeçmesinin beklenemeyeceğini, mezhebî farklılıkların doğal olduğunu söylemesi, asıl bunun çatışmaya dönüşmesinin engellenmesini talep etmesi Büveyhîler döneminin sağladığı özgürlük ortamını gözler önüne sermektedir.⁴⁴ Büveyhî emirlerinden İzzuddevle'nin sarayında tertiplenen bir ilim meclisine Hanefilerden, Şafîilerden, Malikîlerden ve Mu'tezilîlerden olmak üzere çeşitli mezheplerden ilim adamlarının katılımı ve son derece

⁴⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 221.

⁴¹ Akoğlu, 219.

⁴² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 396; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 71.

⁴³ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 192.

⁴⁴ Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebi Eğilimleri Üzerine", *Bilimname*, sy 2 (2009): 137.

seviyeli bir tartışma yapmaları oluşturulan bu mezhebî renkliliğin, hoşgörünün ve düşünceye, inanca saygı ortamının en güzel örneklerindendir.⁴⁵ Bu durum genelde Büveyhîlerin idaresi altındaki bölgeleri, özelde ise Rey'i söz konusu dönemde gerek dinî gerekse mezhebî açıdan çeşitliliğin merkezi haline getirmiştir.

1.2. Siyasî Yapı

Rey şehrinin siyasi yapısı X. yüzyılın başından itibaren oldukça karmaşık bir görünüm arz eder. Şehir, Emevîler'den sonra Abbasîlerin eline geçmiştir. Fakat Abbasîlerin zayıfladığı ve hanedanlıkların kendi yönetimlerini ilan etmeye başladıkları IX. yüzyılın yarısından sonra tabir yerindeyse yerel yönetimlerin mücadele arenası haline gelmiştir. Özellikle Sâmânîler'in ilgi alanından hiç çıkmamış, şehri ele geçirmek için daima fırsat kollamışlardır. Aslında Abbasî yönetimindeyken Sâmânîler'in eline ilk geçişi X. yüzyılın başında Halife el-Müktefî tarafından onlara ikta edilmesi sonucunda gerçekleşmiştir.⁴⁶ Bir süre Sâmânîlerin içinde sürekli el değiştiren şehir 319/930'lu yıllarda onların komutanlarından birisi olan Merdaviç'in eline geçti. Ziyarî hanedanlığının lideri olan Merdaviç, ilk önce halkı ve orduyu kendi etrafında toplayan birtakım uygulamalarda bulunduyorsa da ilerleyen zamanlarda halka eziyet etmeye, dolayısıyla sevgilerini kaybetmeye başlamıştır. Özellikle Türklere karşı çifte standart içeren uygulamaları askerler arasında bulunan Türklerin nefretini ve tepkisini celb etmiş, bu nedenle onu öldürmeyi planlamışlardır.⁴⁷ Nihayetinde Türkler tarafından 323/934 yılında öldürülen Merdaviç'ten sonra Rey, kardeşi Veşmgir'in eline geçti. Bu sırada Büveyhî hanedanlığı yeni yeni güçleniyor, Abbasi hilafetini bloke etmeye çalışıyordu. Merdaviç'ten sonra Sâmânîler yine boş durmadılar ve Rey üzerindeki emellerinden asla vazgeçmediler. Şehir Ziyarîlerle Sâmânîler arasında zaman zaman el değiştiriyordu ve bu durum siyasî açıdan da inişli çıkışlı bir görünüm arz ediyor, şehirde bir türlü huzur ve sükûnet sağlanamıyordu. Bu arada ikisi arasındaki çatışmayı körükleyerek karmaşadan faydalanıp şehri ele geçirmeye çalışan Büveyhî hanedanlığı faktörü de vardı. Nihayetinde (331/942) tarihinde

⁴⁵ Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 66.

⁴⁶ Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Tarîhu't Taberî*, ed. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, (Darü'l Mearif, t.y.), 10:96.

⁴⁷ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:331; İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 2003, 6:154.

Büveyh kardeşlerden olan Rüknu'ddevle (ö. 366/976) şehri Ziyarîler'in elinden alarak Büveyhîler'in Cibâl kolunu inşa etmeyi başardı.⁴⁸

Bu tarihten sonra da yine boş durmayan Sâmânîler Rey'i ele geçirme mücadelesinden hiç vazgeçmediler. Şehir böylece iki yönetim arasında sürekli el değiştirip durdu.

Rüknu'ddevle döneminde Cibâl kolunun başkenti olan Rey, onun ölümünden sonra (366/976) oğlu Fahrü'ddevle'nin, daha sonra yaşanan iç kargaşalar nedeniyle onun da kardeşi olan Müeyyidü'ddevle'nin (ö.373/984) hakimiyetine geçti.⁴⁹ (369/980). En son onun ölmesinden sonra⁵⁰ yeniden Fahrü'ddevle (ö.387/997) idaresine geçen Rey'de (373/983) bundan sonra siyasi istikrar huzur ve refahın hüküm sürdüğü bir dönem yaşanmıştır. Şüphesiz bu dönemin yaşanmasında vezir İbn Abbâd'ın katkısı inkâr edilemez. 385/995 yılında Sahib İbn Abbâd, ondan iki yıl sonra 387/997 yılında da Fahrü'ddevle vefat etmiş, bu arada Rey huzurlu ve sakin bir dönem geçirmiştir.⁵¹

Fahrü'ddevle, (ö.387/997) kendi döneminde Rey'de Fahrâbâd adında bir yer kurdurmuş, içine saraylar, hazineler, yeni binalar ve silah depoları inşa ettirmiş, böylece Rey'in bu bölgesini önemli bir merkez haline getirmiştir. Fahrâbâd'ın iyi bir iklimi ve yeşil alanları, bol su kaynakları ve bahçeleri vardı, bu nedenle bölge oldukça cazip bir yer haline gelmiştir.⁵²

Ayrıca, Büveyhîler döneminde Rey'in diğer önemli bazı yapılarından da bahsedilmektedir. Bu önemli yapılar arasında, Sâhib b. Abbâd'ın sarayı ve kütüphanesi, Ali Kâme'nin evi ve Seyyidâbâd Sarayı yer almaktadır.⁵³ Bu binaların tarihi ve kültürel önemi vardır ve o dönemdeki zenginliği ve kültürel etkileşimi ve siyasî yönetimin Rey'e verdiği değeri yansıtmaktadır.

⁴⁸ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:331.

⁴⁹ İbnu'l Esîr, 8:612.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, 2003, 6:57.

⁵¹ İbnu'l Esir, *El-Kamil Fi't Tarih Tercemesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 9:95; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi El-Bidaye ve'n Nihaye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı yayınları, 1995), 542.

⁵² Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Büldan*, 3:116-22; Makdisî Muhammed b. Ahmed, *Ahşeni't-Teķāsîm fî Ma'rifeti'l-Eķalîm* (Leiden: Beril, 1906), 391.

⁵³ Nisaburi, *Yetimetü'd-Dehr*, 3:248; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 48.

Özetle Rey şehri Sâ mâniler'den alındıktan sonra 329-420 / 940-1029 tarihleri arasında olmak üzere toplamda 90 yıl boyunca Büveyhî idaresinde kalmıştır.⁵⁴ Konumuzun sınırları içine giren dönem boyunca Büveyhîler'in elindeyken Rüküddevle, (329-366 / 940-976), Müeyyidüdevle, (366-373 / 976-983), Fahrüddevle (373-387 / 983-997) ve en sonunda onun oğlu olan Mecdüddevle (387-420 / 997-1029) tarafından yönetilmiştir. Mecdüddevle'nin yönetimi konumuz sınırları dışında kaldığından oraya değinilmemiştir.

1.3. İlmî ve Kültürel Ortam

Malum olduğu üzere hicrî IV. ve V. asırlar İslam ilimlerinin zirve yaptığı hadis, tefsir, kelâm gibi birçok ilmin ana kaynaklarının oluştuğu ve ilim dallarının birbirinden ayrılarak müstakil hale geldiği dönemlerdir. Büveyhîler döneminde de her ne kadar siyasî istikrar tam olarak sağlanamamış, hanedan içi çekişmeler baştan sona devam etmişse de emirlerin ve özellikle de vezirlerin ilme, ilim adamlarına ve ilmî gelişmeye önem vermeleri sonucu ilim ve kültür hayatında ilerleme kaydedilmiştir.⁵⁵ Bu dönem ilmî ve kültürel gelişmenin seyrine kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

V/X. miladî asırda, Abbasîlerin siyasi olarak güç kaybetmesi ve bunun sonucu olarak İslâm topraklarında bölgesel hânedanlıkların yönetimleri ele geçirmeye başlaması, Bağdat haricinde de ilmi ve kültürel merkezlerin neşet etmesine yol açmıştır. Büveyhîlerin Bağdat'a ek olarak Rey, Cibâl ve Fars şehirlerinde, Sâ mânilerin Horasan bölgesinde, Fâtımîlerin Mısır'da, Emevîlerinin Endülüs'te hükmediyor olması, zikri geçen tüm bu coğrafyanın ilim- kültür açısından öncesine oranla daha etkin ve faal bölgeler haline gelmesine imkân sunmuştur. Nitekim bu coğrafyalarda yaşayan yöneticiler, İslâm dünyasının muhtelif yerlerindeki âlimleri kendi merkezlerinde toplama gayretinde olmuşlardır. Bu ise, emir sahiplerinin saraylarının ve hükmettikleri bölgelerin, âlimlerin uğrak noktaları olması sonucunu doğurmuştur.⁵⁶

Söz konusu dönemde İslam dünyasının diğer bölgelerinde de siyasî parçalanmışlıkların yaşanması, birbirine muhalif yönetimlerin iş başına gelmesi gibi bir takım

⁵⁴ Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 35.

⁵⁵ Cihan Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti" (Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2020), 372; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 95.

⁵⁶ Züheyri, Muhammed Ganavi, *el-Edeb Fî Zillî Benî Büveyh* (Mısır: Camiatü Fuadü'l Evvel, 1368), 119; Çelebi, Büveyhîler Döneminde Rey Şehri, 94.

olumsuzlukların yaşanmasına rağmen ilmî ve kültürel hayat bundan etkilenmemiş, aksine birçok millettten, ırktan, inanç ve mezhepten insanların bir arada yaşamak durumunda kalmaları çok seslilik ve çok renkliliğe kapı aralamış ve gelişme kaydetmeye katkı sunmuştur. Şöyle ki birbirine muhalif olan ve rekabete girişen yönetimler, ilim ve kültürde ilerleme kaydetmek için adetâ bir çekişmeye girmişler, ilim adamlarının muhafazasında, filozof ve şairlerin eserler ortaya koymaları ve düşüncelerini özgürce ifade etmelerinde onlara destek olmakta, her türlü imkânı sunmuşlardır. Bunlar arasında Abbasîler ve Büveyhîler'e ek olarak, Horasan'da ve Maverâünnehir'de Sâ mâniler, Gazneliler, Suriye'de Hamdanîler, Mısır'da Fatımîler ve Endülüs Emevîleri sayılabilir.⁵⁷

Büveyhîler emirliklerini birden çok merkez halinde kollara ayırarak kurdukları için haliyle birçok bölgede şehir hayatının, dolayısıyla ilim ve kültür merkezlerinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Sarayları daima ilim adamlarının ağırlandığı, seviyeli münazaralarıyla meşhur, hem aklî hem naklî çeşitli ilim dallarına mensup alimlerin bir araya gelerek fikir ve bilgi alışverişinde bulunduğu, entellektüel ve canlı bir fikir hayatına sahip ilim merkezleri olmuştur. Bunun gerçekleşmesinde Büveyhîler döneminin meşhur ilim meclislerinin etkisi büyüktür.

İlim meclislerinin geçmişi Abbasî Halifelerinden Ebû Ca'fer (Ebü'l-Abbâs) Abdullâh el-Me'mûn (ö. 218/833) dönemine dayanır. Onun Bağdat'ta başlattığı bu uygulamaya daha sonra Büveyhîler de sahip çıkmış, ilmî, kültürel mezhebî anlamda oldukça önemli neticeler elde etmişlerdir.⁵⁸

İlim meclisleri, İslâm dünyasında yönetimlerin ve ilimle meşgul zevâtın çeşitli nedenlerle düzenlediği, mezhep, fikir, düşünce, ilim dalı ayrımı yapılmadan hemen hemen her düşünce sahibi ilim ehlinin katılımları sağlanarak özellikle kalamî, fikhî, felsefî ve edebî problemlerin delilleri getirilerek, kabalık ve hakareten ârî şekilde tartışıldığı, müzâkere ve münâzaraların yapıldığı ilmî oturumlardır. Bu meclislerin öne çıkan niteliklerinden birisi de muhalif görüşlü ilim adamlarının ilmî nezâketin hudutlarını gözetttiği bir usule göre birbirlerinin görüşlerini eleştirmeye ve çürütmeye gayret etmeleridir. Tartışılan

⁵⁷ Züheyri, Muhammed Ganavi, *el-Edeb Fî Zilli Benî Büveyh* (Mısır: Camiatü Fuadü'l Evvel, 1368/1949), 118.

⁵⁸ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 145.

konular her yönden ele alınıp müzakere edildiği için bu meclisler meselelerin çözümüne, konuların yerli yerine oturmasına katkı sunmuşlardır.⁵⁹

İlim meclisleri ayrıca Büveyhîler'den çok önce onların anavatanı olan Deylem ve Gılan bölgelerinin İslamlaşmasında da etkili olmuştur. Bölgede bu yönde çalışmalar yapan Zeydî düşünce sahibi Hasan el-Utruş (ö. 304/917) bu yöneme başvurmuş, insanların bu yolla İslamla tanışmasına vesile olmuştur. Görüldüğü gibi bu kültürel öge çok daha önceki dönemlerden beri kullanılmakta olup, Büveyhîler, etkisini ve gücünü bildikleri için bunu devam ettirmişler, nitekim başarılı da olmuşlardır.⁶⁰

Emirler ve vezirler gerek istedikleri gibi bir imaj çizmek için, gerekse gerçekten ilgilendikleri için hem bu meclisleri tertipleme hem de ilmi ve âlimleri koruma ve kollama yoluna gitmişlerdir. Her birisi kendi ilgi alanına giren ilim dalına mensup âlimleri kollamışlar onlara düşünmeleri, üretmeleri ve yazmaları için maddî manevî her türlü imkânı sağlamışlardır. Hem dinî hem de müspet ilimlere vakıf ilim adamları saraylarda ağırlanmış, yöneticilerden itibar ve saygı görmüşlerdir.⁶¹

Büveyhîler döneminde gerek Rey'de gerekse Hânedanlığın diğer kollarına ait bölgelerde şöhreti günümüze kadar gelmiş, son derece kıymetli ilim adamları yetişmiştir. Birkaç örnek verecek olursak, felsefe alanında Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sîna (öl. 428/1037) (İbn Sina) , Bîrûnî (öl. 453/1061), (Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061) Ebû Alî Muhammed b. el-Hasen b. el-Hasen b. el-Heysem el-Basrî el-Mısırî (öl. 413/1022), fıkıh ve kelâmı Ebû Bekir el-Cessâs (öl. 370/981), Ebû'l-Hasan er-Râdî (öl. 406/1015), Şeyh Müfid (öl. 413/1022)¹⁰⁹,(Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî) Kâdî Bâkılânî (öl. 403/1013) ve İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023) gibi isimler, o dönemin fikrî ve ilmî çerçevesini çizen, altyapısını oluşturmaya katkı sunan isimlerdir.⁶²

⁵⁹ Bekir Altun, "Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü, 2022), 160.

⁶⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 199.

⁶¹ Züheyri, *el-Edeb Fî Zilli Benî Büveyh*, 118.

⁶² Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1:40; Samet Karahüseyn, "Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr" (Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 34; Tevhîdî, *Ahlaku'l Vezirayn*, 410.

Söz konusu dönemde Büveyhîler tarafından ilmî gelişmeye sunulan katkıyı anlatması bakımından İbn Miskeveyh'in konuyla ilgili nakli oldukça önemlidir:

“Zâhidlere, fıkıhçılara, müfessirlere, kelamcılara, hadisçilere, nesep âlimlerine, şairlere, nahivcilere, aruz âlimlerine, tabiplere, astronomi bilginlerine, matematikçilere ve geometri âlimlerine maaş bağlandı; filozoflara ise ayrı bir önem verildi. Onlara sarayda bir salon tahsis edildi. Böylece onlar burada, toplumun aşağı ve kültürsüz kimselerinin baskı ve saldırılarından uzak şekilde karşılıklı görüşüp ilmî tartışmalar yaptılar. Filozoflara ayrıca maaş bağlandı ve çeşitli yardımlar yapıldı. Böylece bu ilimler ölü iken hayat buldu. Şuraya buraya dağılmış olan bu ilimlerin temsilcileri bir araya gelmeye başladılar; talebeler öğrenime, üstadlar da öğretime yöneldi; zekâlar kımıldamaya başladı; hareketsiz ve sessiz ilim çarşıları canlandı.”⁶³

O dönem yöneticilerin ilme ve âlimlere verdikleri önem sonucunda Rey’de bir araya gelen şairler ve edebiyatçılardan emir Fahruddevle’nin zamanında Ebü’l-Kâsım ez-Za’ferânî gibi ona sohbet arkadaşlığı ve yarenlik edecek, şairliğini yapacak kadar yükselenler olmuştur.⁶⁴ Ayrıca Sahib b. Abbâd ve diğer vezir ve emirlerin bu dönem ilme sundukları bir başka katkı ise her türlü düşünceye fikre karşı saygı duymaları, hoşgörülü davranmaları, düşünce özgürlüğünü öncelemeleridir. Katı ve taassubî tavırlar yerine her daldan ilim adamlarının kendilerini özgürce ifade etmelerine fırsat ve imkân tanımışlardır. Her türlü farklı inanç, mezhep ve düşünce sahibine karşı tarafsız ve özgürlükçü bir yaklaşım içinde olmuşlar, ilim meclislerinde, münazaralarda, her türlü ilim sahibi, hiçbir engellemeye maruz kalmadan eğitim ve öğretim faaliyetlerini özgürce sürdürmüştür.⁶⁵

Farklı ilim dallarında birikim sahibi olan fakat aralarında görüş ayrılığı bulunan âlimler bir araya getirilerek tartışmaları sağlanmış, her biri için müstakil tartışmalar düzenlenmiştir. Nitekim Sahib b. Abbâd’dan önce vezirlik yapmış olan Ebü’l-Feth Alî b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (Ebü’l Feth İbnü’l Amîd) (366/976)’ın Bağdat ziyaretlerinde filozofların, edebiyatçıların, fıkıh âlimlerinin bir araya gelmeleri buna

⁶³ İbn Miskeveyh Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb, *Tecaribu’l Ümem ve Te’âkıbü’l-Himem*, (Mektebetü’s Sekafetü’d Diniyye, 1333), 2:408.

⁶⁴ Seâlibî, Ebû Mansûr, *Yetîmetü’l-Dehr fî Meḥâsini Ehli’l-‘Aşr*, (Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1403), 3:253.

⁶⁵ Müneymine Hasan, *Târîhu’d-Devleti’l-Büveyhîyye* (Dirasati’l Fi’t turasi’l Arabi, t.y.).

örnek teşkil edecek bir durumdur.⁶⁶ Büveyhî emirlerinden İzzüddeve'nin Irak'taki sarayında da 362/972 tarihinde benzer bir meclisin düzenlendiği ve Hanefî, Şafîî, Malikî, Mu'tezile, Şia gibi farklı mezheplere mensup âlimlerin katılarak tartıştığı rivayet edilmektedir.⁶⁷

Büveyhî hükümdarlarından özellikle Adududdevle ve vezirlerden Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd, (ö. 360/970) Ebû'l-Feth İbnü'l-Amîd (ö. 366/976) ve es-Sâhib b. Abbâd gibi isimler ilme ve âlimlere son derece değer vermişler ve her türlü imkânı önlerine sermişler, ayrıca gerek Rey'de gerekse emirliğin Şiraz gibi diğer bazı merkezlerinde kütüphaneler yaptırmışlardır. Hatta Gazneli Mahmut, (ö. 421/1030) (Ebû'l-Kâsım Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille Kehfû'l-İslâm Nizâmü'd-dîn Gâzî Mahmûd b. Sebük Tegin) Rey'i aldığı zaman, felsefe kitaplarını ve Mu'tezilî düşüncüyü savunan kitapları yaktırdığı ve yüz yük kadar kitabı yanına aldığı nakledilir.⁶⁸ Kaldı ki o dönem Büveyhîlerin katkısıyla Mu'tezile mezhebinin epeyce yaygınlaştığı ve mezhebe mensup birçok kelâmcı ve ilim adamının varlığı ve verdikleri eserler göz önüne alınacak olursa yakılan kütüphanelerle beraber meydana gelen ilmî kaybın boyutu daha iyi anlaşılacaktır.

Her türlü maddî ve manevî imkânın sağlandığı⁶⁹ ilmî açıdan oldukça parlak geçen bu dönemde yetişmiş ilim adamlarından bazılarını zikretmek yerinde olacaktır.⁷⁰

Rey'deki âlimlerden dersler alarak yetişen fakih İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk (ö.381/991) (Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî) bunlardan birisidir. İmâmiyye Şiası'nın önde gelen âlimlerinden olan ve birçok eser kaleme alan Şeyh Saduk'un Cîbâl, Horâsân ve Mâverâünnehir bölgelerine çeşitli ilmî seyahatler yaptıktan sonra ilimde şöhreti yayılmış, en son tekrar Rey'lilerin isteği zerine Rey'e gelerek yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır.⁷¹

⁶⁶ Tevhîdî, *Ahlaku'l Vezirayn*, 410.

⁶⁷ Tevhîdî, 202.

⁶⁸ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:288; Celebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri". 138

⁶⁹ Güner Ahmet, Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (zmir 1999)12: 47-72.

⁷⁰ Altun, "Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi", 87.

⁷¹ Mustafa Öz, İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Türk Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.), 19:345.

Dönemin yetişmiş ilim adamlarından birisi ve aynı zamanda bir siyasetçi, bir devlet adamı olan Sahib b. Abbâd da zikredilmeye değer isimlerdendir.⁷² İlerleyen bölümlerde kendisine yeterince yer verileceği için burada ismini anıp geçmenin yeterli olacağı düşüncesindeyiz.⁷³

İbn Fâris er-Râzî el-Kazvî el-Hemedânî (ö.394/1004) de çoğunlukla Büveyhîlerin Cibâl bölgesinde ve özellikle Rey’de yaşamış bir dil âlimidir. Rey’e Büveyhî emiri Fahruddevle tarafından oğluna ders vermesi için davet edilmiştir.⁷⁴ Birçok eser yazan İbn Fâris Kûfe dil mektebindendi ve Arap dilinde dönemin otoritesi sayılabilecek düzeyde bir ilim adamıydı.⁷⁵

İbnü’l-Amîd, (ö.359/970) bir edebiyatçı ve şair, aynı zamanda matematik, astronomi, felsefe gibi birçok dalda kendini yetiştirmiş, bir ilim adamı ve bir siyasetçi olarak Rey ilim tarihinde yerini alan önemli şahıslardandır. İbn Miskeveyh ondan övgüyle bahsetmekte, nahiv ve aruz ilminde son derece ileri olduğunu belirtmektedir.⁷⁶ Hatta İbnü’l Amîd’i *el-Üstâzü’r-Reis* ismiyle nitelendirmiştir.⁷⁷ Yine Seâlibî onun hakkında “Zeki, akıllı, cömert, himmet sahibi, tam mürüvvet sahibi, ünü geniş alanlara yayılmış ve edebiyatın inceliklerine vâkıf” şeklinde yorum yapmıştır.⁷⁸ Dildeki birikimi ve uzmanlığı nedeniyle en büyük edebiyatçılardan olan Câhız’a ithafen ikinci Câhız olarak da anılmıştır.⁷⁹ Aynı zamanda vezirlik de yapmış olan İbnü’l Amîd’in Rey’deki sarayı, devrin en önemli âlimlerini toplandığı tam bir ilim merkezi konumuna gelmiştir.

⁷² İlyas Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi" *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35:512.

⁷³ Hamevî Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, (Beyrut/Lübnan: Darü’l Garbi’l İslami, 1993), 2:273; Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 512-15.

⁷⁴ Yâkût el-Hamevî , *Mu‘cemü’l-üdebâ*, (Beyrut/Lübnan: Darü’l Garbi’l İslami, 1993), 1:412; Müneymine, *Târihu’d-Devleti’l-Büveyhîyye*, 319; Hüseyin Tural, "*İbn Fâris*" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999),19: 479-81.

⁷⁵ Tural, "*İbn Fâris*", 479-81.

⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecaribü’l Ümem*, 5:374-78; Altun, “Büveyhiler Döneminde İmamiyye-Mu‘tezile Etkileşimi”, 161.

⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecaribü’l Ümem*, 5:374; Güner Ahmet, İbnü’l-Amîd, Ebü’l-Fazl, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul TDV Yayınları, 1999)20:485-86.

⁷⁸ Seâlibî, *Yetîmetü’d-Dehr fî Mehâsini Ehli’l- ‘Aşr*, 3:215; Çelebi, "Büveyhiler Döneminde Rey Şehri", 99-100.

⁷⁹ İbn Hallikan Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü’l Ayan ve Enbai’z Zaman*, (Kahire-Mısır: Mektebetü’l Nahdiyyeti’l Mısriyye, 1367), 5:104.

Bir başka dilci ve nahivci isim, Ebû Ali el-Hasan b. Kâsım er-Râzî⁸⁰(ö. 385 / 995), bir diğeri ise Ebû Mansûr Muhammed b. Ali b. Ömer el-Cebân er-Râzî (ö. 416 / 1025)⁸¹'dir.

Ebû'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed el-Hemedânî (357/968-398/1008) de önemli bir kâtip, bir şair olarak döneme adını yazdırmış ilim ehliendir.⁸² Yaptığı ilmî seyahatler neticesinde Rey'e de gelmiş ve İbn Abbâd ile tanışarak hem ilminden hem de zengin kütüphanesinden faydalanma ve onunla arkadaşlık kurma fırsatını elde etmiştir.⁸³ Sonrasında Herat'a yerleşerek orada vefat eden el-Hemedânî ile ilgili olarak es-Seâlebî edebiyata son derece hâkim ve üslubunun eşsiz olduğunu söylemiştir.⁸⁴

Söz konusu dönemde yetişen bu ilim dallarının ve âlimlerin yanı sıra gelişme gösteren diğer ilimlerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Rey'de gelişme gösteren ilim dallarının arasında pozitif ilimlerden özellikle tıp, astronomi, matematik, felsefe eczacılık gibi dallar gelmektedir. Bu ilim dallarının gelişme göstermesinin tezahürleri olan ilim adamlarından bir kaç örnek verilecek olursa dünyaca ünlü hekim İbn Sina (ö. 428/1037) ile başlamak yerinde olacaktır. Büveyhîler döneminde Rey'e gelen ve Batı'da Avicenna olarak bilinen İbn Sina (ö. 428 / 1037), nam-ı diğer "eş-şeyhü'r-reis" son emir olan Mecdüddeve'nin (ö. 420/1029 hastalığını tedavi etmek için bir süre burada kalmış ve bu süre zarfında el-Mead adlı eserini yazmıştır.⁸⁵ Yine Rey ehlienden olan bir başka tabip de Ebû'l Hasan Ahmed b. Muhammed et-Taberî olup, kendisi Rûknüddeve'nin tabipliğini üstlenmiş ve onun sarayında kalmıştır.⁸⁶ Sahib b. Abbâd'ı tedavi için Rey'de bulunan bir başka tabip ise Cebrâil b. Buhtîşû'dur. Ona da bir ev ve emrine hizmetçiler tahsis edilmiş,

⁸⁰ Celâleddîn Abdurrahman Süyutî, *Buğyetü'l Vüat Fî Tabakâti'l Lugaviyyin ve'n-Nehat*, c. 1 (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Asriyye, t.y.), 517.

⁸¹ İbnu'l Kıftî Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *Enbahu'r Ruvvat*, (Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafi, 1986), 4:176; Çelebi, Büveyhîler Döneminde Rey Şehri, 122.

⁸² Nevzat Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5:328,329.

⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 2:161-202; Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", 328-29.

⁸⁴ Sealebi Ebû Mansûr, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'aşr*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403), 4:293; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 372; Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", 328-29.

⁸⁵ İbn Ebî Usaybiya, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ* (Beyrut: Menşûratu Dâri'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.), 440.

⁸⁶ İbn Ebî Usaybiya, 427.

sarayda ilmî münazaralara dâhil olmuş, İbn Abbâd'ın kendisinden istediği tıbbî içerikli bir eser kaleme almış ve karşılığında kendisine yüklü miktarda ödeme yapılmıştır.⁸⁷

Büveyhîler döneminde eczacılık ve kimya alanında da epeyce ilerleme kaydedilmiş ve önde gelen isimlerden birisi de Rey'de doğan, aynı zamanda meşhur tarihçi olan İbn Miskeveyh,⁸⁸ (ö. 421/1030) bir diğeri ise yine Reyli olan Ebûbekir er-Râzî'dir. (ö. 370/981) İbn Miskeveyh'e biraz daha yakından bakacak olursak, 320/932 tarihinde Rey'de doğduğu düşünülmektedir.⁸⁹ Büveyhîler döneminin ünlü filozofu, aynı zamanda bir ahlâk âlimi ve tarihçisidir. Rûknüddeve (ö. 366/976) döneminde vezir Ebu'l Fazl İbnu'l Amîd tarafından 354/965 tarihinde Rey'e çağırılmıştır. Vezirin yanında onun vefatına kadar kütüphane görevi ve defterdarlık işi ile ilgilenmiştir. Aynı zamanda bir ilim adamı olduğunu bildiğimiz İbnu'l Amîd'in özellikle felsefe ve matematik açısından zengin olan ve kendi ifadesiyle 100 deve yükünden fazla eser barındıran değerli kütüphanesi bizzat İbn Miskeveyh tarafından muhafaza edilmiştir. Bu eserlerin de etkisiyle felsefe ile yakından ilgilenmeye başlamış, o dönem yaşayan filozof Ebû Süleyman es-Sicistânî'den de dersler alan İbn Miskeveh mantık ve matematikle de meşgul olmuştur.⁹⁰ İbnu'l Amîd'in vefatından sonra vezirliğe gelen oğlu Ebu'l Feth zamanında da aynı görevi sürdüren İbn Miskeveyh, onun öldüğü 366/977 yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Sonrasında İbn Abbâd, vezirliği döneminde onu tekrar saraya davet etmiş, fakat o, İbn Abbâd'ı seviye olarak kendisinden aşağıda gördüğü için davetine icabet etmemiştir.⁹¹ Bir müddet hazinedar ve beytûlmâl sorumlusu olarak Adududdevle'nin hizmetinde bulunmuş, bu süre zarfında ise tıp ilmiyle meşgul olma fırsatını yakalamıştır.⁹² İlim açısından kendini bu kadar geliştirmesinde devlet seviyesinde gördüğü desteğin ve bu sayede yakınlaştığı ilmî şahsiyetlerin katkısı çok büyük olmuştur. Aynı zamanda birer ilim adamı olan vezirlerin himayesinde daima ilimle meşgul olmuş, tarih, felsefe, edebiyat, matematik, kimya, mantık ve tıp alanlarında ilim tahsil etmiş ve eserler vermiştir. Özellikle ahlâk filozofu olmasıyla tebarüz etmiş, bu

⁸⁷ İbnu'l Kiftî, *Enbahu'r Ruvvat*, 4:104.

⁸⁸ Mehmet Bayrakdar, "*İbn Miskeveyh* "TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 201.

⁸⁹ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *el-Hikmetü'l Halide/ Cavidan Hired* (Kahire/Mısır: Mektebetü'n Nahdatü'l Mısıriyye, 1952), 21.

⁹⁰ Bayrakdar, "TDV İslam Ansiklopedisi", 1999, 201.

⁹¹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Tetimmatü'l-Yetîme*, (Tahran, 1934), 1:96.

⁹² Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, (Mısır: Matbaatü'l Hindiyeye bi'l musiki, 1924), 2:88-96.

nedenle ahlakî olgunluğa son derece önem vermiş ve buna kendi şahsında da özen göstermiştir.⁹³ *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem, Tehzîbu'l Ahlak, Cavidan Hired, (el-Hikmetü'l-hâlîde), el-Fevzü'l-asğar, Risâle fî mâhiyyeti'l-'adl, Tertîbü's-sa'âdât ve menâzilü'l-'ulûm, Vasıyye* gibi birçok esere imza atmıştır.⁹⁴

Rey'de gelişme gösteren bir başka pozitif ilim dalı da astronomidir. Reyli âlimler olduğu gibi buraya gelerek çalışmalar yapan âlimler de mevcuttur. Bu sahada isim yapmış âlimlerden birisi Ahmed b. Fâris el-Lugâvîdir. Aslen dilci bir âlim olan el-Lugavi, *el-Envâ' 'alâ mezhebi'l-'Arab* isminde yazdığı sözlükte astronomi ilmine de yer vermiştir.⁹⁵

Abdurrahmân es-Sûfî (ö.903-986) ise Rey'in o dönem astronomi alanında ün yapmış bir âlimidir. Alanında önemli eserler kaleme almış olan es-Sûfî, Adududdevle zamanında Şiraz'da astronomi ile ilgili önemli çalışmalar yürütmüştür.⁹⁶

Bu alanla ilgili olarak Rey'de Rüküddevle'nin sarayının yanında kurulan bir rasathanenin ve bunun dışında başka rasathanelerin de bulunduğu bilgisi mevcuttur.⁹⁷ Ebû Ca'fer el-Hâzîn (ö. 360 / 971) de aynı dönem astronominin ilerlemesine katkı sunmuş, gezegenlerin enlem ve boylam derecelerini hesaplamayı başarmış bir bilim adamıdır. Çalışmalarını Büveyhî Vezirlerinden Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in himayesinde Rey'de yapmıştır.⁹⁸ Hâmid b. Hıdır el-Hucendî (ö. 390 / 1000) isimli âlim de Fahruddevle'nin (ö.984-997) yanında ve korumasında çalışmalar yapmış ve İbn Abbâd tarafından da himaye edilmiştir. Yani İbn Abbâd'ın vezirliği esnasında ilim ve âlimler için yürüttüğü seferberlikten nasibini almıştır. Özellikle matematik ve astronomi alanlarında çalışmalar yapmış, trigonometri ve cebir gibi dallarla da ilgilenmiş, daha önce bilinmeyen bazı rasat aletleri icat etmiştir. Örneğin el-âletü'l-âmme ismini verdiği ve usturlap olarak kullanılabilen bir gözlem aleti geliştirmiştir.⁹⁹ Bu icatları sonraki

⁹³ Hamevî, 2:95-96; Bayrakdar, "TDV İslam Ansiklopedisi", 1999, 203.

⁹⁴ Bayrakdar, "TDV İslam Ansiklopedisi", 1999, 201-8.

⁹⁵ İbnü'l-Kıftî Ebu'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*, (Kahire-Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabî/ müessesetü'l Kütübü's Sekafi, 1986), 1:127; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17:103-6; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:80-98; Tural, "İbn Faris" 479-81.

⁹⁶ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:48; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 403.

⁹⁷ Bayrakdar Mehmet, "Hucendî Hâmid b. Hıdır", TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1998), 18:273-75.

⁹⁸ Fazlıoğlu İhsan, "Ebû Ca'fer el-Hâzîn" TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1998), 126-29.

⁹⁹ Bayrakdar, "TDV İslam Ansiklopedisi", 1998, 273; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İhbarü'l Ulemâ Biihbari'l Hükemâ*, I. basım (Mısır: Mektebetü'l Hadiveyti Bimısra, 1326), 222.

devirlerde kurulacak Meraga (1261) ve Semerkant (1420) rasathaneleri gibi ünlü bilim merkezlerinde kullanılacak aletlerin icadının yolunu açmıştır.¹⁰⁰ Hâmid b. Hıdır el-Hucendî, *Geometri Risâlesi*, *Risâle fî tashîhi 'l-meyl* ve *'arzi 'l-beled ba 'de husûli irtifâ 'âti nısfî 'n-nehâri 'l-muhakkaka 'inde 'l-inkılâbeyn*, *Kitâbü 'l-Âleti 'l- 'âmme*, *Kitâbü Semti 'l-kible*, *Letâfetnâme* gibi eserler kaleme almıştır.¹⁰¹

Naklî ilimlerdeki gelişmeler ve önde gelen âlimlerine de kısaca değinecek olursak ilk olarak Kur'an ilimlerinden başlamak yerinde olacaktır. Rey bu alanda da önemli gelişmeler kaydetmiş bir ilim merkezi konumundadır. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) isimli âlimin kaleme aldığı *Tefsîrû 'l-Kur'an* isimli eseri dönemin önemli çalışmalarındandır. Yine Ahmed b. Fâris el-Lugâvî tarafında yazılan *Kitâbu câmi 'i 't-te 'vîl fî tefsîri 'l-Kur'an* isimli eser dönemin önemli tefsirlerindendir.¹⁰²

Hadis ilmindeki kaydedilen gelişmeye göz atacak olursak bilindiği gibi hicrî III. yüzyılda Kütüb-ü Sitte derlenmesi henüz tamamlanmıştı. Fakat bu konudaki çalışmalar da bir taraftan devamındaki IV. asırda, aynı zamanda Büveyhîlerin hüküm sürdüğü zaman diliminde devam etmekteydi. Rey'in hadiste önde gelmesinin nedenlerinin başında öteden beri süregelen bir ilim geleneğinin devam ettirilmesi gayreti gelmektedir. Çünkü Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Ebû Musâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Berâ b. Âzib (ö. 71/690) ve Karaza b. Ka'b (ö. 41/661) gibi sahabiler Rey'de bulunmuşlar kendileriyle orada Peygamber (sav) hakkında istişarede bulunulmuş, yöre halkına ve âlimlerine onun hakkında malumat vermişlerdir.¹⁰³

Sünni hadis âlimlerinin yanı sıra İmâmiyye Şiası âlimlerinden de önemli isimler Rey'de yetişmiş ve çalışmalar yapmışlardır. Bunların başında Şia hadis külliyyatının önemli iki eserinin müellifleri olan ve Rey'de doğan Küleynî¹⁰⁴ (ö. 329 / 941) ve İbn Bâbeveyh yani Şeyh Sadûk (ö. 381 / 991) gelmektedirler. Burada hem talebe yetiştirmişler hem de Şia konusunda emirleri bilgilendirmişlerdir.

¹⁰⁰ Bayrakdar, "Hucendî Hâmid b. Hıdır", 273-75.

¹⁰¹ Bayrakdar, 273-75.

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu 'cemü 'l-üdebâ*, 1993, 1:412; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 113.

¹⁰³ Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu 'l Bıldân/Ülkelerin Fetihleri*, çev. Fayda Mustafa, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 363-64.

¹⁰⁴ es-Sem'ânî Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Cenân, 1988), 5:91.

Fıkıh ilmine de değinecek olursak bölgenin çoğunluğunun Hanefî mezhebine mensup olması nedeniyle burada Hanefî fıkıhı yaygınlık kazanmış ve gelişme göstermiştir.¹⁰⁵ O dönemin meşhur fakihleri arasında Kadı Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülaziz el-Cürcânî (ö. 366 / 976), Kadı Umeyr b. Ali b. Hasan el-Umeyrî (ö. 409 / 1018-1019), kadılık da yapmış olan Ahmed b. Fâris el-Lugavî (ö 395 / 1004),¹⁰⁶ Süleym b. Eyûb er-Râzî (ö. 447 / 1055) gibi isimler sayılabilir.¹⁰⁷

Büveyhîlerin yönetim anlayışına bağlı olarak ilmi ve fikri açıdan özgürlükçü bir ortam sağlanması sonucunda birçok farklı mezhep ve düşünceden ilim adamı münazaralarda ve çeşitli ilim meclislerinde bir araya gelmişlerdir. Buna bağlı olarak da kelâm ilminin o dönemki durumuna göz atılacak olursa akla ilk gelen isimler şüphesiz Mu'tezilî isimlerdir. Bunların başında Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) gelmektedir onunla birlikte Mu'tezile ekolünün öne çıkması söz konusudur. Aynı zamanda bir Şafii fıkıhçısı olan Kadı Abdülcebbâr, Sahib b. Abbâd tarafından Rey'e davet edilerek Kâdilkudâtılık makamına atanmıştır. Atanması, dönemin mezhebî açıdan seyrini değiştiren, Basra Mu'tezilesi'nin şöhret sahibi kelâmcısı, Mu'tezilî düşüncenin önde gelen isimlerinden¹⁰⁸ ve Şafiî fakihî olan Kadı Abdülcebbâr'ı biraz daha yakından tanımak daha iyi olacaktır: İbn Abbâd henüz vezir olmadan önce Müeyyidüddele dönemindeyken ilim meclislerine katılması için İsfahan'a davet etmiştir. Orada ilmi sohbetlere katılmış, Ehl-i Sünnet bazı âlimlerle ilmî müzakerelerde bulunmuştur. Vezir olduktan sonra da ilmine güvendiği Kadı Abdülcebbâr'ı Rey'e çağırarak Kâdilkudâtılık makamına atanmasını sağlamıştır. Görev alanı Kazvin, Zencan, Kum ve Demâvend, Cürcân ve Taberistan'ı kapsıyordu. Kelâm ilminde vukûfiyeti itibariyle dönemin inkârcılarına reddiyeler yazmış, onları takip ve yargılama işiyle ilgilenmiştir.¹⁰⁹ Sâhib b. Abbâd'ın vefatından sonra (385/995) Fahrüddele döneminde ise kendisine gösterilen teveccüh sona ermiş, görevden

¹⁰⁵ Makdisî, *Ahşeni't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekalim*, 395.

¹⁰⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:80-98.

¹⁰⁷ eş-Şîrâzî, Ebû İshâk *Tabakatu'l Fukaha* (Beyrut/Lübnan: Darü'l Kalem, t.y.), 129-39.

¹⁰⁸ Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l Usûli'l Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1:41; Metin Yurdağür, "Tdv İslam Ansiklopedisi", İçinde *Kadı Abdülcebbâr Maddesi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 111-13.

¹⁰⁹ İbn Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, 34-42; Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1:40; Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, 1.basım, c. V.cilt (Kahire/Mısır: Darü'l Hayat ve'l Kütübü'l arabîyye, 1964), 97; Ebu'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 1.basım, c. V.cilt (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Matbuatü'l İslamiyye, 2002), 54; ez-Zehebî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:245.

azledilerek, makamından düşürülmüştür. Hayatının kalan kısmında yeni eserler kaleme almış ve öğrenci yetiştirmeye devam etmiş ve Rey’de vefat etmiştir.¹¹⁰ *Müteşabihu’l Kur’an, Tenzîhu’l Kur’an, Tesbîtü Delâili’n-nübüvve, el-Muğnî, el-Muhtaşar fî usûli’d-dîn, Fazlû’l-i’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile* gibi eserler kaleme almıştır.¹¹¹

Mu’tezile’nin Halife Me’mun’dan (198/218 – 813/833) sonra yaşadığı en parlak devir şüphesiz Büveyhîlerin özgürlükçü anlayışına bîanen bu dönem olmuştur. Bunun dışında Şia mensupları açısından da bu dönem oldukça rahat geçmiş, aynen Mu’tezilî düşünce sahipleri gibi ilmî münazaralara iştirak etmişler, düşüncelerini son derece rahat ifade edebilmişlerdir. Kendi itikadî düşüncelerini rahatça yaymak, akidevî ilkelerini biçimlendirmek ve yerleştirmek için bu ortamdan son derece istifade etmişlerdir. Düzenlenen ilim meclisleri ve sağlanan özgürlük ortamı sayesinde o dönem tüm ekollerden pek çok ilim adamı da yetişmiştir.¹¹² Buna bağlı olarak oluşan seviyeli tartışma ortamları, aslında sadece fikrî anlamda düşüncesini savunma ve muhalif fikirlere de hoşgörü ile yaklaşma geleneğini oluşturmuş, birçok farklı mezhebin bir arada bulunmasına rağmen düşünsel anlamda bir çatışma ve kaos ortamının oluşmaması bunun içselleştirildiğini göstermiştir.

Bir başka saha olan tarih ilminin ise yine aynı dönem olan IV. asırda büyük ilerleme kaydettiğini, özellikle tabakât türü eserlerin te’lifinin yoğunlaştığını görüyoruz. Şüphesiz Rey ulemasından da bu ilme katkı sunan âlimler olmuştur. Dönemin tarihi ve genelde İslam tarihi ile ilgili araştırmalara kaynaklık edecek nitelikte önemli tarih kitaplarından birçoğu o dönem kaleme alınmıştır. Büveyhîler hakkındaki gereken tüm bilgileri de bu dönem yazılan kaynaklardan öğreniyoruz. Bu bölümde zikredeceğimiz eserler aslında çalışmamıza kaynaklık eden temel eserlerdendir.

O dönem te’lif edilmiş bir başka temel eser de dönemin meşhur tarihçisi İbn Miskeveyh tarafından kaleme alınan *Tecâribü’l-ümem ve teâkibü’l-himem* isimli tarih kitabıdır. Adududddevle’nin öldüğü 372/983 yılına kadarki zaman dilimini ihtiva eden eser, Büveyhî tarihi araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır. İbn Miskeveyh emir

¹¹⁰ ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 17:244.

¹¹¹ Yurdagür, “TDV İslam Ansiklopedisi”, 103.

¹¹² Ahmet Güner, “Şii Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları* (2011): 161.

Muizuddevle (ö.967) ile de yakın ilişki içinde olmuş, sarayında bulunmuş, ömrünün kalan kısmı da Rey'e geçmiştir. ¹¹³ Ayrıca 7 yıl boyunca meşhur vezir İbnu'l Amîd'in de hizmetinde bulunmuştur. ¹¹⁴

Görüldüğü gibi Büveyhîler döneminde Rey şehri, ilim ve kültür hayatı açısından büyük gelişme kaydetmiş, oldukça canlı, önemli ilim dallarına ve âlimlerine ev sahipliği yapmış bir ilim merkezi konumundadır. Bunun dışında ilmin gelişmesi adına içinde eğitim verilen camiler, kütüphaneler, araştırmalar için rasathaneler ve hastaneler de şehirde faaliyet göstermiştir. ¹¹⁵ Ayrıca Rey'in dışında Şîrâz ve İsfahân'da da kütüphaneler altın devrini yaşamıştır. ¹¹⁶

Ayrıca Büveyhîlerin ilim ve kültür alanındaki başarısının arkasındaki temel sebeplerden biri, baştan itibaren bilgili ve yetenekli vezirlerin seçilmiş olmasıdır. Bu vezirler, ilimdeki haklı şöhretleri sayesinde, dönemin önde gelen şahsiyetleri olmuş, ilim ve kültür alanındaki ilerlemeye katkıda bulunmuşlardır. Başta Rüküddevle'nin (ö. 366/976) veziri İbnu'l Amîd, devamında Sahib b. Abbâd olmak üzere sonraki dönemlerde gelen ilme düşkün ve ilgili birçok vezir ve bürokrat sayesinde Rey ilmî gelişmelere ev sahipliği yapmış, tarihteki ilim merkezi konumuna kavuşmuştur.

2. Sahib b. Abbâd'ın Hayatı

2.1. İçinde Doğduğu Bölge ve Sosyo-Politik Yapısı

Sahib İbn Abbâd, bugünkü İran'ın Kazvin kentine bağlı Talekan isimli kırsalında hicrî 326/938 yılı Zilkade ayında doğmuştur. ¹¹⁷ Talekan Kazvin ile Ebher arasında bulunan bir

¹¹³ Selahattin Polatoğlu, "İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l-Ümem Ve Teâkübü'l-Himem'i" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2008), 71.

¹¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l Ümem*, 5:374-78.

¹¹⁵ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/14(2001): 37.

¹¹⁶ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler" TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, 1992), 6:499; Nurullah Turan, "Selçuklu Başkenti Rey" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2013), 133.

¹¹⁷ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, (Mektebetü'l Nahdiyyeti'l Mısıriyye, 1949), 1:209; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ ma'rifeti'l-üdebâ', Tabâkâtü'l-üdebâ'*, (Matbaatü'l Hindiyye bi'l musiki, 1924), 2: 273.

beldedir.¹¹⁸ Elbruz dağları'nın güneyinde bulunan Kazvin, Tahran'ın 150 km güneybatısında yer almaktadır.¹¹⁹

Son derece verimli ve bereketli topraklara sahip olan Kazvin, kanallar tarafından sulanmakta, tarımda yüksek gelire sahip olmasının yanı sıra aynı zamanda bir sanayi şehri fonksiyonu da icra etmektedir.¹²⁰

Tarihte Sasani İmparatorluğunu Deylemlilerden korumak için hükümdar I. ya da II. Şahpur tarafından bir garnizon şehri olarak kurulduğu bilinmektedir.¹²¹ Savaşçı özellikleriyle bilinen Deylemlilerin hücumlarına karşı topraklarını emniyet altına alma amaçlı bir tedbir olarak inşa edilmiştir denebilir. Yani ilk kurulduğu dönemde sosyal bir yerleşimden ziyade bir askerî merkez niteliğindedir. İslam topraklarına katılması ise Hz. Ömer (ra) döneminde gerçekleşmiştir. Kûfe valisi Muğire b. Şube tarafından Berâ b. Âzib (ö. 71/690) komutasındaki ordu tarafından 644 yılında fethedilmiştir. Önce orduya direnme ve Deylemlilerden yardım isteme yoluna gitseler de daha sonra teslim olmak durumunda kalmışlardır.¹²²

İktidarın Emevîlere geçmesiyle birlikte onların hâkimiyetine giren Kazvin daha sonra Abbasî idaresinde kalmıştır. Şehir, Abbasîlerin elindeyken farklı dönemlerde Tahiroğulları, Zeydîler gibi hânedanların eline geçmiştir.¹²³ Şehirleşme, altyapı ve imar çalışmaları anlamında en çok hizmeti Abbasîler döneminde görmüş olan Kazvin, 293 tarihinde (905-906) Sâmânîler'in hâkimiyeti altına girmiştir.¹²⁴ Takip eden süreçte 318/930 yılında Büveyhîler'in¹²⁵ idaresine geçmiş olan şehir, yaklaşık yüz yıl kadar Büveyhîler'in elinde kalmış, sonrasında 420/1029 tarihinde Gazneliler'in eline geçmiştir. XI. yüzyılda ise Gaznelileri de tarihe gömen Selçuklular tarafından alınmış, yine bir dizi imar faaliyetlerine tabi tutulmuştur. 851/1447 tarihinde Cihan Şah tarafından

¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 2:662.

¹¹⁹ Marcel Bazin, "Kazvin", TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25:154-55.

¹²⁰ Bazin, 154-55.

¹²¹ Marcel Bazin, 154; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1 (2012): 225-65.

¹²² İbnu'l Esîr, *El-Kamil Fi't tarih Tercemesi*, çev. Ahmet Ağırakça, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3:28.

¹²³ Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 237.

¹²⁴ Akif Rençber, 239.

¹²⁵ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:411; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 245.

Karakoyunlulara katılan şehir, sonrasında Safevîlerin topraklarına dâhil olmuş ve 1555 yılında başkent konumuna geçirilmiştir. 1726 tarihinde kısa bir süre Osmanlı idaresine geçmiş fakat sonrasında yine Safevîlerin idaresinde kalmaya devam etmiştir.¹²⁶

Konumuzu ilgilendiren dönem şüphesiz İbn Abbâd'ın yaşadığı dönem olan Büveyhîler zamanına denk gelen zaman dilimidir. Nitekim Sahib b. Abbâd da doğduğu yer olan Kazvin'e yıllar sonra 373/983 yılında tekrar gelerek ömrünün iki yılını daha burada geçirmiştir. Burada kaldığı süre zarfında boş durmamış şehre güzel hizmetlerde bulunmuştur. Şehrin yerleşimini yeniden düzenlemiş, yeni mahalleler inşa ettirerek şehri dokuz ayrı bölgeye taksim etmiştir. Şehrin ihtiyacını karşılamak üzere büyük bir cami ve medrese yapılması emrini vermiş, aynı zamanda kalesini de onarmış ve bir de saray yaptırmıştır. Yeni kanallar açtırmış, mevcut su kanallarının da onarımını yaptırmıştır.¹²⁷

Dönemin siyasî yapısına da göz atılacak olursa, zaman zaman Kazvin'de isyanlar çıkmış, hatta bunlardan birisi 358/968 yılında ünlü vezirlerden İbnü'l Amîd tarafından engellenmiştir. Bir diğeri ise 377/987 yılında Kazvin valisi Emir Ebu Mansur b. Kurigenç önderliğinde Fahrüddeve'ye muhalefet olarak ortaya çıkmış, Fahruddevle ise isyanı şiddete başvurmadan nasihat ve yumuşak muamele ile savmış, valiyi ikna ederek isyana son vermiştir.¹²⁸ Böylece devletin isyan dolayısıyla uğrayacağı zarar da kolay yoldan bertaraf edilmiştir.

Dönemin siyasi yapısının anlaşılmasında rol oynayan bir başka isyan ise 407/1016-17 yılında meydana gelen ve Büveyhîlerin idaresinde çalışanlardan birisi olan İbn Fulad önderliğinde başgösteren isyandır. İbn Fulad aslında önceleri sıradan bir kişiyken Büveyhîler zamanında ünü artmış, etrafındaki insanların sayısı çoğalmış ve güç kuvvet toplamıştı. Kazvin'in kendisine ikta olarak verilmesini talep eden İbn Fulad, isteğinin kabul görmemesi üzerine başkaldırdı ve Manuçehr b. Kâbus'tan da yardım isteyerek isyanını başlattı.¹²⁹ O dönem Büveyhî hanedanlığının idarî anlamda zaafa düştüğü bir dönemdi ve Emir Mecdüddeve'nin (ö. 420/1029) hüküm sürdüğü zaman dilimine

¹²⁶ Marcel Bazin, "Kazvin", 154-55.

¹²⁷ Merçil, "Büveyhîler", 500.

¹²⁸ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:52; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 246.

¹²⁹ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:211; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 246.

denkgelmişti.¹³⁰ Yönetim, isyanı bastırmakta başarısız olunca İbn Fulad'a istediğini verme durumunda kalmış, daha doğrusu yönetimin zaafa düştüğünü bilen İbn Fulad, bu durumu fırsata çevirerek istediğini almıştı.¹³¹

2.2. Doğumu, Ailesi ve Eğitim hayatı

Asıl adı Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs b. Abbâd et-Tâlekânî olan Sâhib b. Abbâd, 16 Zilkade¹³² hicrî 326, mîladî 938 yılında daha önce zikri geçtiği üzere bugünkü İran'ın Kazvin kentine bağlı Talekan isimli kırsalında doğmuştur.¹³³ Es-Sahib lakabıyla tanınmış, bunun nedenini ise kaynaklar, öncesinde yakın arkadaşı olan Büveyhî emiri Müeyyidüddeve'nin Sâhib diye seslenmesi veya diğer bir arkadaşı, aynı zamanda kendisinden ilim aldığı hocası olan Ebü'l Fadl İbnü'l Amîd'le olan yakınlığı olarak vermişlerdir.¹³⁴ Hatta kendisine ilk olarak Sahibu İbnu'l Amîd denmiştir. Kendisine sahib unvanı verilen ilk Büveyhî veziri olmuştur.¹³⁵

Sahib b. Abbâd'ın babası ise Büveyhî emirlerinden Rüknuddeve'nin vezirliğini yapmış,¹³⁶ aynı zamanda Mu'tezilî düşünce mensuplarından bir ilim ehli olan Hasan b. Abbad et-Talekânî ed-Deylemî'dir. "Emîn" olarak lakablandırılmış, son derece takvalı, dindar ve yazı sanatında yetkin bir şahıstır.¹³⁷ Bundan dolayı dönemin emiri Rüknuddeve'nin kâtipliğini yapmıştır.¹³⁸ İbn Abbâd ilim için seyahatler yapmış birisi olmasına rağmen ilk eğitimini babasından almış, ilim öğrenmeye onun yanında başlamıştır. Hasan İbn Abbâd, oğlunu kendi anlayışı üzere eğitmiş, kendi düşünceleri doğrultusunda yetiştirmiştir.¹³⁹ İbn Abbâd'ın ilerideki hayatında gerek ilmi gerekse siyasî

¹³⁰ Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 246.

¹³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l-büldân*, 4:342-44; Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi", 246.

¹³² Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, (Bağdat: Matbaatü'l Mearif, 1957), 12.

¹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mü'cemü'l Üdeba*, (Mısır: Matbaatü'l Hindiyeye bi'l musiki, 1924), 2:273; Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 26; Halil Merdam, *Sahib İbni Abbad* (Dimeşk, 1933), 5.

¹³⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r Risale, 1986), 16:512; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 5:207; Ahmed Abdülaziz Mahmud- Muhammed Faki Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 12.

¹³⁵ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 7.

¹³⁶ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 18.

¹³⁷ Yâsin, 17.

¹³⁸ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 4.

¹³⁹ Bedevi Tabane, *es-Sahib b. Abbad : el-vezir el-edib el-alim.*, Alamü'l-Arab; 27 (Kahire : Mektebetu Mısır), 40; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 215; Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 4; Niyazi

açından sahip olduğu rollere göz atıldığında babasının onun yetişmesinde ve düşünce dünyasının şekillenmesindeki etkisi ve rolü belirgin şekilde hissedilmektedir. Nitekim Hasan İbn Abbâd hem ilimle hemhâl olmuş hem de siyasetin içinde olmuştur. İbn Abbâd da babasının yolundan giderek hem ilmin hem de siyasetin içinde bir ömür geçirmiştir. Ancak babasının vefatından sonra Ebu'l Fazl İbnu'l Amîd'den ilim tahsiline devam etmiştir.¹⁴⁰ İbn Hallikan Hasan İbn Abbâd'ın 334 ya da 335 yılında vefat ettiğini haber vermiştir.¹⁴¹

Annesi ile ilgili rastladığımız bir anekdotta da onun İbn Abbâd küçükken hergün bir dinar ve bir dirhem vererek karşılaştığı ilk fakire vermesini tembihlediği nakledilmiştir.¹⁴² Hakkında fazla bilgi bulunmayan annesinin 384 yılı Muharrem ayı ortalarında bir Perşembe günü vefat ettiği nakledilir.¹⁴³ Tüm bunlardan hem annesi hem de babasının onun İslamî terbiye üzere yetişmesi için özel bir gayret içinde olduklarını, dolayısıyla takva ehli bir aileden geldiğini anlıyoruz.

2.3. Tahsil Hayatı ve İlmî Yönü

Sahib b. Abbâd'ın adı tarihte siyasetçiler arasında anılsa da ondan bahseden çalışmalara göre ilmî tarafının daha baskın olduğu görünmektedir. Babasından aldığı ilmî mirası devam ettirmiş, ilimle meşgul olmaktan geri durmamıştır. Buna ilaveten sahip olduğu siyâsi konumun da tüm imkânlarını kullanmış, devrinin tüm âlimlerini, şairlerini, edebiyatçılarını kendi düzenlediği ilim meclislerinde bir araya getirmiş ve dönemin ilmî

Kahveci, “Şia-Mutezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdulcebbar-Şerif Murteza)”, *Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (2005): 153-66.

¹⁴⁰ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:207.

¹⁴¹ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, 1:210; Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 20., Burada üzerinde durulması gereken bir nokta mevcuttur. İbn Hallikan'dan edindiğimiz bilgiye göre babasının vefat ettiği tarihte İbn Abbâd, 8 ya da 9 yaşında görünmektedir. Babasının onu kendi mezhebi ve ideolojisi üzerine yetiştirdiğini kaydettik fakat bir ideoloji üzere yetiştirilmek için 8 yaş, küçük bir yaş gibi görünmektedir. Burada iki ihtimal söz konusu olabilir. Birincisi gerçekten 8 yaşında olmasına rağmen sözü edilen seviyede mezhebi bilince sahipti ve babasının verdiği eğitimi idrâk edecek seviyede idi ki bu mümkün olabilir. Çünkü son derece zekî ve akıllı bir insan olduğunu hayatının ilerleyen dönemlerinde ilim ve siyâset alanında yaptıkları ve yazdıklarıyla defalarca kanıtlamıştır. Bir diğer ihtimal ise babasının ölüm tarihinin kaynaklara hatalı yansıtılmış olmasıdır. Ölüm tarihi olarak belirtilen 334 rakamında ortadaki rakamda bir yanlışlık olabileceği, rakamın belirttiği otuzlu yıllar yerine daha ileri bir tarihte vefat etmiş ve hatalı bir rivayet neticesinde kaynaklara yanlış şekilde aktarılmış olması muhtemeldir.

¹⁴² Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 6.

¹⁴³ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 22.

gelişmelerine katkı sunmuştur.¹⁴⁴ es-Seâlebî de eserinde İbn Abbâd'ın övgüyü hak eden tüm üstün nitelikleri kendinde topladığından bahsederek ilim ve edepteki yerinden ve öneminden bahsetmiştir. Onun son derece cömert ve iyi bir insan olduğunu anlatmış, onu övmek için kelimelerin yetersiz olduğunu söylemiştir. Onun naklettiğine göre, sarayındaki ilim meclislerinde topladığı ilim adamlarını günlerce ağırlamış, uzun süren bu meclisleri hemen hemen yılın tüm aylarında tertib etmiştir. Hatta es- Seâlebî bu meclisler nedeniyle sarayda oluşan kalabalığı Harun Reşid'in sarayındaki kalabalıkla bile kıyaslamıştır.¹⁴⁵ Öyle ki düzenlediği münazaralarda hiç kimsenin etrafına toplanmamış sayıda ilim adamını bir araya topladığı nakledilir.¹⁴⁶ Hatta ilme destek amacıyla Bağdat ulemâsına yıllık beş bin dinar gönderdiği de nakledilenler arasındadır.¹⁴⁷ İbn Abbâd, aslında ilim meclislerinin ilk düzenleyicisi olmayıp, daha önce de zikrettiğimiz üzere Büveyhîlerde yerleşmiş olan ilim meclisleri geleneğini devralarak sahip çıkmış ve en iyi şekilde devam ettirmiştir. Aynı şekilde İbnü'n Nedim onun şiirde ve belâğatte yaşadığı dönemin en iyisi olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸

İbn Abbâd'a karşı merhametsizliği, onunla ilgili aşırı şekilde olumsuz konuşması, onu bazı iyi özelliklerinden mahrum gösterecek şekilde abartılı ifadeler kullanması¹⁴⁹ ve ona olan muhalefetiyle bilinen Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 414/1023) de ondan övgüyle söz etmiştir. Kendisinin zamanının ilim adamlarından bir veya iki derece üstün olduğunu, son derece hazır cevap, fasih konuşan, hemen hemen her ilimle ilgilenmiş ve onlardan nasiplenmiş,¹⁵⁰ birçok dalda kendini geliştirmiş biri olduğunu nakletmiştir. Kendisi ilimle meşgul olduğu gibi tıp, astroloji, mûsikî, mantık gibi ilimlerle uğraşanlara da bundan dolayı ayrıca ilgi duyduğunu da söylemiştir.¹⁵¹ Onun taraflı bakışı neticesi İbn Abbâd hakkında yazdığı bazı olumsuzluklara da yer verecek olursak bunlar, onun çabuk

¹⁴⁴ Mustafa Ceric, "A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi" (Doktora Tezi, Chicago, The University of Chicago, Near Eastern Languages and Civilizations, 1987), 18.

¹⁴⁵ Ebû Mansûr es-Sealebi, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l- 'aşr*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3:225; Altun, "Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi", 101.

¹⁴⁶ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:207.

¹⁴⁷ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 57.

¹⁴⁸ İbnü'n Nedim, *El-Fihrist*, (Beyrut/Lübnan: el-Matbaatü'r Rahmaniyyeti'l Mısriyye, 1348), 194; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 380.

¹⁴⁹ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 73.

¹⁵⁰ Yakut el-Hamevî, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma 'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ ma 'rifeti'l-üdebâ', Tabaqâtü'l-üdebâ*, 2:274.

¹⁵¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:276; Ebu Hayyan et-Tevhîdî, *El-İmta' Ve'l Muâne* (Birleşik Krallık: Hindavi C.I.C, 2019), 78.

öfkelenen, öfkesine yenik düşen, az ödüllendiren, çok cezalandıran, kinci, kıskanç, nefret dolu, gururlu, kibirli, dili keskin ve benzeri özelliklere sahip olduğu yönündedir.¹⁵²

Yine tarihçi İbnü'l Esîr de ondan övgüyle bahsetmiş, kendisinin ilim, fazilet, güzel görüş, güzel ahlak sahibi olduğunu, yazı da ve yazı malzemelerinde nasıl usta olduğunu, tüm bu hasletlerin sahipleri arasında zamanının en iyisi olduğunu söylemiştir. Birçok ilim dalına vakıf olduğunu, ilimle yakından ilgilendiğini, birçok risâlelerinin olduğunu ve bunların toplandığını anlatmış, ilme merakını ifade etmek için sahip olduğu kitapları taşımak için dört yüz devenin gerektiğini söylemiştir.¹⁵³ Tarihî kaynaklar, Gazneliler Rey'i aldığı zaman bu büyük kütüphanesindeki kitapların Rafizî görüşler içerdiği gerekçesiyle Sultan Mahmut'un emriyle büyük bir çoğunluğunun yakıldığını nakletmektedir.¹⁵⁴ Kütüphanenin boyutunu anlatmak için sırf içindeki eserlerin listesinin on cilt kadar olduğu söylenir.¹⁵⁵ İbn Abbâd'ın kitaplara ve ilme düşkünlüğünü anladığımız bir başka malûmat ise tarihi kaynaklardan gelen, yolculuğa çıktığı zaman yanına otuz deve yükü edeb kitabı aldığına dair nakildir.¹⁵⁶ Aslında bu nakil, Ebu'l Ferec el-İsfahanî'nin (ö. 356/967) kaleme aldığı el-Eğânî isimli kitaba verdiği değeri ifade etmek için nakledilmiş bir malumattır. Çünkü el-İsfahânî bu kitabı yazdıktan sonra yanına sadece onu aldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁷ el-İsfahânî kitabı yazdıktan sonra Hamdanî emiri Seyfûddeve'ye (33-356/945-967) takdim ettiğinde ödül olarak bin dinar verdiği haberi İbn Abbâd'a ulaştığında tepkisini şu şekilde dile getirmiştir: "Seyfûddeve mükâfatı az vermiş. Bu eser o miktarın birkaç katına layıktır. Benim kütüphanemde iki yüz altı bin kitap vardır. Bunların içinde onun kadar sevdiğim ve geceleri okumak için yanımdan ayırmadığım kitap yoktur"¹⁵⁸ Biçtiği değerden de görüldüğü üzere kitapların kıymetini bilen ve takdir eden ilim düşkünü bir tabiatı vardı.

¹⁵² Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 74.

¹⁵³ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:94; İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 14:376; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, 216; Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 512-15.

¹⁵⁴ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 16; Muhammed Mahir Hamâde, *el-Mektebâtu fî'l-İslâm -Neş'etuhâ ve Tetavvûruhâ ve Mesâiruhâ*, 2 (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1978), 91.

¹⁵⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:856; Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 16; Gençtürk, "Büveyhiler'in İran Hâkimiyeti", 380.

¹⁵⁶ Sadık Hasan Han, *Ebcedü'l Ulüm*, I (Darü İbn Hazm, 2002), 506.

¹⁵⁷ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 15.

¹⁵⁸ Han, *Ebcedü'l Ulüm*, 506; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 16.

Ünlü coğrafyacı Makdisî Rey şehrini ziyaret ettiğinde şehrin ilim ve kültür yönünden önemini anlatırken İbn Abbâd'a ait olan Darü'l Kütübü'l Ūhdûse isminde bir kütüphaneden bahsetmiştir. Bu kütüphanenin çok bilinen ve tanınan bir kütüphane olduğunu ayrıca belirtmiştir.¹⁵⁹ Nitekim İbn Abbâd kendi kütüphanesi dışında da kütüphaneler inşa ettirmiş, ilmî yönden bölgeyi îmar etmeye çalışmıştır. Kaynaklar, kendi şahsi kütüphanesinin de vefatından sonra Rey şehrine vakfedildiğini bildirir.¹⁶⁰ Hatta vakıf tarzı kütüphane uygulaması Büveyhîler zamanında başlamıştır.¹⁶¹ Şahsî kütüphanelerin daha sonra bu şekilde şehir kütüphanelerine dönüştüğü olmuştur. Görüldüğü gibi İbn Abbâd vefatından sonra bile ilme hizmetle nasiplenmiştir.

Tarihçilerin nakillerinden de anlaşıldığı üzere bir siyasetçi olduğu halde İbn Abbâd'ın ilmî yönü baskındır. Birçok ilimle ilgilenmiş, hepsinden de kendisine bir şeyler katmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla en fazla edebî yönü ve özellikle de şiire olan ilgisi belirgindir.¹⁶² Belağat ve fesahat sahibi olduğunu, son derece faziletli ve üstün özelliklere sahip bir dil âlimi olduğunu nakleden tarihçilerden birisi de Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî'dir. (ö. 577/1181) Kendisi İbn Abbâd'ı lügat âlimleri arasında zikretmiştir.¹⁶³ Çok az şairin vakıf olabildiği bir üslup olan seçtiği herhangi bir harfi asla kullanmadan şiir yazma yeteneğine de sahipti ve bu minvâlde şiirler yazmıştır. Bu konuda da edebiyat otoritelerinden övgüler almış, birçok şair denemesine rağmen bu konuda onun kadar başarılı olamamıştır.¹⁶⁴ Halil Merdam'ın ayrıca onun ilmî ve edebî üslubu ile ilgili kendi yazdığı metinlerin örneklerini derlediği bilgisini de burada nakledelim.¹⁶⁵

İbn Abbâd'ın meşgul olduğu ilimler arasında hadis başta gelmektedir. Bunun dışında edebiyat, kelâm ve nahiv gibi alanlarda da yetkinliği bulunmaktadır. Bu yönünü eserleri başlığı altında da göreceğimiz gibi günümüze ulaşan eserlerinden de anlıyoruz.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 391; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 17.

¹⁶⁰ Hamâde, *el-Mektebâtu fî'l-İslâm -Neş'etuhâ ve Tetavvûruhâ ve Mesâiruhâ*, 91.

¹⁶¹ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 28.

¹⁶² Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 13.

¹⁶³ Ebu'l Berekât Kemâlü'd Din Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l Elibba Fî Tabakâtü'l Ūdebâ* (Kahire-Mısır: Darü'l Fikri'l Arabi, 1998), 281-82.

¹⁶⁴ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 135.

¹⁶⁵ Merdam, 161-225.

¹⁶⁶ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 217-18; Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 513-14.

Hadis imlâsı ve rivayetiyle özellikle meşgul olmuştur. Hatta kaynaklarda hadis imlâ etmeden önce tevbe etme ihtiyacı duyduğu, bunun için de kendisine dâru't-tevbe/beytü't-tevbe adında özel bir mekân yaptırdığı nakledilmektedir.¹⁶⁷ Hadis imlâsından önce buraya girer, tevbe eder, bir süre burada vakit geçirirdi. Bu davranışı da gerek Hz. Peygamber'e gerekse hadis ilmine duyduğu saygıdan ileri gelmiş olsa gerektir. Tevbe ettikten sonra hadis yazdıracağı topluluğun yanına çıkar ve yazdırırdı.¹⁶⁸ Bu topluluğun içinde meşhur Mu'tezilî kelamcı Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî'nin (ö. 415/1025) de bulunduğu nakledilmektedir.¹⁶⁹ Bu yönü aslında onun takva ehli birisi olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim onun "gündüzleri sultânınız geceleri ihvânınız" sözü onun geceleri de ihya etmeye çalıştığının bir kanıtı olarak durmaktadır.¹⁷⁰ Halil Merdam da onun "Hadis yazamayan İslam'ın tadını alamaz" dediğini nakletmiştir.¹⁷¹

Hadis imlâsının yanında rivâyetiyle de meşgul olmuş hem kendisi hadis rivâyet etmiş hem de kendisinden rivâyet olunmuştur. Ebû Muhammed b. Fâris, Ahmed b. Kâmil b. Şecere gibi hadis âlimlerinden hadis rivâyet etmiş, İbnü'l Mükri el-İsfahânî, İbn Hassûl, Abdülmelik b. Ali er-Râzî, Kadı Ebü't-Tayyib er-Taberî gibi râviler ise İbn Abbâd'dan rivâyette bulunmuşlardır.¹⁷²

Onun ilme düşkünlüğü ve alime saygısını ifade eden bir başka anekdot da hocası İbnu'l Amîd ile arasında geçen bir diyalogda da öne çıkmaktadır. İlim tahsili için Bağdat'a giden İbn Abbâd, Rey'e döndüğünde hocasının Bağdat'ı nasıl bulduğu ile ilgili sorusuna "Bağdat'ın şehirler arasındaki konumu, Üstad'ın (Ebü'l Fadl'ı kast ederek) Abbâd yanındaki konumu gibidir" şeklinde cevap vermiştir.¹⁷³ Bu benzetmeyle hem hocasının kendi yanındaki yerini hem de aralarındaki hoca talebe ilişkisinin boyutunu ifade etmiştir.

¹⁶⁷ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 104.

¹⁶⁸ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:513.

¹⁶⁹ İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:376; Edip Yılmaz, "Ebû Reşîd En-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri" (Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 66.

¹⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 2:281.

¹⁷¹ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 103.

¹⁷² Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:512.

¹⁷³ Enbârî, *Nüzhetü'l Elibba Fî Tabakâtü'l Üdebâ*, 281; Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 15; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 101.

İbn Abbâd, Büveyhîler döneminde fazlasıyla gelişme gösteren ve en parlak devrini yaşayan Arap dilinin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır.¹⁷⁴ Onun edebiyat ve dil alanında yetkinlik kazanması ve şöhret bulması da hocası İbnu'l Amîd'den aldığı dersler neticesinde olmuştur.¹⁷⁵ Nitekim babasından sonraki ilk ve en çok istifade ettiği hocası İbnu'l Amîd'dir.

Günümüze ulaşan eserlerinden de anlaşıldığı kadarıyla kendini geliştirdiği bir başka ilim dalı ise kelâmdır. Özellikle Mu'tezile ve Zeydiyye kelâmıyla yakından ilgilenmiş, bu konuda el-İbane, Nusretü'z Mezahib-i'z Zeydiyye gibi eserler kaleme almış ve alana önemli katkılarda bulunmuştur.

Tarihçiler tarafından hakkında aktarılan rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Abbâd başta edebiyat, dil ve şiir olmak üzere birçok alanda kendini geliştirmiş, hadis, kelâm gibi ilimlerden oldukça nasiplenmiş, yaşadığı dönemin âlimleri arasında belirgin derecede öne çıkan, siyasî tarafının yanında güçlü bir ilmî şahsiyete sahip bir âlimdir. Küçük yaşta babasından tahsile başladığı ilim yolunda Bağdat'a seyahatte bulunmuş, döndüğünde ise ilimle uğraşmaya devam etmiş, elde ettiği siyasî imkânları da değerlendirerek hem ilme hem de âlimlere sahip çıkmış, desteklemiş, onlara alanlar açmış, imkânlar sunmuştur. Düzenlediği ilim meclisleri de müzâkere edilen konularda dönemin ilmî gelişmelerine katkıda bulunmuştur. Hülâsa tüm bunların neticesinde İbn Abbâd, tarihçilerin onu övmeye kelimelerin yetmeyeceği yönündeki ifadeleriyle beraber devrinin en önemli ilim adamlarından birisi olarak tarihe geçmiştir.

2.3.1. Hocaları

2.3.1.1. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd (ö. 360/970)¹⁷⁶

Hicrî III, miladî IX. yüzyılın sonlarında İran'ın Kum şehrinde dünyaya geldiği bilinmektedir. Amîd lakabı aynı zamanda babasının lakabıdır ve babasından dolayı bu künye ile anılmaktadır. Babası Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed Ziyârîlerin vezirlerinden olup Şia mensubudur. Edebiyat ve ilim dünyasında üstad ve reis lakaplarıyla bilinen İbnu'l Amîd'in kendilerinden ilim tahsil ettiği hocaları hakkında

¹⁷⁴ Merçil, "Büveyhîler", 500.

¹⁷⁵ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 512.

¹⁷⁶ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 5:104-11.

tarihî kaynaklarda fazla bir malumat yoktur.¹⁷⁷ Hayatı genelde Rey, Cibâl ve Fars bölgelerinde geçmiştir. İlmî birikimi nedeniyle kâtiplik ve benzeri görevlere getirildikten sonra son aşamada kendisine Büveyhî emiri Rüknuddевle tarafından vezirlik görevi tevdi edilmiş ve bu makamda otuz yıldan fazla kalmıştır. Görevi esnasında adaletten ayrılmamaya gayret etmiş gerek malî gerek askerî alanlarda ülkede düzeni sağlamış, ayrıca ordunun başında çeşitli zaferlere imza atmıştır¹⁷⁸. Ayrıca örneğine daha önce rastlanmamış çeşitli savaş aletleri de tasarlamıştır.¹⁷⁹ Hicrî 360 yılının Safer ayında vefat etmiştir.¹⁸⁰

Onunla aynı dönemde yaşamış ve aynı zamanda onun kütüphane eminliğini yapmış olan İbn Miskeveyh onun ilmî birikiminden övgüyle bahsetmiş, yaşadığı dönemin hemen hemen tüm ilimleriyle ilgilendiğini ve hâkim olduğunu ifade etmiştir. Bu ilim dallarını, lugat, felsefe, ıstikak, aruz, ilâhiyat, Kur'an'ın müşkil ve müteşâbihleri, eski Arap şiiri, istiare, tefsir, garîb, nahiv, fıkıh, hendese mantık, astronomi, mekanik ve meteoroloji olarak ifade etmiştir.¹⁸¹ Bütün bu ilimlerdeki yetkinliğinden dolayı “ikinci Câhız” olarak da anılan İbnu'l Amîd nesirde kendi zamanının söz sahibi idi.¹⁸² Secî ve cinas gibi söz sanatlarında son derece başarılı olan vezir, “secî ve bedî” mektebini kurmuştur. Bu sanatları en güzel icra ettiği örneklerden birisi Seâlibî'nin eserinde yer verdiği bir mektubudur.¹⁸³

Rey'de bulunan sarayı daha önce de zikri geçtiği üzere diğer Büveyhî yönetici ve vezirlerin yaptığı gibi dönemin edebiyatçıları, şairleri vesair ilim adamlarının bir nevî ilim merkezi olmuştur. Kendisinden ders okuyan çok sayıda talebesi olmakla birlikte içlerinde yetiştirdiği en büyük edîb ve kendisinden asla ayrılmayan sadık talebesi Sahib b. Abbâd olmuştur. Ayrıca Nîşâburlu filozof Ebü'l-Hasan el-Âmirî de ondan ders alanlar arasındadır.¹⁸⁴ Diğer bazı öğrencileri arasında ise Ebû İshak es-Sâbî, Ebû Bekir el-

¹⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 1333, 2:27.

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, 2:159.

¹⁷⁹ İbn Miskeveyh, 2:278.

¹⁸⁰ İbn Miskeveyh, 2:222,274.

¹⁸¹ İbn Miskeveyh, 2:275-76.

¹⁸² İbn Hallikan, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 5:104.

¹⁸³ Sealebi, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l- 'aşr*, 1983, 3:193-95.

¹⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, 1333, 2:277.

Hârizmî, Bedüzzaman el-Hemedânî ve Ebû Mansûr es-Seâlibî gibi ünlü edip ve yazarlar bulunmaktadır.¹⁸⁵

2.3.1.2. İbn Fâris es-Sâhibî (ö. 395/1004)

Tam künyesi Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî olan İbn Fâris, hicrî 306 veya 308 yıllarında (918-920) Kazvin'nin¹⁸⁶ günümüzdeki adıyla Keresf köyünde dünyaya gelmiştir.¹⁸⁷ Hem babası hem de ilk hocası olan Fâris b. Zekerıyyâ aynı zamanda bir fakih ve dilcidir. Babasından övgüyle söz etmiştir.¹⁸⁸

20 li yaşlarında Kazvin'de eğitimi devam eden İbn Faris daha sonra ilim tahsilinin devamı için Zencan, İsfahan, Hemedan gibi birçok beldeyi dolaşmıştır.¹⁸⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Hatîb, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, Abdurrahman b. Hamdân el-Hemedânî gibi kendi ilminde yetkin birçok âlimden edebiyat, hadis, Kur'an ilimleri ve dil ilimleri olmak üzere pek çok alanda ilim tahsil etmiştir. Özellikle dil ilminde devrinin en önde gelenlerinden sayılır.¹⁹⁰ İlimdeki şöhretinin yayılması neticesinde Büveyhîlerin Rey valisi Fahrüddin Ali ed-Deylemî oğlunun yetiştirilmesi için onu Rey'e davet etmiştir.¹⁹¹ Hayatının geri kalanını Rey'de tamamlamış ve orada vefat etmiştir.¹⁹²

Hayatının çoğunluğunu Rey, Kazvin ve Hemedan bölgelerinde geçiren İbn Faris birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların başlıcaları arasında Sâhib b. Abbâd, Bedüzzaman el-Hemedânî gibi isimler vardır.¹⁹³

¹⁸⁵ Ahmet Güner, “İbnü'l-Amîd,” TDV İslam Ansiklopedisi *Ebû'l-Fazl* (İstanbul, 1999), 485-86.

¹⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411.

¹⁸⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*, 1:129.

¹⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411.

¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, 1:410-18.

¹⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, 1:411; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:105; Celâleddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, (Beyrut/Lübnan: El-Mektebetü'l Arabiyye, 1964), 1:352.

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:105; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1:352.

¹⁹² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*, 1:130.

¹⁹³ İbnü'l-Kıftî, 1:128.

Kaynaklar onun son derece cömert, eli açık, infak eden bir şahsiyet olduğundan bahseder.¹⁹⁴ Ayrıca öncesinde Şafîî mezhebi mensubuyken daha sonra İmam Mâlik'in kendisine ve ilmine duyduğu saygı ve tazimden dolayı şehirde onun mezhebinden kimse olmadığı gerekçesiyle Mâliki mezhebine geçmiştir.¹⁹⁵

Geride ilmî bir miras bırakan İbn Fâris'in eserleri arasında el-Mücmel fî'l-luğa, Mütehayyerü'l-elfâz, Hilyetü'l-fukahâ, es-Sâhibî fî fikhî'l-luğa, Mekâyisu'l Luğa gibi kitaplar vardır.¹⁹⁶

2.2.1.4. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979)¹⁹⁷

Ebû Saîd, bugünkü İran coğrafyası olan Fars körfezinin kıyısında¹⁹⁸ kurulmuş bir liman kenti olan Sîrâf'ta dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini de orada almıştır. Babası ise Behzad adında bir Mecusî idi ve bu nedenle babasının adını değiştirip ona Abdullah adını verdi.¹⁹⁹ Uman'da Hanefî fikhî, Askermükrem'de ise fikhî ve kelam, Bağdat'ta dil öğrenimi görmüştür.²⁰⁰ İlmî açıdan son derece donanımlı olan es-Sîrâfî pozitif ilimleri de ihmal etmemiş, astronomi ve matematik eğitimi de almıştır.²⁰¹ Miras hukuku eğitimi de alarak Hanefî fikhî üzerinde derinleşti.

O dönem kâdılkudât olan ve aynı zamanda öğrencisi olan Ubeydullah b. Ahmed, kendine vekil olarak es-Sîrâfî'yi Doğu ve Batı Bağdat kadılığına atamıştır. Kendisi bu görevi yaklaşık elli yıl kadar devam ettirmiş,²⁰² bu esnada dersler de vermiş ve pek çok talebe yetiştirmiştir.²⁰³ Kendi yaşadığı dönemde ne söylediği açık seçik anlaşılan âlimler arasında sınıflanmıştır.²⁰⁴ Kendisini atayan öğrencisi başkadı İbn Ma'rûf başta olmak üzere, İbn Hâleveyh, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebû'l-Ganâim Muhammed b. Ahmed el-

¹⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*, 1:130; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1:352.

¹⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*, 1:129.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 1:411-12; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17:103.

¹⁹⁷ İbn Hallikan Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:360-61.

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993), 8:145.

¹⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, 8:146.

²⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, 8:149.

²⁰¹ Yâkût el-Hamevî, 8:146.

²⁰² Yâkût el-Hamevî, 8:150.

²⁰³ Yâkût el-Hamevî, 8:146.

²⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, 8:151.

Lugavî, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, Ali b. Müstenîr, Ali b. Îsâ er-Rabâî, Haddâdî, İbnü'l-Felekî, Sâhib b. Abbâd ve kendi oğlu Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî gibi isimler bunlar arasındadır. 368/979 yılı Receb ayında vefat etmiş, Bağdat'ta defnedilmiştir.²⁰⁵ Kitap çoğaltarak geçimini temin eden es-Sîrâfî, kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürmüş, ayrıca birçok ilim adamının çalışmalarına da kaynaklık etmiştir. “İmâmü'l-müslimîn, Şeyhülislâm, Seyyidü'l-ulemâ” gibi lakaplarla anılmış, büyük bir ilim adamı olarak tarihteki yerini almıştır. Mu'tezilî düşünce sahibi olmasına rağmen bunu herhangi bir şekilde öne çıkarmamış, ilmî hassasiyeti ön planda tutmuştur. Ayrıca cedel ve mantık ilminde çok iyi olduğu ve alanda yetkin ilim adamlarıyla başarılı münazaralar yaptığı da nakledilir.

Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn, İdgamü'l-kurrâ', Mâ zekerehü'l-Kûfiyyûn mine'l-idgam, el-İknâ' fi'n-nahv (el-Muğni'),²⁰⁶ Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi isimli kitaplar eserleri arasındadır.²⁰⁷

İbrâhim es-Sâmerrâî, Muhammed Süleyman İbrâhim Fetîh, Abdülhamîd A. Sâlim gibi birçok çağdaş araştırmacı da onunla ilgili çalışmalar yapmışlardır.²⁰⁸

2.3.1.5. İbn Miksem el-Attâr (ö. 354/965)²⁰⁹

Tam künyesi Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kûb el-Attâr el-Bağdâdî olan alim, Bağdat doğumlu olup 265/878 tarihinde dünyaya gelmiştir.²¹⁰ Dedesi İbn Miksem'e nispetle bu isimle anılmıştır. Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kûb el-Attâr'dır.²¹¹ Dönemin en yetkin hocalarından hadis ve kıraat ilimlerini tahsil etti. Bunlar

²⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, 8:146.

²⁰⁶ Ebi'l Âlâ El-Mearri, *Risâletü'l Ğufrân*, (Kahire-Mısır: Darü'l Mearif, 1977), 424.

²⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 8:149.

²⁰⁸ Zülfikar Tüccar, “*Ebû Saïd es-Sîrâfî*”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:264-65.

²⁰⁹ Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, (Kahire/Mısır, 1369), 1:100-103.

²¹⁰ Ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:105; İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:170; Ebû's-Safâ (Ebû Saïd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasil Arabi, 2000), 2:250.

²¹¹ Tayyar Altıkulaç, “*İbn Miksem el-Attâr*,” TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV Yayınları 1999)20:200-201.

arasında Ebû Müslim el-Keccî, Sa'leb, İdrîs b. Abdülkerîm, Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe gibi isimler vardır. Oğlu Ahmed başta olmak üzere İbrâhim b. Ahmed et-Taberî, Ebû'l-Ferec Abdülmelik b. Bekrân en-Nehrevânî, İbn Mihrân en-Nîsâbûrî, İbn Abbâd gibi isimlerde onun yetiştirdiği talebelerdendir. Ayrıca Ebû'l-Hasan İbn Rizkaveyh ve İbn Şâzân el-Bağdâdî de ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır.²¹²

Kıraatte oldukça yüksek bir seviye edinen İbn Miksem, Bağdat kurrasındandır.²¹³ İbnü'l Cevzî, ilimde geldiği seviyeden dolayı onun gibisini görmediğini ifade etmiştir.²¹⁴ Fakat icmâya muhalif okuyuşları yüzünden bazı aksilikler yaşamış²¹⁵, Irak Şeyhü'l-Kurra İbn Mücahid ve âlimlerden müteşekkil bir topluluk tarafından okuyuşundan vazgeçmesi ve tövbe etmesi istenmiştir.²¹⁶ İlerleyen zamanlarda ise vefatına kadar kendi okuduğu usûl üzere okumaya devam etmiştir.²¹⁷ Talebelerinden birisi olan Ebû'l-Ferec eş-Şenebûzî'ye göre İbn Miksem tek bir vecihle de olsa Mushaf'a ve Arap dili kaidelerine uyan her kıraatin caiz olduğunu²¹⁸ ve kendisine münhasır bir kıraat oluşturmamasının gayet mümkün olduğunu ifade etmiştir.²¹⁹ Arap dilinde de döneminin en önemli ilim adamlarından olan İbn Miksem 8 Rebî'ulahir Perşembe 354/965 tarihinde vefat etmiştir.²²⁰ el-Envâr fî ilmi'l-Kur'ân²²¹, el-Envâr fî ilmi'l-Kur'ân, Cüz' fîhi min hadîsi İbn Miksem 'an şüyûhih, İhticâcû'l-kırâ'ât, el-Vakf ve'l-'ibtidâ gibi kitaplar yazdığı kıymetli eserleri arasındadır.²²²

2.3.2. Eserleri

Sahib ibn Abbâd tahsil ettiğinden bahsettiğimiz ilmî birikimi doğrultusunda elbette önemli miktarda da eserler kaleme almış, hem bu birikimi aktarma hem de özellikle

²¹² Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:106.

²¹³ Zehebi, 16:105.

²¹⁴ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Mearif, 1990), 11:260.

²¹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2:250.

²¹⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:106; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2:250.

²¹⁷ Ebu'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvvât âla Enbâhi'n-Nuhât*, (Kahire-Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafi, 1986), 3:101; İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n Nihâye*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 1994), 7:260; İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:170.

²¹⁸ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:106.

²¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2:250.

²²⁰ İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:172.

²²¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2:250.

²²² Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:107; Altıkulaç, "İbn Miksem el-Attâr", 200-201.

kelâmî görüşlerini ifade etme anlamında kendisinden sonrakilere bir ilim mirası bırakmıştır. Gerek dilbilim, şiir ve edebiyatta ve gerekse kelim alanında günümüze ulaşmış ve ulaşmamış çok sayıda kitap ve risâlesi mevcuttur. Bunlardan elimizde olanları konu başlıklarına göre incelemek onun ilmî portresini yakından tanımamız için bize yardımcı olacaktır.

2.3.2.1. Kelam

2.3.2.1.1. el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.²²³

Sahib İbn Abbâd bu eserinde Mu’tezi’le itikadının Adl ilkesini ele almıştır. Ayrıca Dehriyye, Muattıla, Berahime gibi gulat inanç sahiplerine karşı tevhidi, Allah’ın birliğini ve adaletini savunmuştur.²²⁴ Mu’tezile düşüncesinin belirgin şekilde öne çıktığı eser,²²⁵ Mu’tezile itikadının bir özeti niteliğindedir. İlk dönem kaynaklarında ona nispet edilmese bile eserin muhakkiki olan M. Hasan Âlû Yâsîn daha sonraki araştırmalara göre ona aidiyetinde şüphe olmadığını, aralarında Şîî âlim Seyyid Hasan Sadr’ın da olduğu geç dönem âlimlerinin de bunda hemfikir olduklarını yazmıştır. Necef’te 1371/1951 tarihinde neşrettiği²²⁶ eseri incelemesi sonucunda İbn Abbâd’ın, son derece önemli bir tarihçi, edîb, siyasetçi, kâtip ve ilmî bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir. Onun siyaset ve edebiyatı başarıyla bir araya getirip cem ettiğini söylemiş, ayrıca yaşadığı dönemin en önemli ilim adamlarından birisi olduğunu tüm tarih ve edebiyat kitapları teyit ettiğini ifade etmiştir. Muhakkike göre son derece önemli hizmetleri ve eserleri olmasına karşılık sadece bu eserinin ve *Kitâbü’l-Keşf ‘an mesâvi’i şî’ri’l-Mütenebbî* isimli eserinin tam ve kâmil bir şekilde basıldığını diğer eserlerinin tam olarak basılmadığını üzüntüyle ifade etmiştir. Eserin mukaddime kısmında onun diğer eserlerini de tam ve sahih manada gün yüzüne çıkartmayı hedeflediğini söylemiştir.²²⁷

2.3.2.1.2. Nusretü Mezâhibi’z-Zeydiyye²²⁸

²²³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, t.y.; Bedevi Tabane, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²²⁴ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 514.

²²⁵ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu’tezile*, 218.

²²⁶ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 514.

²²⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 2-4.

²²⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi’z-Zeydiyye* (Beyrut/Lübnan: ed-Darü’l Müttehîde, 1981).

Dr. Naci Hasan tarafından Bağdat'ta 1397/1977 yılında neşredilmiştir. İbn Abbâd'ın kelim içerikli risalelerindendir. İlk olarak Milano'da yayınlanmış, sonra Namsa, Kahire gibi merkezlerde ve bazı Yemen şehirlerinde yayınlanmıştır.²²⁹ Eserin, Sâhib b. Abbâd'ın Zeydîlere hitab ettiği bir konuşmasının bir öğrencisi tarafından kaleme alınmış hali olduğu tahmin edilmektedir.²³⁰ Eserde Zeydî düşünce ön plandadır. İbn Abbâd, İmam Zeyd'in İslam tarihinin en büyük dinî ve siyasî liderlerden birisi olduğunu ifade ederek onun Emevîler dönemindeki büyük etkisinden bahsetmiştir. Zeydîlerin yaptığı devrimi ve sonuçlarını tüm yönleriyle ele almış, ayrıca Zeydiyye kelâmını ve esaslarını tamamını incelemiştir. Onların itizalî düşüncelerinden ve üsluplarından yola çıkarak akidelerinin esaslarını tespit etmiş ve bu sonuca ilk defa kendisinin vardığını ifade etmiştir.²³¹ Tüm zamanlarda tek bir imam olması gerektiği,²³² sahabenin imamlardan daha faziletli olup olmadığı, imamların ne gibi özellikler taşıması gerektiği, insanların imama olan ihtiyacı,²³³ gibi konuları işlemiştir. Ayrıca Hz. Ali'den başlayarak Hz. Hasan, Hz. Hüseyin²³⁴ ve tüm Zeydî imamlara değinmiştir.²³⁵

2.3.2.1.3. Kitâbü'l-İmâme²³⁶

İmâmet meselesini ele alan eser yedi sayfalık bir risale şeklindedir. İmâmeti Ehl-i Beyt'in (on iki imam nazariyesi) ve Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ın imameti olmak üzere ikiye ayırmıştır. Mukaddimesinde eserini hangi imâmetin asıl olduğunun ortaya çıkartılması gerektiği ana düşüncesiyle yazdığını ifade etmiştir. Herhangi bir taassuba, taraf tutmaya yer vermeden ya da duygusal hareket etmeden meselenin aydınlatılması niyetindedir.²³⁷ Aslolanın ortaya çıkartılmasını Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine ittiba etmek açısından önemsemiş ve eserinde bunun üzerine çalışmıştır. Meseleyi hem akıl hem nakil yönünden ele almıştır. Ulaştığımız nüshasında yayın yerine ya da yayınlayana dair herhangi bir bilgiye rastlamadık.

²²⁹ Sahib İsmail İbn Abbâd, 5.

²³⁰ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 514.

²³¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi 'z-Zeydiyye*, 5.

²³² Sahib İsmail İbn Abbâd, 153.

²³³ Sahib İsmail İbn Abbâd, 113.

²³⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, 109.

²³⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, 5.

²³⁶ İbnu'n Nedim, *El-Fihrist*, 167; Sahib İbn Abbad, *Kitâbü'l-İmâme*, t.y.

²³⁷ Sahib İbn Abbad, *Kitâbü'l-İmâme*.

2.3.2.1.4. Kitabu'z Zeydiyye²³⁸

Nâcî Hasan'ın 1397/1977 yılında Bağdat'ta yayınladığı eser daha sonra 1406/1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Bazı kaynaklarda *Kitâbü'z-Zeydeyn* ismiyle İbn Abbâd'a atfedilen kitabın da bu eser olması muhtemeldir.²³⁹

Zeydiyye ekolünün inanç esaslarını ve özellikle de imâmet fikrini işleyen eserde Hz. Ali'nin sahabenin en faziletlisi olduğu, ondan sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in geldiği ifade edilmektedir. Eserde ayrıca Hz. Ali'nin imâmetine ilişkin deliller sayılmıştır.

Ayrıca kaynaklarda geçen kelâm konularını içeren diğer bazı eserleri ise şunlardır:

M. Hasan Âlû Yâsîn tarafından 1373/1953 yılında Bağdat'ta yayınlanan *et-Tezkire fi'l-uşûli'l-hamse*²⁴⁰, hayır, şer, Allah'ın iradesi gibi konuları işleyen, ayrıca kader konusundan da bahseden²⁴¹ ve Ali Mahfuz tarafından 1374/1955 yılında Tahran'da yayınlanan ve ilk dönem kaynaklarında İbn Abbâd'a nispet edilemeyen *Risâle fi'l-hidâye ve'd-dalâle*,²⁴² Mu'tezile'nin kader konusundaki görüşünün ön plana çıkartılıp Ehl-i Sünnet'in kader düşüncesini reddeden *el-Kazâ' ve'l-kader*,²⁴³ *Risâle fi ahvâli 'Abdil'azîm el-Hasenî*.²⁴⁴ Ca'fer b. Ahmed el-Bühülî'nin şerh ettiği ve M. Hasan Âlû Yâsîn'in 1385/1965 yılında neşr ettiği *Şerhu Kasîdeti's-Sâhib b. 'Abbâd fi uşûli'd-dîn*,²⁴⁵ Mu'tezile'nin esaslarından olan Allah'ın sıfatlarının zatının aynısı olduğu mevzusunu işleyen *Kitâbü Esmâ'illâhi Sübhânehû ve Te'âlâ ve Sıfâtih*²⁴⁶. Ayrıca *Kitabu'l Kâfi fi'r Resâil*²⁴⁷ isimli eseri de kelam muhteviyatlı eserleri arasında sayılabilir.

2.3.2.2. Tarih

²³⁸ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Marife, 1997), :167; Bedevi Tabane, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²³⁹ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 514; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 381.

²⁴⁰ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 514.

²⁴¹ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 218.

²⁴² Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 513; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 381.

²⁴³ Çelebi, "Sahib B. Abbad Maddesi", 513-14; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 381.

²⁴⁴ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 514.

²⁴⁵ Çelebi, 515.

²⁴⁶ Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326. Eserin müellifi tarafından Muhtaşaru esmâ'illâhi ve sıfâtih ismiyle bir de muhtasarı yazılmıştır

²⁴⁷ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, 167; Bedevi Tabane, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

2.3.2.2.1. Unvânü'l-ma'ârif ve zikrû'l-halâ'if.²⁴⁸

Eser, 37 sayfalık bir tarih risâlesidir. Şeyh Muhammed Âlû Yasin tarafından 1385/1966 tarihinde Bağdat'ta neşr edilmiştir. Şeyh Muhammed Âlû Yasin İbn Abbâd'la ve eserleriyle yakından ilgilenmiş, onun ne kadar önemli bir ilim adamı olduğunu eserleriyle ilgilendikçe daha iyi anladığını ve diğer bütün eserlerini de neşr etmek için çalışacağını mukaddimelerde ifade etmiştir. Eserlerini incelediğimizde zaten büyük çoğunluğunun onun tarafından yayınlandığını görmekteyiz. Mukaddimesinde İbn Abbâd ve eseri hakkında hem malûmat vermiş hem de övgüler dizmiştir. Eserin girişindeki ifadelerine göre İbn Abbâd, gerek edebiyat gerekse siyâset alanında son derece yetkin bir şahsiyettir ve ilimdeki maharetiyle insanların da bu iki alana rağbet etmelerini sağlamıştır. Dördüncü asırdaki tarihçilerden olan es-Seâlebî de onun ilmî seviyesi hakkında son derece övgü dolu sözler söylemiştir. Kendi eserinde de İbn Abbâd'a epeyce geniş bir yer ayıran es-Seâlebî'ye göre onun edebiyat alanındaki bilgisi ve çağdaşlarına olan üstünlüğü, kerîm ve cömert şahsiyeti şahsına münhasır olup yaşadığı dönemde kimse bu yönlerden ona denk olamamıştır. Ona göre edebiyat ve siyaset gibi farklı alanları başarıyla bir araya getiren bir başkası daha yoktur. es-Seâlebî'nin ifadelerine göre onu kim nasıl överse övsün asla gerçek seviyesini ifade edemez, yapılabilecek hiçbir övgü onun hem ilmî ve siyâsî hem de ahlakî şahsiyetini gerçek manada ortaya koymaya yetmeyecektir. Hatta İbn Abbâd olmasaydı edebiyat ilmi asla o dönemde olduğu seviyeye gelemeyecekti şeklinde düşünceleri vardır.²⁴⁹

Eser Hulefâ-i Râşidîn dönemi, Hz. Hasan, Emevîler dönemi ve Abbasîler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.

2.3.2.2.2. Resâilü Sahib b. Abbâd²⁵⁰

Bu risale *Kitâbü Dîvânî resâ'ilih fî 'aşri mücelledât* isimli eserinin içinden seçilen risâlelerden oluşmaktadır ve Abdülvehhâb Azzâm ve Şevki Dayf tarafından seçilerek

²⁴⁸ Sahib Ebi'l Kâsım İsmail İbn Abbâd, *Unvanu'l mearif ve Zikru'l Halâif*, (Bağdat: Matbaatü'l irşad, 1966); Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²⁴⁹ Sahib Ebi'l Kâsım İsmail İbn Abbâd, *Unvanu'l mearif ve Zikru'l Halâif*, 3., Şeyh Muhammed Âlû Yasin, eserin arkasında İbn Abbâd'ın diğer tüm eserlerinin de listesini vermiştir

²⁵⁰ El-Vezîru Cemâlû'd Din Ebu'l Hasan Ali İbni Yusuf el-Kıftî, *İnbahu'r Ruvat*, (Kahire/Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/Müessesetü'l Kütübü's Sak, 1986), 1:238; Sâhib b. Abbâd, *Resâilü's Sâhib b. Abbâd*, (Darü'l Fikri'l Arabi/ Müessesetü'l Kütübü's Sekafi, t.y.).

1366/1947 yılında Kahire’de yayınlanmıştır.²⁵¹ Diğer risâlelerden farklı olan bu eser aslında risâlelerin divânıdır. Bu eser muhafazasının kolaylaştırılması için müellifler tarafından yirmi bölümlük risalenin her bir bölümünden onar risale seçilerek birleştirilmiş ve hacmi küçültülmüştür. Müelliflerin mukaddimede belirttiklerine göre eser tarihî ve edebî açıdan çok kıymetlidir.

Tarihsel önemi Büveyhîler’in yaptığı tüm savaşların tarihlerini ve isimlerini içeriyor olmasındandır. Ayrıca devlet liderlerinin, ordu komutanlarının isimleri ve kim olduklarını, diğer devletlerle imzalanan anlaşmaları, siyasî ilişkileri, siyasî belge ve dokümanları da kayıt altına almıştır.

Edebî kıymeti ise tarihî öneminden daha da ön plandadır. Çünkü mevzuları ele alırken kullandığı üslup edebî açıdan son derece zor ve değerli bir üslup olup, bunu ancak Arap diline her yönden hâkim olanlar anlayabilir. Ayrıca işlediği konular siyâsî ve toplumsal olduğu için edebî tarzlara uyarlanması oldukça zor konulardır ve bunu ancak usta bir edîb başarabilir. Bu eser aynı zamanda Arap edebiyatının edebiyatla ilgisi olmayan konuları da kapsadığının göstergelerinden birisidir. Bu edebî yetkinliğini ise kendisinden çok daha büyük bir edîbten almış olmalıdır ki bu, dönemin önemli dilbilimcisi ve aynı zamanda hocası olan İbnu’l Amîd’den başkası değildir.

İbn Abbâd aynı zamanda bir kâtip de olduğu için eserde yazdıklarından o dönem bölgede kullanılan divan kâtipliği kurallarına ilişkin de bilgilerde yer almaktadır.²⁵²

Tarih alanında sayılabilecek diğer bazı eserleri ise;

-*Târîhu ’l-mülk ve ’htilâfü ’d-düvel*²⁵³,

-*Kitâbü ’l-Vüzerâ*²⁵⁴,

²⁵¹ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 514.

²⁵² Sâhib b. Abbâd, *Resâilü’s Sâhib b. Abbâd*, Giriş kısmı.

²⁵³ Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 327.

²⁵⁴ Zehebi, *Siyeru a ’lâmi’n-nübelâ*, 16:513; İbnu’n Nedim, *el-Fihrist*, 167; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

-On iki imamdan bahseden bir risale olan ve bir bölümü İbn Tâvûs'un el-Yakîn isimli eserinde bulunan *Kitâbü'l-Envâr*²⁵⁵ şeklindedir.

2.3.2.3. Filoloji, Şiir ve Edebiyat

2.3.2.3.1. Divan-ı Sahib B. Abbâd²⁵⁶

Eser, Şeyh Muhammed Âli Yasin tarafından neşr edilmiştir. İbn Abbâd'ın şiirlerini ihtiva eden eserin ilk baskısı Bağdat'ta 1384/1965 tarihinde, ikinci baskısı ise Beyrut'ta 1394/1974 tarihinde yayınlanmıştır. Muhakkikin eserin mukaddimesindeki ifadesine göre İbn Abbâd, edebiyat, nesir, şiir ve Arap dilinde hicrî IV. yüzyılın en büyük âlimidir. O, nesir ve şiirde son derece özel bir üsluba sahiptir ve Arap diline vakıf olan herkes onun bu eserinden söz konusu üslubunu kolaylıkla anlayabilir. Muhammed Âli Yasin, İbn Abbâd'ın diğer eserlerini de okudukça aslında onun hakkında hiçbir şey bilmediğini fark etmiş, çok derin fikirlerin sahibi olduğunu, çok büyük bir âlim ve edîb olduğunu, hatta bu alanda yaşadığı dönemin zirvesi olduğunu, ilim ve edebte kimsenin ona denk olmadığını ifade etmiştir. Tüm bu özellikleri nedeniyle İbn Abbâd'ı araştırmaya karar vermiş, hakkında yapılan araştırmalara bir katkı sunmak istediğini belirtmiştir.²⁵⁷

2.3.2.3.2. el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî²⁵⁸ (er-Rûznâme)

Birinci baskısına ulaştığımız eser, Bağdat'ta neşredilmiş olup Şeyh Muhammed Âlû Yâsin tarafından tahkik edilmiştir. Mukaddime kısmında eserin kaleme alınma nedeni anlatılırken İbn Abbâd'ın şair Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî el-Mütenebbî (ö. 354/965) ile ilgili duyguları ön plana çıkmıştır. Muhakkikin mukaddime kısmındaki ifadesine göre Mütenebbî, yaşadığı dönemde şöhretinin zirvesine ulaşmış, dönemin edebiyat çevreleri konuşmak için ondan daha iyi bir konu bulamamış, onun yazdıklarını tartışmaktan daha keyifli bir sohbet yapmamışlardır. Dönemin vezir ve emirlerinin en büyük isteklerinden birisi bu usta şairi davet ederek hem onu hem de onun kendileri hakkında yazacağı övgü dolu şiirlerle kendi

²⁵⁵ Celebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 514.

²⁵⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, ed. Şeyh Muhammed Âli Yasin, 2 (Beyrut/Lübnan: Darü'l Kalem / Mektebetü'l Hindiyye, 1974).

²⁵⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, 5-6.

²⁵⁸ Sahib Ebi'l Kasım İsmail İbn Abbâd, *Kitâbü'l-Keşf 'an Mesâvi'i Şî'ri'l-Mütenebbî*, (Bağdat: Mektebetü'n Nahda, 1965); Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 327.

tarihlerini ölümsüzleştirmekti. Bu duygunun İbn Abbâd'ın gönlünde de bulunduğunu söyleyen yazara göre bunun neticesi olarak Mütenebbî'yi ziyarete heves etmiştir. İbn Abbâd henüz vezir olmadan önce, Müeyyidüddeve'nin danışmanı iken meydana gelen olayda Mütenebbî'ye gönderdiği ve görüşme isteğini bildiren mektubuna Mütenebbî'nin değer vermemesi ve cevap bile yazmaması üzerine ona çok kızmıştır.²⁵⁹ İşte bu eseri kaleme alma nedeni bu olay neticesinde incinen gururunun intikamını alma düşüncesi, şaire karşı hissettiği olumsuz duyguları ve bunları dile getirme, kaleme alma isteğidir.²⁶⁰ Bir başka deyişle eserin ana teması Mütenebbî'nin ve şiirinin eleştirisidir. Fakat ona kaşı hissettiği olumsuz duyguları, onu şair Mütenebbî'nin üstün vasıflarını da görmekten, onu takdir ve zikretmekten alıkoymamış, aynı zamanda onun şiirlerinden etkilenmiş ve onlara atıflar yapmıştır.²⁶¹

Yeri gelmişken Mütenebbî'yi daha yakından tanımak için onun hakkında bir kısım malumat aktarmak yerinde olacaktır. 303/915 yılında Kûfe'de doğmuştur. 312/924 yılında ailesiyle beraber Semâve çölüne giderek iki yıl kadar kalmış, orada yaşayan bedevîlerden istifade ederek dilini geliştirmiş ve lügat ve şiir öğrenme fırsatını elde etmiştir. 315/927 yılında Kûfe'ye döndüğünde artık şiir yazmaya başlamıştır. Dönemin önemli şairlerinden olan Buhtürî'yi taklit etme yoluyla şiirlerini yazmaya çalışmıştır. Şiiri aynı zamanda para kazanmanın bir yolu olarak da görüyordu. Bunun göstergesi ise dönemin bazı zengin şahsiyetlerine para karşılığında methiyeler yazmış olmasıdır.

Şiirlerinde yaşadığı dönem ve coğrafyaya ait yer ve olaylarla ilgili fazlaca isim verdiğinden dolayı şiirleri, o dönem Irak, Mısır ve Suriye'de yaşanan olaylara ilişkin tarihi belge niteliği de taşımakta, şehir ve mekân isimlerine dair önemli miktarda bilgi barındırmaktadır. Arapça'nın inceliklerine oldukça hâkimdi ve bu geniş kültürünü kanıtlamak için şiirlerinde nadir kullanımlara ve terkiplere yer vermiştir. Hatta o hem lügat hem de nahiv konularını tüm incelikleriyle ele alan en büyük şair olarak tanınmaktadır. Yazdığı şiirlerin temaları genelde medih, fahr, mersiye, hiciv, mesel şeklinde olmuştur. İstiâre, tariz, cinas, müşakele gibi söz sanatlarını da oldukça ustaca kullanmayı başarmıştır. O dönem methiye yazan tüm şairler az veya çok edebiyatta ve

²⁵⁹ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 19.

²⁶⁰ Sahib b. Abbad, *el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî (Ruznamçe)*, (Bağdat: Matbaatü'l Meârif, 1965), 7.

²⁶¹ Abbad, 8.

şiiirde bir otorite sayılan Mütenebbî'nin etkisinde kalmışlardır. 354/965 yılında bir seyahati esnasında bedevi bir eşkıya grubu tarafından yolu kesilerek öldürülen Mütenebbî'nin sonraki nesillerde büyük bir şair olduğu şeklindeki kanaat devam etmiş ve adı, büyük şair sıfatıyla eş anlamlı olarak anılagelmiştir. Şöhreti günümüzde hala devam etmekte, Kuzey Afrika'da en fazla okunan şairlerin başında gelmekte, aynı zamanda Suriye ve Mısır'da da onu öven kitaplar yayınlanmaktadır.²⁶²

2.3.2.3.3. Kitâbü'l-Keşf 'an mesâvi'i şî'ri'l-Mütenebbî²⁶³

Şeyh Muhammed Âlü Yasin tarafından 1965 yılında tahkik edilen kitap Bağdat'ta neşredilmiştir. Muhakkik diğer kitaplarında yaptığı gibi İbn Abbâd'ın edebî yönden şöhretine ve halk arasında bu yönüyle tebarüz ettiğine ilişkin övgülerle kitaba başlamıştır. Onun hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki dönemde edebî ve tarihî kaynaklarda yer alacak kadar önemli bir ilim adamı olduğundan bahsetmiş, tam anlamıyla usta bir yazar, bir belâğatçi, usta bir şair olduğunu ifade etmiştir. Yaptığı eleştirilerinde de tarafsız davranan, kendine özgü bir tarzı olan özgün bir kişilik olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁴

Edebî bir eleştiri niteliğinde denebilecek kitapta şair Ebu't Tayyib el-Mütenebbî ile arasındaki ilişkiyi yazmış ve ona yönelttiği eleştirilere yer vermiştir. Aslında kitap incelendiğinde bu eleştirilerin sırf edebî sahada kalmadığı, yer yer şahsileştiği de görülür. İbn Abbâd, onun başka şairlerin şiirlerinden çalıntı ifadelerle şiirlerini yazdığını iddia etmiştir. Eserinde onun şiirlerinden kesitler alarak iddiasını kanıtlamaya çalışmış, bu açıdan şiirlerini tahlil etmiştir. Örnek vermek gerekirse Şair Buhturî'nin şiirlerinden çaldığını ifade etmiştir. Hatta ona olan kızgınlığını ifade etmek için Mütenebbî hakkında “hem onların şiirlerini kendi şiiri gibi okuyor hem de çalıntı yaptığı şairleri tanımadığını iddia ediyor” şeklinde serzenişte bulunmuştur.²⁶⁵

²⁶² İsmail Durmuş, “TDV İslam Ansiklopedisi”, içinde *Mütenebbi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 195-200.

²⁶³ Ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:513; Es-Sahib Ebi'l Kasım İsmail İbn Abbâd, *Kitâbü'l-Keşf 'an Mesâvi'i Şî'ri'l-Mütenebbî*; İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, 167; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326; Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 515.

²⁶⁴ Sahib Ebi'l Kasım İsmail İbn Abbâd, *Kitâbü'l-Keşf 'an Mesâvi'i Şî'ri'l-Mütenebbî*, 11.

²⁶⁵ Sahib Ebi'l Kasım İsmail İbn Abbâd, *Kitâbü'l-Keşf 'an Mesâvi'i Şî'ri'l-Mütenebbî*.

2.3.2.3.4. el-Muhîr fî'l-luġa²⁶⁶

Muhammed Hasan Âlû Yâsîn tarafından 1975 ve 1978 tarihlerinde Bağdat'ta²⁶⁷ iki cildi yayınlanan eser toplamda XI ciltten oluşmaktadır.²⁶⁸ Son derece zengin bir kelime hazinesine sahip olan sözlük, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l- 'Ayn* isimli eserinin mahreç ve taklîb sistemi temel alınarak yazılmıştır.²⁶⁹ Eser, zaten edebiyatta son derece yetkin ve kendini kanıtlamış olan İbn Abbâd'ın edibliğini ve o dönem bu ilimde edindiği eşsiz konumu tartışmasız hale getirmiştir. Eserde ayrıca Halil bin Ahmed den nakillerde bulunmuştur.²⁷⁰

Muhakkik, bu eserin edebiyat dünyasındaki yerini ifade etmek için dil ile ilgilenen âlimlerin birçoğunun bu kitabın üstünlük ve faziletinden bahsettiğini ve övdüklerini söylemiştir. Tüm tarih, dil, terceme, tabakat araştırmalarına kaynaklık edecek nitelikte kapsamlı ve önemli bir sözlüktür. Bu nedenle birçok ilim adamı için bir başvuru kaynağıdır. Hatta Şeyh Muhammed'e göre bu eserden sonra dil araştırmalarıyla ilgili yazılacak bir şey kalmamış, eser zirveyi temsil etmektedir.

Bu eserde takip ettiği yöntem de yaşadığı dönem için benzersiz bir yöntemdir ve muhakkikin düşüncesine göre bu yöntemi ancak bu işte üstad olan bir hocadan almış olmalıdır ki o da hocası İbnu'l Amîd'den başkası değildir.²⁷¹ İçinde ayet ve hadislerin bile fihristlerini düzenlemiş, ayrıca dillerin, lehçelerin, özel isimlerin ve şehir ve ülke adlarının da sözlüklerine de yer vermiştir.

2.3.2.3.5. Kitâbü Dîvânî şî' rih²⁷²

²⁶⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, (Darü'l Garbi'l İslami, 1993), 7:2887; Cemâlü'd Din Ebi'l Hasan Alâ İbn Yusuf El-Kıftî, *İnbahu'r Ruvat*, (Kahire/Mısır: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1950), 1:238; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*; Sahib İbn Abbâd, *el-Muhîr fî'l-luġa*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994) ; Corci Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Luġati'l-Arabiyye*, 1930, 2:308.

²⁶⁷ Muhyiddin b. Hacı Mehmed Pîrî, *Piri Reis Haritası* (İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Hidrografi Neşriyatı, 1966), 514, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr>.

²⁶⁸ Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 121.

²⁶⁹ İbn Abbâd, *el-Muhîr fî'l-luġa*, 11:15.

²⁷⁰ Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 121.

²⁷¹ İbn Abbâd, *el-Muhîr fî'l-luġa*, 11:11.

²⁷² Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 327.

Sahib ibn Abbâd'ın şiirlerinin toplandığı divandır. Elli beş parçadan oluşan şiirlerin ana teması Mu'tezile düşüncesi, Hz. Ali'nin neslinin yüceltilmesi ve övülmesi üzerinedir. Ayrıca Divan'da Fahrüddeve ve Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd için yazdığı şiirleri de mevcuttur. Eser, M. Hasan Âlû Yâsîn tarafından Bağdat'ta 1384/1964 tarihinde yayınlanmıştır.²⁷³

Kaynaklarda geçen ve bu alanda sayılabilecek diğer eserleri de şu şekildedir:

-M. Hasan Âlû Yâsîn tarafından 1958 yılında Bağdat'ta yayınlanan *el-Fark beyne 'd-dâd vez-zâ'*,²⁷⁴ yine aynı müellif tarafından 1379/1959 tarihinde Bağdat'ta ve İbrâhim Muhammed Ahmed el-İdkâvî tarafından 1407/1987 tarihinde Kahire'de yayınlanan *el-İknâ ' fi 'l-'arûz ve tahrîci 'l-kavâfi'*,²⁷⁵ Abdülvehhâb Azzâm ve Şevki Dayf tarafından içinden bir kısım risâlelerin *Resâ 'ilü's-Şâhib b. 'Abbâd* adıyla 1366/1947 tarihinde Kahire'de yayınladıkları bazı bölümleri de *Kitâbü 'l-Kâfi fi 'r-resâ 'il/et-teressül* ismiyle ayrı müstakil şekilde düzenlenen *Kitâbü Dîvânî resâ 'ilîh fi 'aşri mücelledât*.²⁷⁶ (Ayrıca eserden seçmeler de yapılmış ve *el-Muhtâr min resâ 'ilî 'l-Vezîr İbn 'Abbâd* ismiyle yayınlanmıştır.²⁷⁷), *Kitâbü 'l-'Arûzi 'l-Kâfi* ve *Kitâbü Nakzi 'l-'arûz*,²⁷⁸ günümüze ulaşmamış ve henüz bir nüshasına ulaşılamamış *el-A 'yâd ve fezâ 'ilü'n-nevrûz*,²⁷⁹ M. Hasan Âlû Yâsîn tarafından Dimaşk'ta 1982 yılında yayınlanan *el-Fusûlü 'l-edebîyye*,²⁸⁰ İbn Düreyd tarafından alfabetik olarak düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olan *Cemheretü 'l-luğa* isimli sözlüğünün muhtasarı niteliğindeki *Kitâbü Cevhereti 'l-Cemhere*,²⁸¹ genç sayılabilecek bir yaşta yazdığı ve Kur'an-ı Kerim tilâvetinde nerede durulup nerede geçileceği konusunu içeren ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'ye takdim edilen *Kitâbü 'l-Vakf*

²⁷³ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515.

²⁷⁴ Çelebi, 515.

²⁷⁵ Çelebi, 514.

²⁷⁶ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, 167; Bedevi Tabane, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²⁷⁷ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515.

²⁷⁸ Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 327; Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515.

²⁷⁹ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²⁸⁰ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515.

²⁸¹ El-Vezîru Cemâlû'd Din Ebu'l Hasan Ali İbni Yusuf el-Kıftî, *İnbahu'r Ruvat*, 1:238; Nasuhi Ünal Karaarslan, "*İbn Düreyd*", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul, 1999), 416-19; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 121; Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 515; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

*ve'l-ibtidâ*²⁸² *Kitâbü Aḥbâri Ebi'l-‘Aynâ*,²⁸³ *el-Aruz*²⁸⁴ gibi eserlerinden de bahsedilmektedir. Son olarak onun mektuplarından oluşan bir seçkinin Paris kütüphanesindeki el yazmaları içinde muhafaza edildiği bilgisinin de mevcut olduğunu zikrederebiliriz.²⁸⁵

2.3.3. Hakkında Yazılan eserler

Sahib İbn Abbâd, tarihte siyâsî ve ilmî anlamda önemli bir iz bırakmış şahsiyetler arasında olduğu için şüphesiz çoğu müellifin onunla ilgili söyleyecek pek çok sözünün olması son derece doğaldır. Bu minvalde onu konu alan eserleri de burada zikretmek istedik.

2.3.3.1. es-Sahib İbn Abbâd²⁸⁶

Halil Merdam tarafından kaleme alınan ve 1932 yılında Dimeşk'te neşredilen kitap Sahib İbn Abbâd'ın hayatını konu almıştır. Soyu, nesebi, babası, doğduğu tarih ve yerden başlayarak onu anlatan kitap, ilerleyen dönemlerindeki vezirlik görevinden ve sonrasında ölümünden bahsetmiştir. Hayatını anlattıktan sonra onun vasıfları, ahlaki özellikleri, takvası, ilmî ve edebî yönü, özellikle şairlik tarafını anlatmıştır. Yazdığı kitaplarını ve kitaplarıyla ilgili bilgileri nakleden eser, onun üslubundan ve bazı ilmî hassasiyetlerinden bahsetmiştir. Bazı insanlarla olan ilişkilerini de konu alan Merdam, onunla ilgili merak edilen her şeyi nakletmeye çalışmıştır.

2.3.3.2. es-Sâhib b. ‘Abbâd: el-Vezîr el-edîb el-‘âlim²⁸⁷

Dr. Bedevî Ahmed Tâbâne tarafından yazılmış bu eser İbn Abbâd'ın biyografisi niteliğindedir. Müellifin ifadelerine göre İbn Abbâd, Abbasi devletinin emirliklere bölündüğü, Deylemlilerin Abbasîlerin düştüğü zâfiyet döneminde yönetimi ele geçirdiği hicri IV. yüzyıldaki en büyük tarihî şahsiyetlerden birisidir.²⁸⁸ Mukaddime kısmında

²⁸² El-Vezîru Cemâlû'd Din Ebu'l Hasan Ali İbni Yusuf el-Kıftî, *İnbahu'r Ruvat*, 1:238; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326; Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 515.

²⁸³ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 515; Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 326.

²⁸⁴ El-Vezîru Cemâlû'd Din Ebu'l Hasan Ali İbni Yusuf el-Kıftî, *İnbahu'r Ruvat*, 1:238.

²⁸⁵ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 122.

²⁸⁶ Merdam, *Sahib İbni Abbad*.

²⁸⁷ Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*.

²⁸⁸ Bedevî Ahmed Tâbâne, *eş-Şâhib b. ‘Abbâd El-Vezîr El-Edîb El-Alîm* (Müessesetü'l Mısriyyeti'l Amme, t.y.), 3.

dönemin tarihi ve siyâsetiyle ilgili tahliller de yapılmış olup, eserin içerik kısmında da Vezir'in hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Eser, Mısır da Müessesetü'l Mısriyyeti'l Amme yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

2.3.3.3. Ahlakü'l Vezireyn²⁸⁹

Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 414/1023) tarafından kaleme alınan eserin hikâyesi diğerlerinden biraz daha farklıdır. Tevhîdî'nin gayesi İbn Abbâd'ın hayatını anlatmak ya da onunla ilgili mâlûmat vermek değildir.

Tevhîdî, onunla aynı çağda yaşamış ve yakın ilişki içinde olmuştur. Kitabını yazmasının nedeni de bu yakın ilişki ile bağlantılıdır.

Maddî sıkıntı içinde olan Tevhîdî, çalışmak için 354/965 tarihinde Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in yanına Rey'e gitmiş, orada 3 yıl boyunca verrak²⁹⁰ olarak çalışmıştı. Tevhîdî vezirden yeterli ilgiyi görememişti. Çünkü İbnü'l Amîd yaşadığı dönemin ilim ve kültürüne oldukça hâkim birisiydi ve özellikle dil alanında kendine kimseyi rakip görmek istemiyordu. Bu yönden ilmî birikimi olan ve bir edîb olan Tevhîdî'yi de doğal olarak etrafında istememişti. Hakkı olan konumu bulamadığını ve ilgiyi göremediğini düşünen Tevhîdî, İbnü'l Amîd'le ilgili son derece olumsuz duygulara sahip olarak Bağdat'a dönmüştü. İbnü'l Amîd'den sonra İbn Abbâd'ın vezareti döneminde aynı beklentilerle tekrar Rey'e gelen Tevhîdî yine verrak olarak çalışmaya başladı. Fakat aynı şekilde kendi ilmî seviyesine ve kültürüne yakışır bir konuma gelemediğini düşünüyordu. Bunun sonucu olarak asabi davranışlar sergilemesi ve sözünü kimseden esirgmeden konuşmaya başlaması nedeniyle işinden uzaklaştırıldı. Hizmetinin karşılığını da alamadan 370/981 tarihinde Bağdat'a dönmek durumunda kalan Tevhîdî, İbnü'l Amîd ve İbn Abbâd hakkında sahip olduğu tüm olumsuz duygu ve düşüncelerin etkisiyle bu iki veziri hicvettiği eserini kaleme aldı. İntikam duygularıyla yazdığı hicivlerinde de son derece ağır bir dil kullanmıştır.

²⁸⁹ Tevhîdî, *Ahlaku'l Vezirayn*.

²⁹⁰ Ortaçağda İslam medeniyetinin hakim olduğu yerlerde kitap çoğaltan ve yazan, yazı malzemeleri satan, kitap ciltleme işiyle uğraşanların mesleğidir. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Verrâk maddesi)

Zemmü'l-vezîreyn ve *Meşâlibü'l-vezîreyn* ismiyle de bilinen kitap 1961 de Dimeşk'te İbrâhim el-Kîlânî tarafından *Meşâlibü'l-vezîreyn* ismiyle, Muhammed b. Tâvî et-Tancî tarafından da yine Dimeşk'te 1965 yılında *Ahlâku'l-vezîreyn* ismiyle yayınlanmıştır.²⁹¹

İbn Abbâd hakkında yazılan başka eserlerde vardır. Onlardan da kısaca bahsedilecek olursa;

Muhammed b. Ali el-Hillî, *ed-Dîvânü'l-mâ'mûr fî medhi's-Şâhibi'l-mezkûr*, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî, *Risâletü'l-İrşâd fî ahvâli's-Şâhib b. Abbâd* (Tahran 1312/1933), Ahmed Behmenyâr, *Şâhib b. Abbâd Şerh-i Ahvâl ve Âsâr* (Tahran 1344), M. H. Âl-i Yâsîn, *eş-Şâhib b. Abbâd hayâtühû ve edebüh*,²⁹² Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza, *eş-Şâhib b. 'Abbâd el-vezîr el-edîb*²⁹³

2.3.4. Ona İthaf Edilen Eserler

Sâhib ibni Abbâd için yaşadığı dönemin şairleri ve edebiyatçıları tarafından oldukça fazla medihler yazılmakla beraber ona ithafen yazılan ve ilmî açıdan değer taşıyan bazı eserler de mevcuttur.

İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk'un *Uyûn-u Ahbar-i Rızâ* isimli eseri ona ithafen yazılan söz konusu eserlerdendir. Bilindiği gibi Şeyh Saduk İmâmiye Şiası'nın Kütüb-ü Erbaa olarak benimsediği hadis kitaplarından birinin müellifidir ve tarihte önem taşıyan muhaddislerden ve ilmî şahsiyetlerdendir.²⁹⁴

Yine İbn Abbâd'ın hocalarından Ahmed b. Fâris el-Lugavî de *es-Sâhibî* isimli eserini ona ithafen kaleme almıştır.²⁹⁵ Muhammed b. Hasan el-Kummî'nin yazdığı *Târih-u Kum* isimindeki kitabı da yukarıdaki eserlerle aynı kategoridedir ve İbn Abbâd'a ithafen yazılmıştır. El-Kummî bu eserinde Kum'un tarihini incelemiştir.²⁹⁶

²⁹¹ Mahmut Kaya, “*Ebu Hayyan et-Tevhîdî*”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 154-57.

²⁹² Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 515.

²⁹³ Çelebi, 515.

²⁹⁴ Çelebi, 512-15.

²⁹⁵ Çelebi, 512-15.

²⁹⁶ Çelebi, “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”, 103.

Sâmânîler'in saraylarında bir müddet şairlik ve kâtiplik yapan Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil de İbn Abbâd'ın yakın dostluk kurduğu ve kendisine ithafen kaside yazan şairlerdendir. İbn Mühelhil, aynı zamanda seyahatleri esnasında onun mektuplarını gittiği ülkelerin ileri gelenlerine de ulaştırmıştır. İbn Abbâd için yazdığı kasidesinin adı *el-Kasîdetü's-Sâsâniyye*'dir. Aslında bu kasideyi Benî Sâsân adı verilen gezgin ve isteyici şairlerin insanlardan para toplayabilmek için söyledikleri şiirlerini derleyerek oluşturmuştur. İbn Abbâd şiire olan özel ilgisi nedeniyle bu kasideyi çok beğenmiştir.²⁹⁷

²⁹⁷ İnci Koçak, “Mis'ar b. Mühelhil”, TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara, 2020), 176-77.

2. BÖLÜM

SAHİB B. ABBÂD'IN SİYASÎ KONUMU, MEZHEBÎ KİMLİĞİ ve POLİTİKASI

1. Sahib b. Abbâd'ın Siyâsî Konumu ve Vezirlik Görevi

Sahib b. Abbâd aslında siyâsî olarak önemli bir konuma sahip bir babanın evlâdı olarak hayata başlamış, siyâsetle yakından alâkalı bir ailede yetişmiştir. Dolayısıyla siyâset hep gündeminde olmuş, ilk eğitimini Büveyhî emiri Rûknüddeve'nin vezirliğini yapmış olan babası Hasan b. Abbad et-Talekânî'den aldığı gerçeğini de göz önüne alacak olursak bu yönde de bir eğitimden geçmiştir. Hayatı boyunca da çeşitli kademelerde görev yapmak suretiyle siyâsetin içinde olmuş, görevini en kâmil şekilde ifâ etmeye gayret etmiştir. İlmî açıdan da son derece yetkin olup devrinin en önemli ilmî ve siyâsî şahsiyetleri arasında yer almış, siyâsî mevkîsinin de verdiği imkânları kullanarak ilme ve ilim adamlarına da sahip çıkmış, döneminde bu alanda önemli gelişmelere imza atmıştır. O dönem birçok devlet adamı gibi hem ilim hem siyaset açısından son derece donanımlı ve bu niteliğini görevine de en iyi şekilde yansıtan mâhir bir siyâsetçi idi.

İbn Abbâd, siyâsî hayatına aynı zamanda hocası olan Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in yanında onun kâtipliğini yaparak başlamıştır. Aslında İbnü'l-Amîd'le olan yakınlığı hoca-talebe ve vezir-kâtip ilişkisinden çok daha önceye dayanmaktadır. İbn Abbâd ve İbnü'l-Amîd yakın iki arkadaşlardı ve bu nedenle ona “Sâhibü İbni'l-Amîd” denmekteydi. Bu yüzden lakabı “Sahib” olarak kaldı.²⁹⁸ Hatta Büveyhî emirliğinde ondan sonra vezirlik yapanların

²⁹⁸ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:206; Ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:512; Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 512.

hepsine es-Sahib lakabı verildiği söylenir.²⁹⁹ Ayrıca yine Emir Müeyyidüddele ile de küçüklükten beri arkadaştı ve o da kendisine “Sahib” diye seslenirdi.

1.1. Vezirlik Görevine Gelmesi ve Büveyhi Emirleriyle ilişkisi

İlk başta kâtiplik yapan İbn Abbâd, hocasının yanında bir süre devam ettikten sonra Büveyhî emiri Müeyyidüddele tarafından vezirliğe getirilmiştir.³⁰⁰ İbnu'l Esîr'e göre bu hadise 360/970 yılında gerçekleşmiştir.³⁰¹ Fakat Rüknuddele'nin 366/976 tarihinde vefat etmesi³⁰² ve Rey ve İsfahan koluna kendisinden sonra oğlu Müeyyidüddele'yi tayin etmesi dolayısıyla Müeyyidüddele'nin emirliğe 366/976 yılında başladığı gerçeğiyle bu bilgi örtüşmemekte, İbn Abbâd'ın en erken 366/976 yılında vezirliğe getirilmiş olabileceği ihtimali daha kuvvetli görünmektedir. Ayrıca Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in 360/970 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd vezirliğe geçmiştir.³⁰³ Nitekim İbnu'l Esîr'in bir başka ifadesine göre Rüknuddele'nin vefat tarihi olan 366/976 yılında hâlihazırda Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd vezirlik görevinde bulunmaktadır.³⁰⁴ İbnu'l Esîr'in söylediği gibi İbn Abbâd 360/970 yılında vezirliğe gelmiş olsa Ebü'l-Feth İbnü'l-Amîd'in vezirlik yapması imkânsız hale gelmektedir. Merdam da Müeyyidüddele'nin, 366/976 yılı Rebiu'lahir ayı civarlarında³⁰⁵ veziri İbnü'l-Amîd'in görevden alınarak öldürülmesini emrettiğini ve yerine Sahib'in vezirlik makamına geçtiğini söyler.³⁰⁶ Bu nedenle İbn Abbâd'ın 366/976 tarihinde vezirlik görevini devralmış olması daha makul görünmektedir.

İbn Abbâd'ın siyasî şahsiyeti ve ahlâkı da bahsedilmeye değer hususlardandır. O, gerek siyâsî gerekse ahlâkî yönden yaşadığı dönemin eşsiz şahsiyetlerindendi. Hocası Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd ile başladığı siyâsî hayatında kendisine tevdi edilen bütün görevleri kâmil şekilde yerine getirmiş, becerikliliği, zekâsı, yetkinliği, tecrübesi, otoritesi ve ilmî derinliği ile şöhreti yayılmış, her türlü işin üstesinden büyük bir ustalıkla gelmiştir.

²⁹⁹ Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*, 2:274; Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 14.

³⁰⁰ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 13; Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 11.

³⁰¹ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:529.

³⁰² İbnu'l Esîr, 8:576; Gençtürk, “Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti”, 263; Ahmet Güner, “Rüknuddele”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:285.

³⁰³ Güner, “Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd”, 485.

³⁰⁴ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:576.

³⁰⁵ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 22.

³⁰⁶ Merdam, 23.

İbnu'l Esîr onun hem ilimde hem de siyâsette zamanının yegânesi olduğunu belirtmiş, fazilet ve güzel görüş sahibi, iyi ahlâklı, birçok ilme vâkıf, ayrıca yazıda ve yazı malzemelerinde usta bir ilim adamı olduğunu nakletmiştir. Hiç kimsenin toplayamayacağı kadar kitap topladığını, ayrıca birçok meşhur eserin de müellifi olduğunu, eserlerinin daha sonra toplandığını söyleyerek onun dörtbaşı mâmur bir siyâsetçi ve ilim adamı olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷

es-Seâlebî de onun ilmî yönünü siyâsî yönünün önüne geçirerek, övülecek bütün güzelliklerin, iyi hasletlerin onda toplandığından, cömertlik ve iyilikteki büyüklüğünden, tüm bunlarda zamanının incisi olduğundan, ilim ve edebteki yüceliğinden ve müstesna yerinden bahsetmiş, onu övmek için her ne kelime kullanılırsa kullanılsın eksik kalacağını ifade etmiştir.³⁰⁸

Merdam da İbn Abbâd'ın dini ilimlerde son derece yetkin, eylem ve söylemleri asla çelişmeyen, tutarlı, alçakgönüllü, keskin zekâlı, sezgileri kuvvetli, akıcı konuşan, mizahî anlayışı güçlü, kılıcı keskin birisi olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁹

Siyâsî yönü ile ilgili olarak da onun adalet ve ihsanın kaynağı olduğunu, âdetâ zamanın alnındaki parlak bir yıldız olduğunu ifade etmiştir. Başka ülkeler ve beldelerden, zamanın en önemli ve faziletli şahsiyetlerinden ona övgüler geldiğini söylemiş, birçok şairin onu övmek için şiirler kaleme aldığını, medihler yazdığını dile getirmiştir. Hatta ona göre bu şairlerin sayısı Halife Harun Reşid'i öven şairlerden daha fazladır. Meclisi devrin önemli ilim adamlarının, dâhiyane fikirlerin, zamanın tüm ilimlerinin bir araya geldiği yerdir.³¹⁰ Zaten İbn Hallikan,³¹¹ (ö. 681/1282) Yakut el-Hamevî,³¹² (ö. 626/1229) es-Seâlebî³¹³ (ö. 429/1038) gibi müelliflerin ve daha birçoğunun kaleme aldığı teracim kitaplarında ondan çokça bahsedilmesi tarihî siyâsî ve ilmî açıdan ne kadar kıymetli ve önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁰⁷ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:95.

³⁰⁸ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 50.

³⁰⁹ Merdam, 49.

³¹⁰ Seâlebi, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l- 'aşr*, 1983, 3:225.

³¹¹ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:206.

³¹² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:273.

³¹³ Seâlebi, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l- 'aşr*, 1983, 3:225.

İbn Abbâd vezirlik görevi esnasında da Müeyyidüddele döneminde hakkında yukarıda bahsedilen tüm övgüleri hak edencesine Emir'in bütün işlerini başkasından yardım almadan, en iyi şekilde ve kendi başına halletmiştir. Bu yüzden kendisine “kâfi'l-küfât” lakabı verilmiştir.³¹⁴ Bu, başkasına ihtiyaç bırakmayanların en iyisi anlamına gelmektedir ve İbn Abbâd devlet işlerindeki becerisi ve tecrübesi ile bunu sonuna kadar haketmiştir. Ayrıca tarih kitaplarının Adududddevle gibi normalde başkalarıyla mektuplaşmayan bir hükümdarın kendisiyle mektuplaştığını haber vermesi de onu ne derece önemseydiğini ve değer verdiğini gösteren bir başka anekdotur.³¹⁵

Birçok yönden eşsiz ve önemli bir siyâsetçi olması hasebiyle İbn Abbâd'ın ünü Maverâünnehir'e kadar gitmiş olmalı ki Samanî emiri Nuh b. Mansur, (ö. 365/976) onu ülkesine davet ederek kendisinin vezirliğini yapmasını teklif etmiştir. Fakat İbn Abbâd, oraya gittiği takdirde sırf kitaplarını taşımak için dört yüz deveye ihtiyacı olduğunu, dolayısıyla gelmesinin imkânsız olduğunu söyleyerek bu teklifi reddetmiştir.³¹⁶ Bu düşüncesinin ardında vezirliğini yaptığı emirlere karşı yaşayacağını düşündüğü mahcubiyet ya da onlara karşı hissettiği vefa duygusunun da olabileceği belirtilmektedir.³¹⁷

Kitaplara ve ilme olan düşkünlüğü, ayrıca ilmî yönü ile ilgili bahiste geçtiği üzere siyâsî konumunun da etkisiyle ilim adamlarına ve ilme sahip çıkması, onlara sınırsız imkânlar sunması, ilim meclisleri tertiplemesi ve tüm bunlar neticesinde kendi döneminde ilmî gelişmelere yol açması bu büyük şöhretini kazanmasında etkili olmuştur. Sarayında birçok ilmî münazaralara ev sahipliği yapmış, şairlere ediblere, kendilerini kanıtlama ve ilimlerini ve şiirlerini paylaşma fırsatları sunmuş, çeşitli münazaralar tertip etmiş,³¹⁸ kendisi de bizzat kelâmî münazaralara katılmış, bu tarz uygulamalarıyla döneminde ilme büyük katkı sağlamıştır. Bütün bunları siyâsî konumunun verdiği yetkilerle ve sunduğu

³¹⁴ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 512.

³¹⁵ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993),1: 131; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, (Ankara: İlahiyat, 2008), 216.

³¹⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:513; Celâleddîn Abdurrahman es-Süyutî, *Buğyetü'l Vüat Fî Tabakâti'l Lugaviyyin ve'n-Nehat*, (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Asriyye, t.y.), 1:449-51; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 216; Çelebi, “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”, 102.

³¹⁷ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 512-15.

³¹⁸ Corci Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*, 2:274.

imkânlarla gerçekleştirmiş, yani bir başka ifadeyle elindeki fırsatları en iyi şekilde değerlendirmiştir.

Kaynaklardan toplamda on sekiz yıl vezirlik yaptığını anladığımız İbn Abbâd,³¹⁹ Büveyhî siyâsetinde söz sahibiydi ve kilit bir diplomatik role sahipti. Üç bölgeye ayrılmış olan yönetimin her bir bölgesi arasındaki ilişkilerde son derece etkindi ve her biriyle iletişim halindeydi.³²⁰ Hatta vezirliğini yaptığı emir Müeyyidüddeve (ö.373/984) vefat ettikten sonra yönetime emir Rüküddevle'nin (ö.366/977) oğlu ve Müeyyidüddeve'nin kardeşi olan Fahruddevle'nin (ö.387 /997)geçmesini o tavsiye etmiş³²¹ ve sözüne itibar edilerek kimse itiraz etmemiş, Fahruddevle yönetime gelmiştir. (373/984)

Böylece İbn Abbâd yaklaşık yedi yıl Müeyyidüddeve'nin, on bir yıl da Fahruddevle'nin vezirliğini yapmış, toplamda on sekiz yıl ve birkaç ay vezirlik görevinde kalmış görünmektedir. Dolayısıyla her iki emir döneminde de vezirlik görevini yürütmüş,³²² oldukça tecrübeli ve yetenekli bir devlet adamı olarak tarihe geçmiştir.³²³

İbn Abbâd'ın vezirliğini yaptığı her iki Büveyhî emiriyle ilgili kısaca malûmat aktarmak ve İbn Abbâd'ın onlarla olan ilişkilerine de değinmek istiyoruz. İlk olarak Müeyyidüddeve Ebû Mansûr Büveyh b. Rüküddevle (977-984) ile başlayacak olursak, Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh (ö. 338/949) tarafından Rüküddevle lakabı verilen ve Büveyh kardeşlerin ikincisi olan Ebû Ali Hasan'ın (ö. 366/976) oğlu ve Büveyhî emirliğinin Rey ve Cibâl kolunun emiridir.³²⁴ 330/941 tarihinde doğmuştur. Babası Rüküddevle'nin ölmeden evvel oğlu Aduddevle'yi veliaht olarak emirliğin başına bırakmış, diğer oğlu Ebû'l Hasan Fahrüddevle'ye Hemedân ve Cibâl bölgesini ve üçüncü oğlu Müeyyidüddeve'ye de İsfahan ve çevresini bırakmıştı. Hepsî Aduddevle'nin yönetimi altında devam edeceklerdi.³²⁵ Fakat Fahruddevle sözünde durmadı ve amcası

³¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1993, 2:694; Ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16:512.

³²⁰ Edip Yılmaz, "Ebû Reşîd En-Nîsâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri", 65.

³²¹ İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:301.

³²² Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *El-Vâfi bi'l Vefeyât*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Ehya et-Turasi'l Arabi, 2000), 9:77; Corci Zeydan, *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*, 2:274.

³²³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *İrşâdü'l-Erîb Ilâ Ma'rifeti'l-Edîb, İrşâdü'l-Elîbbâ' Ilâ Ma'rifeti'l-Üdebâ*, *Tabakâtü'l-Üdebâ*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993), 2:694; Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 101.

³²⁴ Ahmet Güner, "Rüküddevle", 35:285-86.

³²⁵ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:576.

Muizuddevle'nin oğlu olan Bahtiyâr b. Muizuddevle ile Adududdevle'ye karşı işbirliği içine girerek abisine itaatten çıkmıştı. Adududdevle ona yazdığı mektuplarında onu tekrar itaate davet etmiş, fakat istediği cevabı alamamıştı. Üstüne üstlük Fahruddevle onun ağabeyi olduğunu unutarak son derece kaba ve küstah bir tavır içine girmişti. Bunun üzerine Adududdevle kardeşinin üzerine üç tane ordu göndermiş ve emri altındaki halkın eman dilemesini ve teslim olmasını sağlamıştı. Neticede Fahruddevle'nin elindeki tüm toprakları ele geçiren Adududdevle hepsini diğer kardeşi Müeyyidüdevle'ye vermişti.³²⁶ Müeyyidüdevle böylece Rey ve Cibâl kolunun da hâkimi olmuştu.³²⁷

Bu arada ağabeyinden kaçan Fahruddevle Cürcân'a gelerek daha önce ağabeyine karşı birlikte hareket ettiği ve Büveyhîlerin bölge emiri olan Ziyarîlerden Kâbus b. Veşmgîr'in yanına sığındı. Adududdevle, bu sefer de Müeyyidüdevle'yi Cürcân üzerine göndererek orayı ele geçirmesini sağladı ve oranın da yönetimini Müeyyidüdevle'ye verdi.³²⁸

Müeyyidüdevle, babası Rüküddevle'nin 366/976 da ölümü üzerine devraldığı Büveyhî topraklarına hâkim olmuş, ağabeyi sayesinde topraklarını giderek artırdığı hâkimiyet alanına 373/984 yılında vefat edene kadar emirlik yapmıştır. Bu tarihte boğmaca hastalığına yakalanmış ve iyileşemeyerek ocak ayında henüz 43 yaşında vefat etmiştir.³²⁹ Veziri İbn Abbâd'ın tüm tavsiye ve ısrarlarına rağmen “Ben böyle işlerle uğraşmam” diyerek ölmeden önce yerine herhangi birisini veliaht tayin etmemiştir.

Müeyyidüdevle'den sonra Emirliğin başına Ebû'l-Hasan Ali Fahruddevle b. Rüküddevle (984-997) (Felekü'l-ümme) geçmiştir. 341/952 yılında³³⁰ İsfahan'da doğan Fahruddevle, Rüküddevle'nin ikinci oğlu, Adududdevle ve Müeyyidüdevle'nin kardeşidir.³³¹ Büveyhî Hanedanı'nın Müeyyidüdevle'den sonraki emiri olan Fahruddevle ilerde bahsedileceği üzere İbn Abbâd tarafından yönetime getirilmiştir. İbn

³²⁶ İbnu'l Esîr, 8:611-12; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Fikr, 2000), 4:604-5.

³²⁷ Gençtürk, “Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti”, 265.

³²⁸ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:19-21.

³²⁹ İbnu'l Esir, 9:30; İbnü'l Cevzi, *el-Muntaẓam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l-ümem*, 14:302-3; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:607.

³³⁰ İbn Hallikan Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:210.

³³¹ Abdülkerim Özaydın, “Fahruddevle”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12:98-99.

Abbâd'ın siyâsî etkinliği açısından önem arzemesi hasebiyle bu konuya ileride tekrar değinilecektir.

Babası Rüknüddeve vefat etmeden önce oğulları arasında devletin topraklarını paylaşmış, Fahruddeve'ye de Hemedan ve Dînever bölgesini vermişti. Lakin kendisi bu durumdan pek hoşnut olmamış, babasının vefatından sonra onun ağabeyi Adududdeve'ye itaatıyla ilgili vasiyetine uymayarak ona karşı cephe almış, muhalefet etmişti. Maksud Müeyyidüddeve'nin payına düşen İsfahan civarını ele geçirmekti. Adududdeve'ye karşı daha öncede bahsi geçtiği şekilde Ziyârîler'e mensup olan Kâbûs b. Veşmgîr ile işbirliği içine girdi. Bunu üzerine ağabeyi onun üzerine bir ordu göndererek önce Hemedan'ı, sonra da işbirliği yaptığı ve yanına sığındığı Kâbûs'un üzerine bir ordu göndererek Cürcân'ı ele geçirdi.³³² Böylece Fahruddeve deyim yerindeyse pirince giderken bulgurdan olmuştu. Elinde herhangi bir şey kalmayan Fahruddeve babasının kendisine vasiyet ettiği topraklara girebilme imkânını bile kaybetmiş, Nişaburda yaşamaya başlamıştı.

Daha önce zikrettiğimiz üzere Müeyyidüddeve'nin 373/984 yılında yerine birini vasiyet etmeden ölümü üzerine yönetim makamı boş kalmış, yerine kimin geçeceği tartışma konusu olmuştu. Bu aşamada vezir İbn Abbâd, Fahruddeve'nin devletin başına geçmesi gerektiğini düşünmüş, onun hakkında “O hem hanedanın en yaşlısı, hem de Müeyyidüddeve'den önce bu ülkenin hâkimiydi, üstelik hükümdarlık ve emirlik kabiliyetine de sahiptir” şeklinde konuşmuş ve yönetime onun geçmesini teklif etmiştir. İbn Abbâd'ın önerisine kimse karşı çıkmadı ve bürokratlar tarafından Fahruddeve'ye bir mektup yazılarak durum iletildi. Bu teklifi kabul eden Fahruddeve, devletin başına geçmek üzere Nişabur'dan tekrar Cürcân'a geldi ve böylece yönetim makamı hanedan üyelerinden birisi tarafından dolduruldu. Askerler tarafından saygı ve hürmetle karşılanan Fahruddeve 373/984 yılı Ramazan ayında yönetimin başına geçmişti.³³³ Böylece bir vakit ele geçirmek için kardeşlerini karşısına aldığı ve uğruna başkalarıyla işbirliği içine girdiği bölgelerin hâkimiyeti ve daha fazlası, hiç mücadele etmek durumunda kalmadan kendiliğinden eline geçmiş bulunmaktaydı.

³³² Özeydın, 98-99.

³³³ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:30; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 4:607; Abdülkerim Özeydın, “Fahruddeve”, 98-99.

Büveyhîler'in Bağdat kolu emiri Samsâmüddevle de Fahruddevle ile birleşerek birlikte hareket etme ve onu destekleme kararı almıştı. Buna ilaveten dönemin Abbâsî halifesi et-Tâî-Lillâh'tan da Fahruddevle'nin hükümdarlığını tanımasını istemişti. Bunun üzerine Halife onu yönetimini onaylamak için saltanat hi'latı, kuşak, sancak ve ahidnâme yollamış, böylece onu tanımıştı.³³⁴ Halifenin onayı ve Samsâmüddevle'nin de desteğiyle tüm hanedan yeniden tek çatı altında birleştirilmişti.

Fahruddevle döneminde meydana gelen olaylardan kısaca bahsedilecek olursa iş başına ilk geldiği zamanlarda yaşanan bir isyan olayına değinmekle başlamak yerinde olacaktır. Kum şehri kırsalı olan Kûrder'de el-Berzîkânî adında biri isyan etmiş, kendi bulunduğu bölgenin gelirlerine aslında Fahruddevle'ye ait olmasına rağmen el koymuştur. 373/984 yılında başgösteren isyan nedeniyle el-Berzîkânî'nin sığındığı Heftcân kalesine ordu gönderen Fahruddevle mağlup edilince daha önce ağabeyine karşı kendisiyle işbirliği yaptığı şahıslardan birisi olan Ebû'n-Necm Bedr b. Hasanaveyh'ten yardım talep etmiştir. Hasanaveyh el-Berzîkânî ile iletişime geçerek onunla mektuplaşmış ve isyanı bitirmesi için ikna etmiştir. (373/984) Hasanaveyh'in araya girerek meseleyi çözmesi ve iki tarafın arasını bulması üzerine isyan son bulmuştur. Fakat bu durum bir yıl kadar bu şekilde devam etmiş, 374/985 yılında tekrar harekete geçmeleri üzerine Fahruddevle üzerlerine ordu göndererek Muhammed b. Gânîm'i esir alarak etkisiz hale getirmiştir.³³⁵

O dönem bahsedilmeye değer bir başka gelişme ise es-Sâhib İbn Abbâd'la da ilgili olması açısından Fahruddevle'nin kendisini 377/987 yılında Taberistân'a yollaması hadisesidir. Orada bulunan Tureym isminde bir kaleyi ve diğer kalelerin de bir kısmını fetheden İbn Abbâd, orayı istilâ edenleri bertaraf etmiş, bölgede huzur ve düzeni yeniden sağlamıştır. Bir başka isyan hareketi ise Kazvin'in idarecisi olan Ebû Mansûr b. Kûrîgenc tarafından çıkarılmıştı ama Fahruddevle bu isyanı konuşarak, güzellikle, ikna yoluyla ve hediyelerle sonlandırmayı başarmıştır.³³⁶

379/989-990 yılına gelindiğinde ise Fahruddevle, özellikle veziri İbn Abbâd'ın etkisiyle öteden beri çok sevdiği ve istediği Bağdat'ı ve Irak bölgesini ele geçirmeye karar verdi. Bağdat'ın yönetimini elinde bulunduran Şerefüddevle'nin vefat etmesi üzerine bu

³³⁴ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:31.

³³⁵ İbnu'l Esir, 9:34; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:607-8.

³³⁶ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:52.

durumu fırsat bilen İbn Abbâd, birisini görevlendirerek Fahruddevle’yi bölgeye doğru hareket etmesi konusunda ikna etti. Ona Irak’ın kendileri için önemli olduğunu anlattı ve kendisinin isterse her türlü zorluğun üstesinden gelebileceğini söyleyerek cesaretlendirdi. Bunun üzerine Fahruddevle harekete geçmeye karar verdi. İbn Abbâd’ı Ahvâz tarafına gitmekle görevlendirirken, yolda kendilerine sonradan katılan Bedr b. Hasneveyh ve Dübeyş b. Afif el-Esedî’yi de Bağdat’ı almak üzere yönlendirdi. Fakat daha sonra ağabeyi Aduddevle’nin oğullarının İbn Abbâd’ı saf değiştirmesi için ikna etmelerinden korkarak onunla beraber kendisi de Ahvaz’a doğru hareket etti. Şehri sorun yaşamadan ele geçiren Fahruddevle şehir halkına kötü davranmış ve onların kendisinden nefret etmesine neden olmuştur. Onun tavırlarından emin olamayan kendi askerleri de aynı muamelenin kendilerine de yapılacağından çekinmişler ve ondan uzaklaşmaya başlamışlardır.

Bu sırada Büveyhîlerden Bağdat bölgesini elinde bulunduran Bahaüddeve Ahvâz’ın alındığını öğrenince geri almak için harekete geçmiş, hemen bir ordu göndermişti. O sırada Dicle nehrinde yaşanan bir taşkın nedeniyle işler Fahruddevle’nin istediği gibi gitmemiş, ordu dağılmıştı. Sâhib b. Abbâd’ın askerlere para ve hediyeler dağıtarak onları geri toplama tavsiyesini³³⁷ de yerine getirmemiş, böylece ordunun dağılmasıyla Ahvâz seferinden istediği sonucu alamadan Rey’e geri dönmüştü. Akabinde ise Bahaüddeve de Ahvâz’ı ele geçirmişti.³³⁸

387/997 yılı Şaban ayına gelindiğinde ise Fahruddevle, on üç yıl önce 984 yılında çıktığı iktidar yolculuğunun sonuna gelmişti.³³⁹ Rey’de bulunan Taberek kalesinde yediği kızartılmış et yedikten sonra sonra fenalaşmış, etten sonra yediği üzümün bağırsak enfeksiyonuna neden olduğu ve bundan dolayı rahatsızlandığı anlaşılmıştı. Emir, bir süre hasta yattıktan sonra vefat etti. Vefatı esnasında sahip olduğu hazinelerin anahtarları eşinin yanında olduğu ve eşi o anda orada olmadığı için bir süre kendisine kefen bile bulunamamıştı. Ayrıca o sırada Rey’de Deylemliler tarafından meydana getirilen birtakım karmaşalar nedeniyle cenazenin defninde de problem çıkmış, bir süre

³³⁷ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 31.

³³⁸ İbnu’l Esir, *İslam Tarihi*, 9:58-59; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:614-15; Abdülkerim Özaydın, “Fahruddevle”, 99.

³³⁹ İbn Hallikan Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü’l Ayan ve Enbai’z Zaman*, 1:210.

ertelenmek durumunda kalınmıştı. İbnü'l Esîr cesedinin kokuşuncaya kadar kaldığını, defnedilemediğini söylemiştir.³⁴⁰

Fahruddevle'nin izlediği siyâsete gelince ise ağabeyi Adududdevle ile mücadele ettiği zamanlardaki sahip olduğu düşüncelerle hareket ettiği söylenebilir. Nitekim çağdaşı olan Sâmânî devletiyle ilişkilerine bakılınca bu tavrı çok net görülmektedir. Sâmânî devletinden yönetime karşı çıkan valileriyle işbirliği içine girmesi,³⁴¹ aslında ağabeyine karşı mücadele içindeyken onların kendisiyle işbirliği yapmasından kaynaklı bir davranıştır ve geçmişten gelen siyaseti sürdürdüğünün de bir nişânesi olarak görülebilir. Diğer yandan da İbn Abbâd'ı veziri olarak tutmaya devam etmesinin de devletin süregelen siyasetini devam ettirme düşüncesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz.

2. Politik Etkinliği

Sahib İbn Abbâd siyâsî hayatı boyunca hem mezhebî hem ilmî hem de siyâsî açıdan son derece önemli ve kilit bir rol oynamış, tabiri caizse kendi döneminde tüm taşları yerinden oynatmıştır. İzlediği politikalarla kendi döneminde Büveyhîler açısından çok büyük değişiklik ve gelişmelere vesile olmuş, şöhreti sınırları aşmıştır.

Daha önce de zikri geçtiği üzere ilim alanında yaptığı çalışmalarla, siyâsî konumunu ve etkinliğini kullanarak sarayını ilim adamlarına açması, ilmî tartışma ve müzâkerelere ev sahipliği yapması, onlara her türlü yardımda bulunması, bazı müzâkerelere bizzat iştiraki, kendi bölgesiyle yetinmeyerek ilme hizmet amacıyla Bağdat ulemâsına yıllık düzenli maddi yardımda bulunması ve daha sayılamayacak birçok faaliyeti devletin çehresinde neden olduğu değişiklik ve gelişmelerin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir. İlme hizmet adına ilim adamlarına dağıttığı meblağın yıllık yüz bin dinârı bulunduğu nakledilmektedir. Ayrıca ilmi destekleme konusunda halife Hârûn er-Reşîd (ö.809/193) ile yarışacak niteliğe sahip olduğu ve onun bu meziyetlerini övmek için en az beş yüz şairin şiirlerini kendisine vakfettiği de gelen nakiller arasındadır.³⁴²

³⁴⁰ İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:110; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:620; Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 277-78.

³⁴¹ Gençtürk, "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti", 273.

³⁴² Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 136; Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 15.

Siyâsî ve itikadî düşünceleri her ne olursa olsun gerek fizikî şartlar gerekse düşünce özgürlüğü açısından devlet seviyesinde desteklenen ilim adamları, o dönem son derece önemli ilmî gelişmelere imza atmışlardır. Bütün bu gelişmelerde İbn Abbâd'ın yadsınamaz bir rolü vardır. Bu sayede gerek toplum önünde gerekse ilim ve siyaset dünyasında aktif bir siyâsetçi olarak ön plana çıkmıştır.³⁴³ Onun sayesinde ilme ve ilim adamlarına verilen değer de son derece artmıştır. Büveyhîlerin hüküm sürdüğü asır gerek edebî gerekse fikrî açıdan parlak bir asır olarak tarihe geçmiştir.³⁴⁴ Hatta o, ilim adamlarına sarayını açmakla yetinmemiş, ilme hizmet adına evini dahi ilmî tartışmalara, fikir alışverişlerine ve münâzaralara açmıştır. Politik konumu nedeniyle İbn Abbâd'ın gözünde bir yer edinmek isteyen, ön plana çıkmayı, devlet tarafından desteklenerek kendisine alan açılmasını isteyen çok sayıda âlim onun evinde düzenlenen ilim halkalarına iştirak etmiştir. Hatta Ebû Hayyân et-Tevhîdî, onun evinde düzenlediği bir münâzaraya eserinde yer vermiştir. Cedel meclisi diye bahsettiği ortama katılanlar arasında Ed-Darîr Ebü'l-Abbâs el-Kâdî, Ebü'l-Havrâ' er-Rekî, Ebû Abdullah en-Nahvî ez-Za'ferânî gibi isimlerin bulunduğunu ve daha başka gruplarında katıldığını nakletmiştir. Hatta Semerkant'tan katıldığını söyleyen Ebû Vâkid el-Kerâyisî adında bir şahısla İbn Abbâd arasında geçen Halku'l Kur'an konusundaki tartışmayı ayrıntısıyla nakletmiştir.³⁴⁵ Ayrıca bir Yahudi ile arasında geçen İ'câzü'l-Kur'an konulu tartışmadan da bahseder.³⁴⁶

İbn Abbâd'ın siyâsî şahsiyetinin etkinliğini ve ülkesinin sınırları dışına çıkan şanını Sâmanî lideri Nuh b. Mansur'un kendisine vezirlik teklif etmesi olayında da görüyoruz. Onun gibi bulunduğu makamın hakkını veren bir veziri olmasını arzulamış, tabiri caizse İbn Abbâd'ı kendi devlet kadrosuna transfer etmek istemiştir. İbn Abbâd'ın verdiği red cevabı ise vezirliğini yaptığı Büveyhî emirlerine vefası ve sadakatini, aynı zamanda devletine olan samimi bağını göstermesi açısından önem arz ederken gerekçesi de yine ilmî açıdan değer taşıyan bir şahsiyet olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi oraya taşındığı takdirde sırf kitaplarının dört yüz deve yükü tutacağını, bu nedenle bunun sıkıntı ve meşakkate neden olacağını söyleyerek kibarca reddetmiştir. Bu anekdot onun politik sahada ne derece önemli bir mevkiye sahip olduğunu

³⁴³ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 216.

³⁴⁴ Çelebi, "Büveyhîler Döneminde Rey Şehri", 95.

³⁴⁵ Tevhîdî, *Ahlaku'l Vezirayn*, 127-30.

³⁴⁶ Tevhîdî, 299.

göstermekle beraber ilmin ve kitapların hayatındaki yerini ve onlara verdiği değeri ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Kemâleddin el-Enbârî, Yakut el-Hamevî ve daha birçok tarihçinin İbn Abbâd hakkındaki övgülerinden, onun hem ilim hem siyâset açısından ne derece önemli bir konumda olduğundan ve yapılacak tüm övgülerin onu ifade etmekten aciz kalacağı konusunda hemfikir olduklarından bahsetmiştik. İbn Abbâd tüm bu açılardan bakıldığında tarihin gördüğü nadîde şahsiyetlerdendir.

Onun siyâsî sahadaki etkinliğinin en büyük göstergelerinden birisi de hiç şüphesiz Müeyyidüddeve'nin yerine birisini vasiyet etmeden ölmesi üzerine kardeşi Fahruddeve'yi başa geçirmesidir.³⁴⁷ Vezirlik makamında olmasına rağmen devlet yönetiminde bu denli söz sahibi olması son derece ilginçtir. Muhtemelen bu durum devlet kademelerindeki yetkililerin onun siyâsî yetkinliğine ve tecrübesine, zekâsına ve samimiyetine güven duymalarının bir neticesidir. Nitekim Fahruddeve'yi yönetime getirme teklifi hiç kimse tarafından reddedilmemiş, yerli yerinde bulunmuştur.

Sâhib İbn Abbâd'ın bulunduğu mevkide baskın bir otorite oluşunun temâşâ edildiği bir başka örnek ise Fahruddeve'nin emirliği döneminde onu Irak bölgesini ve çevresini ele geçirmeye ikna etmesidir. Fahruddeve'nin o bölgeye ayrı bir değer verdiğini bilen İbn Abbâd, buradan hareketle onu bölgeyi fethetme düşüncesine sevk etmiş ve sözünü geçirmiştir.³⁴⁸ Bu tavrı hem her türlü fırsatı değerlendirmeyi iyi bilen siyâsî bir akla ve yeteneğe sahip olduğunun, hem de bulunduğu konumu ve yetkilerini en iyi şekilde kullanmayı bildiğinin kanıtıdır. Ayrıca Fahruddeve'nin ona güvenerek böylesine önemli bir işe kalkışmaya karar vermesi de ona ve politik zekâsına duyduğu güvenden ileri gelmektedir. Görüldüğü gibi devleti ilgilendiren önemli kararların birçoğunun altında İbn Abbâd'ın imzâsı bulunmaktadır. Son derece aktif bir siyâset adamı olduğu, devlet yönetimindeki yeri ve etkinliği tartışılmaz boyuttadır. Önemli kararları kendi başına alması ve yönetimi buna ikna etmesi siyâsî yeterliliği ve özgüveninin yanı sıra otoriter yanının da baskın olmasından ileri gelmektedir. Nitekim onun başına geçtiği her işi başarıyla sonuçlandıracağına devletin en tepesinin de güveni tamdır. Fahruddeve'nin onu

³⁴⁷ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:30; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:607; Abdülkerim Özaydın, “Fahruddeve”, 98-99.

³⁴⁸ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:58-59; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4:614.

Taberistan'a göndermesi ve beklentisinin tam da karşılığı olmak üzere oradaki işgalcilere hadlerini bildirip dağıtması, orayı yeniden düzene koyarak yaşanacak bir yer haline getirmesi ve orada bulunan kalelerden bir kısmının da fethini gerçekleştirmesi³⁴⁹ bunun en bariz göstergelerinden birisidir.

Sâhib İbn Abbâd'ın politika ve ilim alanındaki etkinliği yanında mezhebî etkinliği de tartışma götürmez niteliktedir. Nitekim ileride bahsedileceği üzere onun döneminde izlediği politika neticesi özellikle Mu'tezile mezhebi kendine geniş bir saha bulmuş, müntesipleri daha rahat hareket edebilme imkânına kavuşmuşlardır.³⁵⁰ Bunun yanında Büveyhîler döneminde izlenen genel bir siyâsetin sonucu olarak diğer düşünce sahipleri için de oldukça özgür bir ortam sağlanmış, her fikirden, mezhepten ve itikattan ilim adamları son derece rahat bir biçimde kendilerini ifade edebilmişlerdir. Büveyhîler'in toplumun her kesiminden taban desteği görmek amaçlı izlediği bu yol tabii olarak herkes için belirli bir özgürlük alanı oluşturmuştu. Sarayda düzenlenen ilim meclisleri, münâzaralar, tartışmalar, buluşmalar ve ilim adamlarına verilen her türlü destek de izlenen bu siyâsetin en belirgin göstergelerindendir. Aslında bir geleneği devralmış olan İbn Abbâd buna en güzel şekilde sahip çıkmış, devamını sağlayarak devletin yararına önemli işler yapmıştır. Sağlanan bu ortamdan en çok istifade eden grup hiç şüphesiz mihne dönemi sonrası nefes bile alacak alanı kalmamış olan Mu'tezilî düşünce sahipleri olmuştur.

İbn Abbâd tarih kitaplarından da anlaşılacağı üzere son derece aktif, otoriter, yetkilerini hem kendi fikirleri hem de farklı düşünce sahipleri lehinde kullanmayı tercih eden, dehâ denilebilecek nitelikte siyâsî zekâyâ sahip, son derece otoriter, ne yaptığını ve ne istediğini bilen, ince ve kıvrak zekâlı, hazır cevap ve nadirattan sayılabilecek bir devlet adamıdır. İlmî yönden donanımlı olması onu sıradan devlet adamlarından bir adım daha öne çıkarmıştır. Nitekim vezirlerin normalde sultanlardan sonra gelmesine rağmen o, kendisini ilk sıraya koymuştur. Çünkü sadece bir bürokrat değil aynı zamanda bir âlim ve şair kimliğine de sahip, üstün yetenekli bir şahsiyettir.³⁵¹

³⁴⁹ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:52.

³⁵⁰ Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, (Beyrut/Lübnan, 1974), 209-10; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 219.

³⁵¹ Çelebi, "Sahib b. Abbad Maddesi", 512-15.

Tüm bu vasıflarının haricinde İbn Abbâd, siyâsî konumu gereği Rey'in bayındırlık ve îmar işleriyle de ilgilenmiş, gereken tüm hizmetleri yapmıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında Adududdevle'nin emriyle Rey yakınlarında bulunan Nûbahâr isimli bir beldeye yaptırdığı köprü bunun örneklerinden birisidir.³⁵² İbn Abbâd kendi kaleme aldığı eserinde konuyu bizzat şu şekilde nakletmiştir:

“Bana iletilen Nûbahâr Köprüsü ile ilgili emirleri aldım. Bu görevle onurlandırıldım ve yerine getirmeye hazırım. Bu köprünün önemi büyüktür ve sevabı da büyüktür. Duvarcıları, alçı ustalarını ve demircileri toplayıp köprüyü incelemeleri için bölgeye götürdüm. Onları, köprünün sonsuza kadar dayanması ve suyun aşırı yükselmesi halinde bile temelini koruması için gerekli adımları atmaları konusunda uyardım. Köprünün önüne, suyun şiddetini temellerden uzaklaştıracak bir set inşa etmelerini emrettim. Daha önce bu bölgede inşa edilen köprülerde de bu yöntem uygulanmıştır ve sel suları bu köprülere zarar verememiştir. Harcamaların güvenilir kişiler tarafından yapılacak işlerle karşılanmasını öngördüm.”³⁵³ Görüldüğü gibi işini en iyi şekilde yapmaya çalışmış, halka hizmet bilinciyle hareket ederek fazladan ihtiyaç duyulması ihtimaline binaen bir de set yaptırmıştır.

İbn Abbâd'ın kendisi için yaptırdığı sarayın³⁵⁴ da burada zikretmeye değer olduğunu düşünüyoruz. Sarayın ihtişamı ve güzelliği dönemin şiirlerine de konu olmuş, methiyeler dizilmiştir. Bu şairlerden birisi olan Seâlibî, şiirlerinden birisinde bu saray için “Şayet Bağdat güç yetirseydi, gelip bu sarayı ziyaret ederdi.” diyerek insanlarda uyandırdığı hayranlığı ifade etmiştir.³⁵⁵ Nitekim günümüzde de ekonomik ve siyasî açıdan güçlü devletlerin, liderlerin ve bürokratların devlet işlerini yürüttüğü binalara bakıldığında da gücün ve statünün, itibarın ve üstünlüğün simgesi olarak oldukça gösterişli, ihtişamlı, hâl diliyle etrafından ve birçok ülkeden daha üstün ve güçlü olduklarını ifade ettikleri herkesin malûmudur. Yani tarihte büyük ve güçlü devletlerin yönetildiği binaların da günümüzdeki anlayışa yakın bir düşünceyle şâşaalı şekilde yapıldığını gözlemliyoruz. İbn Abbâd'ın son derece alçakgönüllü, kibirden uzak, mütevâzi yaşam anlayışı göz önüne alındığında bu sarayı yaptırmadaki maksadının kendi nefsî arzusu olmadığı açıktır. Güçlü

³⁵² Çelebi, “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”, 51.

³⁵³ İbn Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, 72.

³⁵⁴ Çelebi, “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”, 48.

³⁵⁵ Seâlebi, *Yetîmetü 'd-dehr fî mehâsini ehli 'l- 'aşr*, 1983, 3:248.

bir politik etkinliğe sahip olan İbn Abbâd'ın konumuna ve temsil ettiği makama ve Büveyhîlerin siyâsî itibarına yakışanın bu olacağını düşündüğü kanaatindeyiz.

İbn Abbâd'ın Kadı Abdülcebbâr'ı Rey'e Kâdî'l-Kudât olarak ataması da siyâsî etkinliğinin en bariz hissedildiği olaylardan birisidir. İlerde dönemin mezhebî dengeleri açısından önemli bir rol oynayacak olan Kadı Abdülcebbâr'ın adı İbn Abbâd'ın onu kadı olarak atamadan önce İsfahan'a ilmî müzâkereler için davet ettiği dönemlerde yavaş yavaş duyulmaya başlamıştır.³⁵⁶ Rey'de Kâdî'l-Kudâtlık makamına geldiğinde hem kendisinin mezhebi, hem de İbn Abbâd'ın siyâsî etkinliği güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Nitekim Sâhib İbn Abbâd'ın vezirlik süresi boyunca görevde kalan Kadı Abdülcebbâr, görevdeki süresi boyunca artık yaşadığı parlak dönemin sonuna doğru yaklaşan Mu'tezilî düşüncenin hem siyâsî hem mezhebî alanda temsilcisi olmuş, kendisine bir hareket alanı açmasına, bu alanda hem görünür olma hem de hâkim düşünce olma arzusuna destek olmuştur. Devletin desteği ile hareket eden Kadı Abdülcebbâr'ın gerek öğrencileri gerek, eserleri gerekse ilmî müzakelerde öne çıkmasının etkisiyle dönemin düşünce dünyasında Mu'tezilî ekolün seyrindeki rolü son derece önemlidir.³⁵⁷

Görüldüğü üzere İbn Abbâd, tarih sahnesinde önemli bir rol oynamış, yaşadığı bölgenin ve dönemin siyâsetinde derin izler bırakmış, hem siyâsî hem de ilmî anlamda üst düzey bir donanıma sahip, önemli bir bürokrat, âlim, şair, edîb ve yöneticidir.

3. Sahib B. Abbad'ın Mezhebî Kimliği Hakkındaki İddialar ve Kendi Beyanları

İbn Abbâd, kendisinden bahseden kaynaklarda ve çalışmalarda Mu'tezile, Zeydiyye ve İmâmiyye gibi çeşitli mezheplere nispet edilmekle beraber gerek kelâmî görüşleri gerekse mezhebî âdiyeti konusunda hakkında çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bu iddiaların her birinin ardında iddia sahiplerinin kendi siyâsî, mezhebî düşünceleri ve hesaplarının yatıyor olması da muhtemeldir. Zira son derece güçlü bir politik etkinliğe sahip olan Sahib İbn Abbâd, siyâsî bir figür olarak izlediği mezhep politikaları hasebiyle de çeşitli çevreler tarafından kendi mezhebine ya da kendi kelâmî görüşüne aitmiş gibi gösterilmeye çalışılmış tarihi bir şahsiyettir. Mezhebsel âdiyet ve kelâmî düşünceleri hakkında birbirinden farklı ve çeşitli iddiaların varlığı, hiç şüphesiz vezirlik görevinde

³⁵⁶ Karahüseyin, "Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr", 35.

³⁵⁷ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 223.

olduğu süre boyunca izlediği politikalardan, ifade ettiği düşüncelerinden ve yazdığı kitaplarından yola çıkılarak yapılan yorumlardan da kaynaklanmaktadır. Nitekim kelâm konusunda kaleme aldığı *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye, el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'an ve'l-'akl ve Kitabu'z Zeydiyye* gibi eserler onun kelâmî görüşleriyle ilgili farklı yorumlar yapılmasına kaynaklık etmiştir. Bu eserlerden özellikle *el-İbâne*, daha önce de bahsettiğimiz gibi İbn Abbâd'ın kelâmî görüşlerini ihtiva etmektedir ve yazıldığı dönemin Mu'tezile akâidi hakkındaki en önemli risâlelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. İbn Abbâd'ın bir mezhebe nispet edilmesi öteden beri kendi içinde tartışılan bir husus olmuştur. Büveyhîlerin de Şia'ya nispetleri ve devlet bazında Şîi olarak anılmaları aslında Şia merkezli bir devlet yapısına sahip oldukları anlamına gelmemektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi hâkimiyet alanlarında çeşitli mezheplere mensup toplulukların olması nedeniyle taban desteğini kaybetmemek adına hânedanın bekâsı için tüm mezhepler için düşünsel anlamda özgürlük ortamı sağlamışlardır. Özellikle Büveyh kardeşlerden Muizuddevle (334/945) döneminde Şia için açılan alan diğer mezheplere göre daha geniş olduğundan çoğu tarih kitaplarında “Şîi Büveyhîler” ismiyle anılmışlardır. Nitekim o dönem On Muharrem Matemleri, Gadir-i Hum Bayramı gibi Şia için özel olan günlerden bazılarının devlet ölçeğinde anma ya da kutlama kapsamına alınmış olması dikkat çekicidir.³⁵⁸ Buna mukabil Muizuddevle'nin –ve Büveyhîlerin- Şîi itikadına sahip olması dolayısıyla³⁵⁹ Şîi hilafet tesis etme fikrinden vazgeçmiş olması da yine çoğunluğu oluşturan Sünnî tabanın desteğini kaybetmemek ve muhtemel kargaşa ortamından toplumu muhafaza etmek kaygısı taşıyan bir harekettir.³⁶⁰

İşte Sahib İbn Abbâd da uygulamaya koyduğu sözkonusu mezhep siyâseti nedeniyle bir ekole nispet edilmiş, yazdığı eserler itibariyle de başka görüşlere ait olduğu düşünceleri

³⁵⁸ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:474; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 141-43; Yusuf Şevki Yavuz, “*Âşûrâ*” TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:24-26.

³⁵⁹ Emevîler döneminde Alioğullarına olan baskının dozunun iyice artması ve Abbasiler döneminde de devam etmesi neticesinde bardağı taşıran son damla Fah Vakası olmuştur. (786) (bkz. Büveyhîlerin Mezhebi Eğilimleri Üzerine, Bilimname, 17, 2009/2, 129) Olaydan kurtulan Alioğullarından Abdullah b. Hasan'ın oğlu Yahya b. Abdullah, merkezi otoriteden, dolayısıyla baskıdan uzak bir bölge olması nedeniyle Deylem'e gelmiş, daha önce İslamla tanışmamış olmaları nedeniyle burada İslam'ı yaymaya çalışmıştır. Hz. Ali taraftarlığı zeminine inşa ettiği çalışmaları sonucu bölge halkı ve dolayısıyla Büveyhîler de onun sayesinde Zeydî düşünce yapısı çatısı altında İslamla tanışmışlar ve bu düşünceyi benimseyerek bu doğrultuda devam etmişlerdir. Büveyhîlerin Şia'ya nispetleri buradan gelmektedir. Daha sonra bazı nedenlerle (bkz. Büveyhîlerin Mezhebi Eğilimleri Üzerine, Muharrem Akoğlu, Bilimname, 17, 2009/2, 131,132) İmamiyye mezhebine nispetleri de sözkonusudur. (bkz. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, 395)

³⁶⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 138-39.

ileri sürülmüştür. Kendisi itikadî anlamda hangi mezhebe aittir, birden fazla mezhebe ait olma ihtimali var mıdır, âidiyeti hakkındaki iddialar nelerdir ve sahipleri kimlerdir, bu konuda kendi ifadeleri hangi yöndedir, tüm bu soruların cevabı bu başlık altında ele alınacaktır.

İbn Abbâd'ın mezhebî kimliği hakkındaki çeşitli iddialara ve hakkında yazılanlara baktığımızda çeşitli kaynaklarda ve çağdaş araştırmalarda onun Mu'tezile, Zeydiyye, İmâmiyye, Şafî, Hanefî gibi fırkalara mensubiyetinden bahsedilmiştir.

İlk olarak onun hakkında epeyce yazıp çizdiğinden daha önce bahsettiğimiz Ebu Hayyan et-Tevhîdî'nin İbn Abbâd'ın mezhebî aidiyeti ile ifadesine göz atacak olursak onun Mu'tezilî ve Zeydî olduğunu söylemiş, ayrıca Hanefî olduğundan bahsetmiştir. Ebu Hayyan'ın onun hakkında taraflı bir bakış açısına sahip olduğundan bahsetmiştik. Nitekim onunla uzun süre birlikte yaşamış olması, bayramları beraber geçirdiği, toplantılarına katıldığı, gece ve gündüz hallerine şahit olduğu nakledilir³⁶¹ ve tüm bunlar onun aktaracağı haberlerin kısmen doğruluk derecesini de artırmaktadır.

Yakut el-Hamevî de onun hakkında bilgi verirken onun Zeydiyye ve Hanefî mezhebine mensubiyetinden bahsetmiştir.³⁶²

İbn Hacer de onun hakkında bazı kaynaklarda Mu'tezilî ekolüne dâhil olmasıyla beraber Şia'ya da dâhil edildiğini, kendisinin aynı zamanda Şafî olduğunu nakletmiştir.³⁶³ Ardından onun hakkında Zeydiyye'ye ve Hanefî mezhebine âidiyetine ilişkin nakillerden de bahsetmiştir.³⁶⁴

İbn Abbâd'ın ez-Zeydiyye isimli eserinin muhakkiki Naci Hasan da onun mezhebî mensûbiyeti ile ilgili nakillere yer vermiştir. Bir kısım insanların onunki gibi bir şöhrete sahip birisini kendi mezhebine dâhilmiş gibi gösterme gayretlerinden o da bahsetmiş, bu minvalde muhtemelen Şia'ya mensup ve İbn Abbâd'ı da İmâmiyye mezhebine nispet etmek isteyen birisinin onun Mu'tezilî olduğundan bahsedenlerin hata ettiğini söylediğini nakletmiştir. Şeyh Müfid'de aynı şekilde onu Mu'tezileye nispet eden kitapların doğruyu

³⁶¹ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 41.

³⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:276.

³⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 1:413.

³⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, 1:414.

söylemediğini belirterek onu Şia'ya nispet etmiştir.³⁶⁵ Şia'ya mensup Muhammed Tâki el-Meclisî'nin de; “ O, ashabımızın gelmiş geçmiş en iyi fukahasıdır, ilim ve fazilet adına bahsedilenlerin hepsinin de üstündedir” şeklinde konuşarak İbn Abbâd'ı İmâmiyye'ye dâhil ettiğini söylemiştir.³⁶⁶ Muhammed Tâki el-Meclisî, 17. yy. da Safevîler döneminde yaşamış, tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda yetkinliği olan ve özellikle hadis alanına yoğunlaşan, hayatını Hz.Peygamber (sav) ve on iki imamdan gelen nakilleri derlemeye adanmış bir ilim adamıdır.³⁶⁷ El-Meclisî bunu desteklemek için Kadı Abdülcebâr'ın İbn Abbâd'ın cenaze namazını kıldırmak istemediği ve “O Rafizî'ye merhamet dilemem” şeklinde bir gerekçe öne sürdüğü ile ilgili nakle yer vermiştir.³⁶⁸

Tüm bunlardan başka Muhakkik Naci Hasan, bazılarının onu Şiî ve Şafiî olduğunu, bazılarının ise onun Ebu Hanife'nin mezhebini ve Zeydiyye'yi yaymaya çalıştığını söylediğinden de bahsetmiştir. Ayrıca ondan gelen nakle göre Maâhid et-Tanâsi isimli eserin müellifinin ise onun tıpkı tüm Büveyhî hanedanı gibi katı bir Şiî olduğunu söylemiştir. Bir başka grubun ise onun Mu'tezilî olduğunu iddia ettiğini, hatta bakkallar, fırıncılar, aktarlar ve tüm çarşayı dolaşarak ekolü yaymak için görevlendirdiği adamları olduğunu da buna gerekçe olarak göstermişlerdir.³⁶⁹ Muhakkik onun Şiî mi yoksa Mu'tezilî mi olduğu konusunda araştırmacılar arasında bir karmaşanın olduğunu söylemektedir.³⁷⁰

Onun bir Şiî olduğu fakat İmâmî değil Zeydî bir Şiî olduğu yönündeki bir başka iddiaya da yer vermiştir. Bunu temellendirmek için İbn Abbâd'ı Şia'ya nispet eden İmâmî âlim Şeyh Müfid'in (ö.413/1022) İbn Abbâd'ın imâmetle ilgili görüşlerine karşı yazdığı *en-Nakz alâ İbn Abbâd fî'l-İmâme*³⁷¹ ve el-Murtaza'nın *el-İnsâf fî'r-Reddi alâ'l-Vezîr es-Sâhib b. Abbâd fî Taasubih Li'l-Câhız* isimindeki reddiyelerini örnek vermiştir. Ayrıca

³⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, 1:416; Es-Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 9; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 1999), 179-80.

³⁶⁶ Güner, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, 180; Es-Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 9.

³⁶⁷ İlyas Üzümlü, “Muhammed Tâki el-Meclisî” TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30:255.

³⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 1:416; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, 180.

³⁶⁹ Tevhîdî, *Ahlaku'l Vezirayn*, 466.

³⁷⁰ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 9.

³⁷¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *El-Fihrist*, (Matbaatü'l Haydariyye, 1960), 108; Altun, “Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi”, 102.

Ebu Hayyan'ın *El-İmta* adlı eserinde İbn Abbad'ın Zeydî bir Şîî ve Ebu Hanife'nin mezhebine mensup olduğunu söylediğine de yer vermiştir.³⁷²

Kadı Abdülcebbâr'ın daha önce temas ettiğimiz terâhüm meselesi ile ilgili naklini delil olarak kullanan Muhsin el-Emîn, Ahmed el-Emînî ve Muhammed Rızâ Ca'ferî gibi günümüz İmâmiyye mensubu Şîî araştırmacıları da onu İmâmiyye'ye nispet etmektedirler.³⁷³ İbn Şehrâşûb, Meclisî-i Evvel, Şehîd-i Evvel, Şehîd-i Sâni ismindeki İmâmiyye mensubu ilim adamları da onu İmâmiyye'ye nispet etmişlerdir.³⁷⁴

İbn Hallikan da, daha önce bahsettiğimiz üzere bugüne ulaşmış ulaşmadığı belli olmayan bir eserinden hareketle onun mefdulün imâmetini de kabul ettiğini nakletmiş³⁷⁵ fakat Naci Hasan İbn Abbâd'ın mefdulün imâmetini kabul etmediğini beyan etmiştir.³⁷⁶ Aslında çelişkili gibi görünen bu nakiller, müellifin bu konuda Zeydîler arasında da tam bir ittifakın söz konusu olmadığı ve bazı muhalif görüşlerin bulunduğunu ifade etmesiyle tutarsızlıktan uzaklaşmış gibi görünmektedir.³⁷⁷ Zira devamında İbn Abbâd'ın bu konuda Zeydiyye'nin görünürde üzerinde icma ettiği görüşten uzaklaşarak İmâmiyye'ye yaklaştığını, Zeydiyye içinde de benzer başka görüşlerin olduğunu, âlimlerin hepsinin mefdulün imamlığını kabul etmediğini ifade etmiştir. Ona göre mefdulün imâmeti, Zeydiyye içinde bir grup tarafından kabul görmüş, İbn Abbâd ise efdalin imâmetini kabul etmekle söz konusu grubun düşüncesinden uzak düşmüştür.³⁷⁸ İbn Abbâd eserinin devamında imama duyulan ihtiyacı, taşınması gereken vasıflarını ve konuyla ilgili diğer hususları işlemiştir.

Şeyh Muhammed Âlû Yasin ise onun çeşitli mezheplere nispet edildiğinden bahsetmiş, bunların Şia, İmâmiyye, Mu'tezile, Zeydiyye, Haşviyye, Hanefî ve Şafî mezhepleri olduğunu söylemiş ve nispet edildiği mezheplerle iddia sahiplerini delilleriyle beraber eserinde incelemiştir.³⁷⁹ İlk olarak onun İmâmiyye'ye aidiyetini iddia edenlerin getirdikleri delillere yer veren Şeyh, -daha önce Naci Hasan'ın da naklettiği üzere- onun

³⁷² Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 10.

³⁷³ Altun, "Büveyhiler Döneminde İmamîyye-Mu'tezile Etkileşimi", 101.

³⁷⁴ Muhsin el-Emîn'in, *A'Yânü's-Şia*, (Beyrut/Lübnan: Darü't Tearîfî Li'lmatbuat, 1986), 3:338.

³⁷⁵ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:208.

³⁷⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 75.

³⁷⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, 18.

³⁷⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, 18.

³⁷⁹ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 69.

Mu'tezile'ye mensup olduğunu söyleyenlerin yanıldığını düşünen İbn Ebî Tayy'ın rivayetini nakletmiştir. Yine daha önce bahsedilen ve İmâmiyye'ye mensup bir âlim olan Muhammed Tâki el-Meclisî'nin İbn Abbâd'ın ilim ve fazilette zikredilen her şeyin üzerinde olduğunu ve onun İmâmiyye ashabının içinde gelmiş geçmiş anlayışı en yüksek ve en akıllı olanıdır şeklindeki ifadelerine yer vermiştir.³⁸⁰

Mu'tezilî olduğunu söyleyenlerin iddialarını desteklemek için getirdikleri delillere de yer veren Şeyh Muhammed, ünlü tarihçi Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî'nin (ö.764/1363) onun Mu'tezile'den olduğuna dair ifadesini nakletmiştir. Ayrıca İbn Hacer'in (ö.852/1449) onun Mu'tezilî eğitim alarak büyüdüğü ile ilgili rivayetine yer vermiştir. Yine Ebu Hayyan'ın (414/1023) İbn Abbad'ın kendisinin ağzından naklettiğini söylediği “benim çocukluğum, gençliğim, büyüklüğüm –Mu'tezile'yi kast ederek- bu mezheple geçti, onu nasıl bırakırım” şeklinde bir ifadeyi eserine almıştır. Bir başka rivayeti ise Doktor Ahmed Emin adında birisinden nakletmiş ve onun hakkında “ O Mu'tezile itikadını benimsemiş ve desteklemiş ve halkının büyük kısmı da bu sayede Mu'tezile'yi benimsemiştir” şeklindeki nakline yer vermiştir.³⁸¹ Müellif bundan başka deliller de zikretmiştir.

Şîî Mu'tezilî olduğunu söyleyenlere gelince ise, er-Râfî el-Kazvinî'nin “Onun bir Mu'tezilî Şîî olması faziletli yanlarını gölgelememiş, onun büyüklüğünden bir şey alıp götürmemiştir.” şeklindeki görüşünü kullanmaktadırlar.³⁸² Yine Abdurrahim el-Abbâsî onun hakkında “O tıpkı Büveyh ailesi gibi sert bir Şîî Mu'tezilî idi.” şeklinde konuşmuştur.³⁸³ Hayatıyla ilgili diğer bazı çalışmalarda da onun Şîî bir Mu'tezili olduğu nakledilmektedir.³⁸⁴

Zeydî Hanefî olduğuna dair iddiaları desteklemek için kullanılan argüman Ebu Hayyan'ın İbn Abbâd hakkında “O Ebu Hanife'nin öğretisi ve Zeydiyye görüşü üzeredir.” şeklinde yazmış olmasıdır.³⁸⁵

³⁸⁰ Yâsin, 70.

³⁸¹ Yâsin, 72.

³⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, 1:416; Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 74.

³⁸³ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 74.

³⁸⁴ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 16.

³⁸⁵ Tevhîdî, *El-İmta' Ve'l Muânese*, 73; Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 74.

Onun bir Şafî Şîî olduğu haberi ise İbn Hacer tarafından verilmiştir.³⁸⁶

Hakkındaki Haşevîlik³⁸⁷ iddiası ile ilgili ise Şeyh Muhammed, “O Haşevî idi ve felsefeye meyledenlerden nefret ederdi” şeklinde bir nakilde bulunmuştur.³⁸⁸ Müellif, İbn Abbâd ile ilgili bulabildiği bütün iddialara yer verdikten sonra onun hayatına ve geçmişine bakıldığında tüm bu iddiaların asılsız olduğunu söyler. Hepsinin tarihçiler tarafından onun itibarını zedelemek ve ait olduğu mezhebe ve inancına saldırma, ya da kendi mezhebine nispet etmek maksadından öteye geçmeyen iddialar olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁹ Onun mezhebî âidiyetini anlamak için kendi yazdığı eserlere bakılması gerektiğini söyleyen Müellif, İbn Abbâd’ın kelâm içerikli eserlerinde kendi yazdıklarından nakiller yaparak gerçek mezhebini araştırma yoluna gitmiştir.

İbn Abbâd’ın mensup olduğu mezhep hakkında çağdaş araştırmalarda³⁹⁰ da birtakım mâlûmat ve yorumlar mevcuttur. Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkılarak yapılan yorumlar, İbn Abbâd’ın Zeydîye mensubu bir Şîî ve aynı zamanda Mu’tezilî düşünce sahibi olduğu yönünde yoğunlaşmıştır.

Görüldüğü gibi İbn Abbâd’ın mezhebî mensûbiyeti gerek geçmişte gerekse günümüzde epeyce merak ve tartışma konusu olmuş, hakkında pek çok şey söylenmiştir. Aldığı eğitimden ve hocalarından, bazı görüşlerinden, vezirliği boyunca izlediği politikarlardan, yazdığı eserlerinden, hakkında söylenenlerden, onunla çağdaş olanların görüşlerinden yola çıkılarak yorumlar yapılmış, tahminlerde bulunulmuştur. Bazı tahminler İbn Abbâd’ın siyâsi ve ilmî şöhretinden ve etkinliğinden kaynaklı olarak onun gibi döneminin yegânesi olan bir şahsı kendi mezhebindenmiş gibi göstererek popülaritesinden menfaat devşirme gayretine, bazıları da kendisinin söylediklerinin ve onun hakkındaki söylenenlerin ışığında yapılmış tahminlere dayanmaktadır. Bu kadar çeşitli yorumun olmasının bir başka nedeni de o dönem Büveyhîlerin her türlü düşünce ve mezhebe sağladığı özgürlük ortamından dolayı mezhebi çeşitliliğin zirve yapması ve çok çeşitli

³⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu’l-Mizân*, 1:413.

³⁸⁷ Dinî konularda akli kullanmayı reddeden, nasları zâhirine bağlı kalarak teşbih ve tecsîme kadar giden inançları kabul edenlere haşevî denir. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi Haşviyye Maddesi, Metin Yurdağür)

³⁸⁸ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 75.

³⁸⁹ Yâsin, 75.

³⁹⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu’tezile*, 217; Altun, “Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu’tezile Etkileşimi”, 102-3; Çelebi, “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”, 102; Karahüseyin, “Mu’tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebâr”, 36; Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyâseti*, 180.

düşüncelerin aynı coğrafyada birbirleriyle iç içe yaşamış olmalarından kaynaklanmış olabilir.

Buradan sonrasında mezhebî kimliği ile ilgili kendi ifadelerine yer vermeye çalışacağız. Hakkında pek çok şey söylenen İbn Abbâd'ın elbette kendi yazdığı eserlerinde, özellikle kelâm içerikli olanlarında mezhebî görüşlerine işaret eden pek çok ifadesi bulunmaktadır. Desteklediği ve benimsediği görüşler, doğduğu, yetiştiği, eğitim aldığı çevrenin ve mensup olduğu hanedanın mezhebî kabulleri, yaşadığı dönem ve coğrafyanın o günkü siyâsî ve mezhebî durumu ile de şüphesiz yakından ilgili idi.

Yazdığı çeşitli eserlerine ya da ondan yapılan nakillere göz atarak mezhebî mensûbiyetine işaret edecek nitelikteki ifadelerinden birtakım fikirler edinmemiz mümkün olabilir.

İbn Abbâd hakkında biraz okuma yapıldığında onunla özdeşleştiği görülen meşhur bir ifadesinde şöyle söylemiştir: “Kalbim yarılıp da bakılsa, bir tarafında Adl ve Tevhid, diğer tarafında da Âl-i Beyt sevgisinin yazılı olduğu görülür.”³⁹¹ Burada geçen Adl ve Tevhid ifadesinin Mu'tezile'ye, Ehl-i Beyt ifadesinin de Şia itikadına işaret ettiği söylenebilir.

Onun eserlerinin çoğunu tahkik eden Şeyh Muhammed, İbn Abbâd'ın arkadaşına yazdığı bir mektuba ulaştığını ve o mektupta adalet ve tevhid fikrini ön plana çıkardığını nakletmiştir.³⁹² Yine onun naklettiğine göre bir başka şiirinde ise yine Ehl-i Beyt sevgisine vurgu yapmış, Gadîr-i Hum'da³⁹³ konakladıkları günde Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Ali'yi (ra) işaret ederek “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır.” şeklindeki rivayete atıf yapığundan bahsetmiştir. Ayrıca şiirde Hz. Ali'ye (ra) hitap etmiş ve ona uymayanın yolundan sapacağını söylemiştir.³⁹⁴ Ondan yaptığı nakillerden sonra yorum

³⁹¹ Ahmed Mahmud Subhî, *Fî ilmi 'L-Kelâm*, (Beirut/Lübnan: Darü'n Nahda el-Harbiyye, 1991), 3:165; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 217; Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 77.

³⁹² Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 77.

³⁹³ Şia itikadına göre Hz. Peygamber (sav) veda haccından dönerken Mekke ve Medine arasında Cuhfe yakınında bulunan Gadîr-i hum denilen mevkide konakladığı sırada Hz. Ali'yi kendi yerine vâsi tayin etmiştir. (bkz.el-Müsned, 1/84, Ahmed İbn Hanbel)

³⁹⁴ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 78.

yapan Şeyh Muhammed, ondan gelen ifadelerin çelişki içerdiğini, Şiî mi yok sa Mu'tezilî mi olduğu konusunda belirsizlik olduğunu söylemiştir.³⁹⁵

Bir başka şiirinde ise İbn Abbâd, Şia itikadınca Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Ali'yi (ra) kendi yerine vasî tayin ettiği kabul edilen Gadîr-i Hum olayının gerçekleştiği güne hitap ederek, "Bu olayı herkese duyurmak için açıl ve genişle!" şeklinde nida etmiştir.³⁹⁶

Divanındaki şiirlerinden birisinde bir kadın tarafından yöneltilen "neden dinden kazançlı çıkacağını seçtin" şeklindeki bir soruya "Ben Şii ve Mu'tezilîyim de ondan" şeklinde cevap vermiştir.³⁹⁷ Yine divanında başka bir şiirde adalet ve tevhidi din –mezhep- olarak kabul ettiğini, va'd ve vaîd³⁹⁸ konusunda da doğruyu söylediğini ifade etmiştir.³⁹⁹

Aynı eserdeki bir başka şiirinde ise İmam Rıza'nın⁴⁰⁰ taraftarı olduğunu söylemiş onun insanların efendisi ve haydarı⁴⁰¹ olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰² Ayrıca Tus şehrine giden birine hitaben "İmam Rıza'ya selamımı ulaştır."⁴⁰³ şeklinde bir beyti de mevcuttur.

Birtakım şiirlerini topladığı ve mezhebî kabullerini anlamaya çalıştığımız beyitlerinin de bulunduğu divanında Hz. Ali'yi oldukça fazla miktarda meth etmiş, birçok yerinde onu övmüştür. Daha önceki Ehl-i Beyt ile ilgili ifadelerini göz önünde bulundurduğumuzda bu övgüleri de aynı düzlemde değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Harun'un (as) Hz. Musa'nın (as) yanındaki konumuna benzeten hadis-i şerifine ithafen Hz. Ali (ra) için Hz. Harun benzetmesi yapmış, onun asla yolundan ve kararından dönmeyen birisi olduğunu söyleyerek ona övgüler dizmiştir.⁴⁰⁴ Ayrıca onun ilimdeki seviyesine ve nafile ibadetlere düşkünlüğüne işaret ederek övgülerine

³⁹⁵ Yâsin, 79.

³⁹⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Dîvan-ı Sahib bin Abbâd*, (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'l İlmiyye, 2001), 40. (İbrahim Şemsü'd din Nüşhası)

³⁹⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 39.

³⁹⁸ İleriye dönük bir söz vermektir. Va'd mükâfatı, vaid ise cezayı simgeler. Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden birisidir. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Va'd ve Vaîd Maddesi, Sönmez Kutlu)

³⁹⁹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 51.

⁴⁰⁰ Şia itikadına göre on iki imamın yedincisi olan Musa el-Kazımın oğludur ve İmamiyye'ye göre sekizinci imamdır

⁴⁰¹ Arapça'da aslana, özellikle de "diğer aslanlar arasında kralın durduğu gibi insanlar arasında da aynı şekilde duran" (sürü lideri olan) erkek aslana denir. Hz. Ali'nin de lakabıdır. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Haydar Maddesi, Sönmez Kutlu)

⁴⁰² Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 162.

⁴⁰³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Dîvan-ı Sahib bin Abbâd*, 97.

⁴⁰⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 45; M. Shakib Asım, "Sâhib B. Abbâd'ın Şiirlerinde Hz. Ali'ye Yönelik Medihler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 44 (2020): 161.

devam etmiş, ondan “Emîru’l Mü’minîn” şeklinde bahsetmiştir.⁴⁰⁵ Yine başka bir şiirde Hz. Peygamber’in (sav) amcası oğlu Hz. Ali’yi (ra) kendi yerine vasi tayin ettiğini söylemiştir.⁴⁰⁶ Yine başka bir beytindeki ifadeleri, Hz. Ali’nin mertebesinin Zühâl yıldızını geçtiği ve onun Hz. Peygamber’in vasisi olduğu şeklindedir.⁴⁰⁷ Aynı eserinde Hz. Ali’den (ra) vasi olarak bahsettiği başka şiirleri de mevcuttur.⁴⁰⁸ Ayrıca Hz. Ali’nin (ra) imamların efendisi olduğu yönündeki bir ifadesi de şiirlerinde mevcuttur.⁴⁰⁹ Bilindiği gibi Hz. Ali’nin (ra) nas ve tayinle, yani ayet ve hadislerle bizzat Allah ve Rasulü tarafından imam tayin edildiği yönündeki düşünce İmamiyye Şia’sının akidesinin temelini oluşturmaktadır.⁴¹⁰ Bu ve benzer ifadeleri bazı kesimler tarafından İbn Abbâd’ın İmâmiyye’ye nispetine neden olmuştur.

Hz. Ali’ye (ra) yaptığı övgülerin arasında onun Hz. Peygamber (sav) için yaptıklarını da zikretmiştir. Bunlar arasında ilk akla gelen Hz. Peygamber (sav) hicret ettiği gece büyük bir risk alarak onun ricası üzerine cesurca onun yerine yatağına yatması ve müşriklerin planını boşa çıkarması olayıdır.⁴¹¹

Tüm bunların devamında Hz. Ali’ye (ra) olan sevgisini izhar ettiği şiirleri de mevcuttur. Şiirlerindeki ifadelerinden, İbn Abbâd’ın, Hz. Ali’ye (ra) karşı bir insanın diğerine olan normal bir sevgisi gibi değil de sanki bir inancın, iman gereği imiş gibi, bu sevgi kendi üzerine farz kılınmış gibi bir sevgi hissettiği anlaşılmaktadır. Birkaç beytinden örnekler görülürse bu sevginin seviyesinin ve renginin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz:

Beyitlerinden birisinde yaşadığı herhangi bir olumsuzlukta Hz. Ali’ye (ra) olan sevgisinin en büyük dayanma gücünü oluşturduğunu söyler.⁴¹² Kalbinin içine açılıp bakılsa ve ne olduğu araştırılsa orada görecekları tek şeyin Hz. Ali b. Ebi Talip (ra) sevgisi olduğunu, yeryüzündeki her şeyin onun ayağının tozuna feda olması gerektiğini söylemiştir.⁴¹³ Bir başka beytinde ise onun sevgisinin korku anında bir sığınak olduğunu ve onu sevmenin

⁴⁰⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 46.

⁴⁰⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib bin Abbâd*, 26.

⁴⁰⁷ Sahib İbn Abbâd, *Divan-ı es-Sahib İbn Abbâd*, 30.

⁴⁰⁸ Sahib İbn Abbâd, 35, 134, 48, 64, 89, 97.

⁴⁰⁹ Sahib İbn Abbâd, 186.

⁴¹⁰ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, ed., *İslâm Mezhepleri Tarih El Kitabı*, 3. bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 157.

⁴¹¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 36, 68.

⁴¹² Sahib İbn Abbâd, *Divan-ı es-Sahib İbn Abbâd*, 67.

⁴¹³ Sahib İbn Abbâd, 117.

en hayırlı amel olduğunu söylemiştir.⁴¹⁴ Ondan yine vasî şeklinde bahsederek onu sevmenin farz olduğunu, -hatta bir adım daha ileri giderek- Allah'ın kullarını onu sevmekle sorumlu tuttuğunu, onu kendine veli seçtiğini söylediği beyitleri de vardır.⁴¹⁵ Divanındaki bölümlerinden birisinin başlığı da “Ali'nin aşkı cennete götürür” şeklindedir.⁴¹⁶ Yine onun cihadın, ilmin ve zühdün en yüce seviyesi olduğunu söylemiştir.⁴¹⁷ Başka bir beyitte ise onun yaşamış en iyi imam olduğunu söylemiştir.⁴¹⁸ Şia'nın Hz. Ali (ra) ve Ehl-i Beyt sevgisi üzerinde inşa ettiği akidesini desteklemek için kullandığı argümanlarından birisini de eserine alarak duygularını ifade ederken âdeti bir dayanak olarak kullanmıştır. Bu argüman onun Peygamberler gibi mucizeler gösterebileceğine olan inançlarının da bir göstergesidir. Onlara göre Hz. Ali (ra) bir gün ikinci namazını kaçırmış, namazını eda edebilmesi için güneş Allah tarafından tekrar doğmuştur. İşte İbn Abbâd da bu mucizeye işaret ederek, şiirinde doğru yoldan ayrılıp dalâlete düşen insanların güneşin kendisi için tekrar doğduğu insanın konumunu sorguladıklarını söylemiş⁴¹⁹ ve zımnen yazıklar olsun manasında bir sitemde bulunmuştur.⁴²⁰

İbn Abbâd'ın, şiirlerinden başka kelâm içerikli risalelerinde de mezhebî görüşlerine işaretler görüyoruz. Nitekim Zeydiyye'nin temel esas ve öğretilerini, özellikle imâmet öğretisini ortaya koyduğu eserine imâmetin Hz. Ali'nin (ra) hakkı olduğunu kanıtlayarak başlamıştır. Daha önce kelâmî görüşlerini incelerken imâmet ile ilgili düşüncelerinde de değindiğimiz gibi Hz. Ali'nin (ra) İmâmetini kabul ettiğini, hatta efdal mefdul meselesinde mefdulün imâmetini kabul etmediğini zikretmiştik.

İbn Abbâd, Hz. Ali'nin (ra) imam olduğunu kanıtlamak için kaleme aldığı ifadeleri şu şekildedir: “Hz. Ali'nin (ra) mü'minlerin emîri ve Rasulullah'tan sonra onun imam olması gerektiğinin delili nedir diye sorulacak olursa ona denirki: Bunun delilleri çoktur. Onlardan birisi Hz. Peygamber'in şu sözüdür: Harun'un Musa (as) yanındaki konumu ne ise Ali'nin de benim yanımdaki yeri onun aynısıdır.” İbn Abbâd'a göre bu sözü onun

⁴¹⁴ Sahib İbn Abbad, 175.

⁴¹⁵ Sahib İbn Abbad, 205.

⁴¹⁶ Sahib İbn Abbad, 62.

⁴¹⁷ Sahib İbn Abbad, 51.

⁴¹⁸ Sahib İbn Abbad, 87.

⁴¹⁹ Sahib İbn Abbad, 88.

⁴²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şule Yüksel Uysal, “Hz. Ali İçin Güneşin Geri Döndürülmesi Rivayeti Bağlamında Sened Tenkidinin İctihâdiliği”, *Diyanet İlmî Dergi* 59, sy 3 (2023): 968-94.

mü'minlerin emîri olduğunun delilidir. Çünkü Hz. Harun (as), peygamberlik dışında Hz. Musa'nın (as) ümmetinin tüm işlerini yürütmüştür. Buna dayanarak imamın önderlik ettiği topluluk üzerindeki yetkileri peygamberin ümmeti üzerindeki yetkileri gibidir demiştir. Hatta bu haberin sahlilik derecesi sorgulanacak olursa sahabe döneminden beri var olduğunu ve Emevîler döneminden o döneme kadar aktarıldığını ifade etmiş, Şia kelamcılarının da bu haberi hem naklettiğini hem de kullandığını, söylemiştir.⁴²¹ Hz. Ali'nin (ra) imâmetinin nas ile yani Allah ve Rasulünün (sav) belirlemesi ile olduğuna itiraz edenlere de cevap için bir bölüm açmıştır. Nasla olduğuna itiraz edenlere cevaben Hz. Ali'nin halife seçen şûrâya öncesinde kendi imâmetiyle ilgili her şeyi anlattığını fakat Sakîfe'deki⁴²² seçim sırasında Hz. Peygamber'in (sav) teçhizi ve yıkanması ile meşgul olduğundan katılamadığını, insanların da onu beklemeden kendilerine göre ilk ve en uygun olanı seçerek Hz. Ömer (ra) öncülüğünde Hz. Ebubekir'e (ra) biat ettiklerini söylemiştir.⁴²³ İbn Abbâd başka bir bahiste Hz. Ebubekir'in hilafetini kabul edenlerin yanıldıklarını ıspatlamak için Hz. Ali'nin (ra) Peygamber (sav) tarafından nas ile tayin edildiğini, bunu pekçok kereler ifade ettiğini, bu bilginin kesin olduğunu, sahabe arasında bile Hz. Ebubekir'in (ra) hilafetinde icma olmadığını ve bunu savunanların iddialarını kanıtlayamadığını söylemiştir.⁴²⁴

Zeydiyye akîdesinin temel esaslarını işlediği eserinde daha çok imâmet meselesi üzerinde duran Vezir, Hz. Ali'nin (ra) imâmetinin nas ve tayinle gerçekleştiği düşüncesini desteklemek için tüm delillerini sunmuştur. Birkaç örneğini buraya aldığımız düşünceleri bu minval üzere devam etmiş, eserinde epey bir hacim tutmuştur. Görüldüğü gibi Zeydiyye için genel geçer bir bilgi olduğu varsayılan mefdulün imâmetinin kabulü noktasında İbn Abbâd muhalif bir görüşe sahiptir. Onun bu görüşüyle daha çok efdal mefdul meselesine hiç girmeyen ve sadece Hz. Ali'nin (ra) imâmetini destekleyen Şia'nın İmâmiyye kolunun imâmet nazariyesine yakın durduğu görülmektedir. Fakat daha önce de zikrettiğimiz gibi eserinin muhakkiki Naci Hasan bu konuda Zeydiyye içinde de bir fikir birliği olmadığını söylemiştir.⁴²⁵ İbn Abbâd ile aynı fikirde olanların da bulunduğunu

⁴²¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 23-24.

⁴²² Aslında gölgelik, çardak anlamına gelen kelime, cahiliyye döneminden beri kabilelerin hurmalarını kurutmak vb ortak işleri için kullandıkları ve diğer bazı sebeplerle toplandıkları alan anlamındadır. Burada kast edilen yer sahabenin toplanarak Hz. Ebubekir'i halife seçtikleri yerdir.

⁴²³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 45.

⁴²⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, 51.

⁴²⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, 18-19.

düşünürsek bu düşüncenin İmâmiyye'ye yakınlaşmak olarak değerlendirilemeyeceği kanaatindeyiz.

Öte yandan ulaşabildiğimiz ve herhangi bir künye bilgisi bulunmayan fakat ona ait olduğu düşünülen el-İmâme ismindeki on sayfalık bir risâlede de imâmet konusuna değinilmiştir. İlk önce imamlığın ümmetin liderliği demek olduğunun anlatıldığı metin, “Allah’a, Rasulüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin” ayeti ile desteklenmiştir.⁴²⁶ Peygamberin sünnetini takip edenlerin iki ana kola ayrıldığından bahseden metin bunlardan birisinin Ehl-i Beyt taraftarları, diğerinin ise Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat kolu olduğunu söylemiştir. Ehl-i Beyt'in kabulü olan on iki imamı ve Ehl-i Sünnet'in kabulü olan ve dört büyük mezhebin öncüsü olarak bilinen sünnî fıkıh ve kelam âlimlerini zikretmiştir. Her türlü taassub ve bağnazlıktan uzak bir şekilde doğrunun hangisi olduğunun akıl ve nakille belirlenmesi gerektiğini vurguladıktan sonra “Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir”⁴²⁷ âyetindeki veli ifadesinden hareketle konuyu Hz. Ali'ye (ra) bağlamıştır. Birgün Hz. Ali (ra) namazda rükû halindeyken bir dilencinin geldiği ve Hz. Ali'nin (ra) yüzüğünü çıkartarak ona sadaka olarak verdiği şeklindeki rivayetten hareketle bu ayetin o olay üzerine indiğini, dolayısıyla ayette rükû edenlerden kasdın Hz. Ali (ra) olduğunu belirtmiştir. Böylelikle onun Kur'an tarafından mü'minlerin velisi olarak belirlendiğini ifade etmiştir. Ayrıca Allah Rasulü'nden gelen “Ben ilmin şehriyim Ali de onun kapısıdır” ve “Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır” şeklindeki rivayetlere yer vererek naklî delillerle Hz. Ali'nin (ra) üstünlüğünü ve imamlığını kanıtlama gayretinde olmuştur. Yalnız eserde Hz. Ali'den (ra) önceki halifelerin imâmetini reddettiğine dair bir ifadesi yoktur.⁴²⁸ İbn Hallikan bu eseriyle İbn Abbâd'ın mefdulün imâmetini kabul ettiğini söyler.⁴²⁹ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Abbâd'ın mefdulün imâmetini kabul ettiğine işaret eden tek delil olarak bu eseri gösterilmektedir. Hatta burada imâmetin babadan oğula geçmesi gerektiğine dair ifadeleri de vardır.⁴³⁰ Yalnız pek çok araştırmacı günümüzdeki nüshasının ona aidiyetinde

⁴²⁶ En'am 6/114, Maide 5/48.

⁴²⁷ Maide, 5/55

⁴²⁸ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 17.

⁴²⁹ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:208.

⁴³⁰ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 17.

kuşklar olduğundan bahsetmektedir. Risâleye işaret eden tek kaynak hâlihazırda İbn Hallikan'ın eseridir. Risâle hakkındaki malûmat kısıtlı olduğu için kaleme alındığı tarihle ilgili bir bilgi yoktur. İbn Abbâd'ın bu risâleyi yazdığı dönemde mefdulün imâmetini kabul etme eğiliminde olduğu, düşüncelerinin daha sonra değiştiği ve diğer eserlerinde kabul etmemeyi seçtiği de ihtimal dâhilinde olabilir.

Ehl-i Sünnet çizgisinin yanılğı içinde olduğunu ise öncülerinden olan Ebu Hanife'nin Peygamber'den (sav) 67 yıl sonra doğduğunu (80/699), yani bir sahabe olmadığını, dolayısıyla Peygamber'den (sav) tüm esasları öğrenen ve oğullarına da öğreten, aynı zamanda çocuklarıyla birlikte bir sahabe olan Hz. Ali'ye (ra) dayanan diğer kanalın yanılma payının olmadığını kast etmiştir. Burada da yine Hz. Ali'nin (ra) imâmetini kanıtlama gayreti ön plandadır.

Mezhebî eğilimine işaret eden düşüncelerinin izinde inceleme ihtiyacı duyduğumuz bir başka eseri⁴³¹ ise kaderle ilgili görüşlerini içermektedir. Risâlenin geneline göz atıldığında tıpkı el-İbâne isimli eserinde yaptığı gibi Cebriyye'nin kader anlayışını eleştirmiş, kendi savunduğu kader anlayışının doğruluğunu ayetleri delil getirerek ıspatlamaya çalışmıştır. İnsanları saptıranın ve hidayet edenin Allah olmadığı, bilakis kendilerinin iradeleri ile saptığı ya da doğru yolu bulduğu konusu üzerinde epeyce durmuş, konuyla ilgili ayetleri gereken yerlere almıştır.⁴³² Kulların fiillerinin kendi irade ve seçimleriyle olduğunu, Allah'ın ise bunlar karşılığında ancak mükâfat ve ceza verdiğini kaydetmiştir.

İbn Abbâd'ın kelâm içerikli eserlerinden ve diğer eserlerinde kullandığı mezheplerle ilgili ifadelerinden yola çıkarak mezhebî görüşlerine işaret eden noktaları tespit etmeye çalıştık. Elbette bahsedilen eserlerde buraya örnek olarak almadığımız pek çok ifadesi daha bulunmakta. Fakat görüşlerinin ne yönde olduğunu anlamamıza yetecek miktarda örnek ile iktifa etmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

⁴³¹ Sahib b. Abbad, *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*, ed. Hüseyin Ali Mahfuz (Tahran: Matbatü'l Haydari, 1955).

⁴³² Abbâd, 42-45.

4. Sahib B. Abbâd'ın Mezhebi Kimliği

Buraya kadar derlediğimiz, gerek hakkında geçmişte söylenenlerden gerekse kendi eserlerinde kaleme aldığı ifadelerindeki malûmattan hareket edecek olursak İbn Abbâd'ın ait olduğu mezhep ya da mezheplerin hangileri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle onun Mu'tezilî düşünceye mensup olduğu çok rahat söylenebilir. Bunu tezimizin başında incelediğimiz üzere içine doğduğu ailenin fikrî yapısını, babasının Mu'tezile mensubu bir bürokrat olduğunu ve ilk eğitimini babasından aldığını göz önüne alırsak bu sonuca daha rahat ulaşılabilir.⁴³³ Nitekim babasının onu kendi düşüncesi ve kelâmî görüşleri üzere yetiştirdiğinden bahsetmiştik.

Yine vezirliği esnasında takip ettiği politikayı da ayrıntılı incelediğimiz bölümde de görüleceği üzere elinde bulunan tüm resmî yetkilerini ve bürokratik imkânlarını Mu'tezile ekolünü desteklemek için kullandığını düşünürsek onun Mu'tezile mensûbiyeti daha net görünecektir. Nitekim ilgili konuda bahsettiğimiz üzere Mihne döneminden (218/833-234/849) sonra âdeta yeraltına çekilen Mu'tezile mensupları yaklaşık yüz yıllık uzun bir aradan sonra onun yönetimde olduğu süre zarfında özgürce hareket edebilme ortamı bulmuşlar, hatta Mu'tezilî kimliklerini gururla ifade eder hale gelmişlerdir. Onun düzenlediği münazara ortamlarında da Mu'tezile mensupları boy göstermiş, özgürce düşüncelerini ifade edebilmişlerdir.

Ayrıca kelâmî görüşlerinin hepsini serd ettiği *el-İbâne* ve *Risâle fi'l-Hidâye ve'd-Dâlle* isimli eserlerini tamamen Mu'tezile kelâmı üzerine yazdığını da ilgili bölümde görmüştük. Kendi fikirleri olarak beyan ettiği bütün düşünceleri aynı zamanda Mu'tezile'ye ait düşünceler olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla eserleriyle Mu'tezile kelâmını ortaya koymuştur.

Bir başka gösterge ise edebî nitelikli yazdığı diğer eserlerinde ve özellikle de şiirlerinde⁴³⁴ Ebu Hayyan'dan gelen “benim çocukluğum, gençliğim, büyüklüğüm –Mu'tezile'yi kast

⁴³³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 7; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 217.

⁴³⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Divan-ı Sahib B. Abbâd*, 273.

ederek- bu mezheple geçti, onu nasıl bırakırım” şeklindeki nakilde olduğu gibi bizzat adalet ve tevhid mezhebine ait olduğunu pekçok kereler kendisinin ifade etmiş olmasıdır.

Onun Mu'tezile'ye mensup olduğunu söylememize imkân veren bir başka şey ise onu çeşitli mezheplere nispet edenlerin ifadeleridir. Nitekim özellikle İbn Abbâd ile çağdaş olması ve onunla çok yakından birebir muhatap olması nedeniyle Ebu Hayyan et-Tevhîdî'nin onun mezhebi hakkında söyledikleri bizim için önemli ve gerçeğe daha yakındır. Ebu Hayyan onun bir Mu'tezilî olduğunu ifade etmiştir. Hakkındaki diğer mâlûmatla birleştirildiğinde haberin doğruluğu daha net ortaya çıkmaktadır.

Onun Mu'tezileden olduğunun bir başka göstergesi ise Mu'tezile tabakâtında on birinci tabakada yer almasıdır.⁴³⁵

Bir başka husus ise daha önce de yer verdiğimiz üzere ünlü tarihçiler, Safedî ve İbn Hacer de onun Mu'tezilî olduğunu nakletmişler, ayrıca birçok kitabını tahkik eden Şeyh Muhammed de onun Mu'tezilî olduğunu söylemiştir.

Görüldüğü üzere onunla ilgili nakledilenler, kendi yazdıkları, hayatı ve görüşlerine bakıldığında onun Mu'tezile mensubu olduğunu söylemekte herhangi bir sıkıntı görülmemektedir. Ayrıca Bağdat ve Basra olmak üzere iki kola ayrılan⁴³⁶ Mu'tezilî kelamcılardan Basra koluna mensup olan Ebû Haşim Cübbâî'nin (321/933) görüşlerini benimsemesi⁴³⁷ nedeniyle onun Mu'tezile'nin Basra Ekolüne mensup olduğunu da söyleyebiliriz. Mu'tezile imamlarından Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) oğlu olan ve onun künyesiyle anılan Ebu Haşim'in görüşleri Basra Mu'tezilesi üzerinde büyük bir etkiye sahipti ve Büveyhîler döneminde İbn Abbâd sayesinde Şia arasında da yayılmıştı.⁴³⁸

Onunla ilgili nakillerde onun sadece Mu'tezilî düşünce ile kalmadığı, itikadî anlamda başka fikirlere de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mezhebi âidiyeti ile ilgili söylenenlere bakıldığında onun düşüncelerinde Şia'ya da bakan bir taraf da vardır. Kelâmî görüşleri incelendiğinde Şia'nın Zeydiyye koluna yakın durduğu görülen İbn Abbâd, özellikle

⁴³⁵ Hâkim Cüşemî, *Şerhu'l Uyûn* (Tunus: Daru't Tunusiyye, 1974), 381.

⁴³⁶ Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 138-43.

⁴³⁷ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 218.

⁴³⁸ Avni İlhan, "Ebû Hâşim El-Cübbâî" TDV İslam ansiklopedisi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10:146-47.

imâmetle ilgili düşünceleriyle ve Zeydiyye'nin esaslarını yazdığı *Nusret-i Mezâhibi'z Zeydiyye* isimli eseriyle bunu açıkça göstermiştir. Ayrıca Kitabü'l İmâme isimli eserindeki Hz. Ali'ye yaptığı medihleri de bunun açık göstergesidir. Nitekim edebî nitelikli kaleme aldığı eserlerinde ve şiirlerinde de Hz. Ali'ye övgüleri yoğunluktadır. Ehl-i Beyt sevgisini dile getiren şiirleri ve ifadeleri de oldukça fazla yer tutmaktadır. Onun Şîi-Zeydî olduğunun en açık kanıtı şüphesiz bu eserleridir. Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz üzere “Kalbim yarılp da bakılsa, bir tarafında Adl ve Tevhid, diğer tarafında da Âl-i Beyt sevgisinin yazılı olduğu görülür.” şeklindeki sözü de bunu teyid etmektedir. Öte yandan onunla çağdaş olduğunu ve nakillerinin gerçeğe daha yakın olacağını daha önce söylediğimiz Ebu Hayyan et-Tevhidî de onun bir Zeydî-Mu'tezilî olduğunu söylemiştir. Bunun dışında eserinde ona epeyce yer veren tarihçi Yakut el-Hamevî onun Zeydiyye mensûbiyetinden bahsetmiş, bir başka tarihçi İbn Hacer de onu Mu'tezile'ye nispet etmekle beraber Şia'ya da âidiyeti olduğundan bahsetmiştir.⁴³⁹ Yine İmâmiyye mensubu Muhammed Tâki el-Meclisî'nin de onu Şia'ya nispet ettiğini zikretmiştir.⁴⁴⁰ İbn Abbâd'ın hayatını kaleme alan Şeyh Muhammed Âlû Yasin de İbn Ebî Tayy'dan onunla ilgi nakilde bulunarak, onu Mu'tezile'ye nispet edenlerin hata ettiği, onun Şia'ya mensup olduğu yönündeki ifadesine yer vermiştir.⁴⁴¹ Aynı nakil onun eserlerini tahkik eden Naci Hasan'da da mevcuttur.

Ayrıca İbn Abbâd'ı Şia'ya nispet ettiğini⁴⁴² daha önce belirttiğimiz İmâmî âlim Şeyh Müfid (413/1022) ve diğer bir İmâmî âlim Şerif el-Murtezâ'nın (436/1044) da onun İmâmet görüşüne yazdıkları reddiyeler⁴⁴³ de onun Zeydiyye tarafında olduğunu göstermektedir. Şeyh Muhammed'in eserinde bahsettiği er-Râfi el-Kazvinî ve Abdurrahim el-Abbasî gibi şahıslar da onun bir Şia mensubu olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴⁴

İbn Abbâd'ın kendine ait ifadelerinden yaptığımız nakillerde de özellikle Ehl-i Beyt sevgisi ve bu sevginin, itikadî bir boyut taşıması da onun bir Şîi olduğunu göstermektedir.

⁴³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 1:413.

⁴⁴⁰ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 9.

⁴⁴¹ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 70.

⁴⁴² İlyas Çelebi, “Sâhib B. Abbâd” TDV İslâm Ansiklopedisi”, 512-15.

⁴⁴³ Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyâseti*, 180.

⁴⁴⁴ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 74.

İlgili başlıkta kendi şiirlerinden epeyce örnekler verdiğimiz Vezir'in bu yönü şüphe götürmeyecek şekilde açıktır.

Buraya kadar edindiğimiz bilgiler İbn Abbâd'ın hem Mu'tezilî hem de Zeydî bir kimliğe sahip olduğuna işaret ediyor. Nitekim Mu'tezile ve Zeydiyye arasında hicrî II. Yüzyıldan itibaren daha çok siyâsî nedenlerle başlayan yakınlaşma, daha sonraki dönemlerde fikrî planda da yakınlaşmanın başlamasıyla iki ekol arasında ortak itikadî görüşlerin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak özellikle Büveyhîler döneminde daha belirgin ve şekillenmiş bir hal alan ittifak neticesinde ortaya Zeydî-Mu'tezilî düşünce sahibi âlimler ve kelâmcılar çıkmıştır. O dönem yalnızca İbn Abbâd değil, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali el-Basrî (369/979), Kadı Abdülcebbâr gibi isimler de onunla aynı çizgide olan diğer âlimler olarak görülmektedir.⁴⁴⁵ Büveyhîler dönemi öncesinde çeşitli aşamalardan geçerek teşekkül etmiş ve dönemin konjonktürü gereği gündemde olan Zeydî-Mu'tezilî düşünce gerek İbn Abbâd gerekse dönemin önde gelen diğer bazı kelâmcıları tarafından benimsenmiş itikadî bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Son temsilcisi Kadı Abdülcebbâr (ö.415/1025) olan düşünce, onun döneminden sonra ağırlıklı olarak Zeydî düşünce şeklinde devam etmiştir.⁴⁴⁶ Dönemin mezhebî açıdan yapısına bu açıdan bakınca İbn Abbâd'ın Zeydî-Mu'tezilî bir çizgide oluşu daha rahat anlaşılacaktır. Her iki ekolün dayandığı temel esasları ortaya koyan eserler vermesi de bunun en açık göstergesidir. Yalnız İbn Abbâd'ın Zeydiyye hakkında genel geçer bir bilgi olan mefdulün imâmeti konusuna muhalefet ederek kabul etmemesi⁴⁴⁷ onun Zeydiyye mensubiyetiyle ilgi görünüşte ufak bir pürüz teşkil ediyor gibi görünmektedir. Fakat bu görüşün, Zeydiyye'nin tamamını kapsamadığını, bu konuda ekol içinde de görüş ayrılıkları bulunduğunu daha önce ifade etmiştik.⁴⁴⁸ Nitekim Zeydiyye içindeki kollardan birisi olan Betrîler, efdalin imâmetini savunmakla beraber, fitne ve ayrılık gibi zaruret durumlarında toplumun menfaati için efdal olanın bulunmasına rağmen Kur'an ve Sünnet'e tabi olacak bir mefdulün imâmetini de caiz görmüşlerdir. Fakat bir başka kol olan Cârûdîler her halükarda efdalin imâmetinden yanadırlar. Zeydiyye içinde hâkim görüş, günümüze kadar Cârûdîlerin savunduğu görüş olmakla beraber Betrîlerin düşüncesine varlığını korumuştur. Günümüz Zeydî âlimlerinden olan Mahatvarî de

⁴⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 156-79.

⁴⁴⁶ Akoğlu, 179.

⁴⁴⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 75.

⁴⁴⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, 18.

Zeydiyye mensuplarının çoğunluğunun bugün de mü'minlerin anneleri ve bazı sahabelerin zemmedilmesine hoş bakmadığını ifade eder.⁴⁴⁹ Ayrıca İbn Abbâd'ın Basra Mu'tezilesinden olduğunu da zikretmiştik. Basra Mu'tezilesinin de mefdulün imâmetini kabul etmediği düşünüldüğünde İbn Abbâd'ın neden mefdulün imâmetini reddettiği daha kolay anlaşılacaktır.⁴⁵⁰ Dolayısıyla bu görüşüyle Zeydî düşünce dışına çıkması söz konusu olmamıştır.

İbn Abbâd'ın fikhî ekollerden hangisini benimsediği sorusunun cevabına da göz atacak olursak tarihî kaynaklardan edindiğimiz mâlûmata göre onun Hanefî mezhebini benimsediğini söyleyebiliriz. Onun Şafiî olduğuna dair nakillerden birisi İbn Hacer'den (852/1449) gelmiş olup⁴⁵¹ mezhebiyle ilgili nakiller yapan diğer kaynaklarda genelde Hanefî olduğu yönündeki bilgiler daha baskındır. Onun Şafiî olduğuna dair bir diğer nakil de Şîî müellif Muhsin el-Emin'den gelmiştir.⁴⁵² Hatta İbn Hacer de onun Şafiî olduğunu söyledikten sonra Hanefî olduğu yönünde de bilgi vermiştir.⁴⁵³ Nitekim çağdaşı olan ve onu yakından tanıma fırsatı bulan Ebu Hayyan'ın (414/1023) yazdıkları da onun Hanefî olduğu yönündedir.⁴⁵⁴ Onun hakkında eserinde epeyce malûmat veren Yakut el-Hamevî de aynı şeyi yazmış ve onun bir Hanefî olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁵ Çağdaş araştırmacılardan Merdam da onun Hanefî olduğunu yazmıştır.⁴⁵⁶

Hakkındaki nakillerden başka yaşadığı dönemin ve coğrafya'nın daha önce mezhebî durumunu incelediğimiz bölümde de görüldüğü gibi yaygın kabul görmüş fikhî mezhebinin de Hanefî mezhebi olduğunu göz önüne alırsak onun fikhî âidiyeti daha da netleşecektir. Özellikle o döneme ait şartlar incelendiğinde daha öncesinden başlayarak İbn Abbâd gibi itikadî anlamda Zeydî-Mu'tezilî düşünceyi benimseyenlerin fıkıhta Ebu Hanife'yi takip ettikleri açıkça görülmektedir. Hatta Mihne döneminde de (218/833-

⁴⁴⁹ Mehmet Saffet Sarıkaya ve Mehmet Ümit, ed., *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 141,142.

⁴⁵⁰ Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 141.

⁴⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, 1:413.

⁴⁵² Muhsin el-Emîn'in, *A 'Yânü's-Şîa*, 3:328.

⁴⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, 1:414.

⁴⁵⁴ Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 74.

⁴⁵⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:276.

⁴⁵⁶ Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 51.

234/849) Mihne siyasetinin yürütülmesini üstlenen Mu'tezilî düşünce sahibi ünlü vezir Ahmed b. Ebî Duad'ın (ö.240/854) da Hanefî mezhebini benimsediğinden bahsedilir.⁴⁵⁷

Mu'tezile düşüncesinin akli öncelemesi ve Hanefî ulemanın da akıl temelli hareket etmesi o dönem Mu'tezilî düşünceyi takip edenlerin fıkıhta da Ebu Hanife'nin ekolünü takip etmesinin yolunu açmıştır. Ve bir Mu'tezile ve Hanefî yaklaşması söz konusu olmuştur. Yakınlaşmanın bir diğer etkeni ise Emevîler döneminde Mevâlî'ye karşı uygulanan çifte standart politikasıdır. Nitekim gerek Mu'tezile taraftarları gerekse İmam-ı Âzam (ö. 150/767) ve takipçileri Mevâlî kökenli idiler. Daha sonra Zeydiyye ile Mu'tezile arasında meydana gelen yaklaşma neticesinde Zeydiyye takipçileri de Hanefiliği benimsemeye meylettiler. Böylece itikadî anlamda Zeydî-Mu'tezilî düşünceyi benimseyenler fıkıhta da Ebu Hanife takipçisi olmuşlardır. Büveyhîlerin tüm mezheplere ve düşüncelere sağladığı özgürlük ortamında, özellikle İbn Abbâd döneminde onun desteği ve yaptığı çalışmalarla Mu'tezile'nin yükselişi ile beraber aralarında yaklaşma bulunması hasebiyle Hanefiliğin de revaç bulduğu görülmektedir.⁴⁵⁸

Bir başka açıdan bakılacak olursa Büveyhîler'den önce de Abbasîler döneminde kadıların çoğunluğu Mu'tezile düşüncesi ve Hanefî takipçisi idiler. Dolayısıyla devlet kademesi de Mihne siyasetini destekleme yoluna gitmişti. Devlet eliyle desteklenen ve kuvvetlendirilen Hanefî düşüncenin de taraftar bulması ve Şafiîlikten daha fazla yayılması doğaldı. Bu nedenle Büveyhîler döneminden çok çok önce de Mu'tezile ve Hanefî yaklaşması sözkonusu idi diyebiliriz.⁴⁵⁹

Onun Şafiî olduğunu söyleyenlerin de varlığını göz önüne alacak olursak, hem kendisi hakkında nakledilenler hem de yaşadığı dönemin mezhebî, düşünsel ve siyâsî şartları incelendiğinde fıkhi alanda Hanefî mezhebini kabul ettiği kanaati daha ağır basmaktadır. Görüldüğü üzere tarih kitaplarının İbn Abbâd'ın mezhebî kabulleriyle ilgili söyledikleri ve yaşadığı dönemin bahsettiğimiz şartları birleştirildiğinde İbn Abbâd, Zeydî-Mu'tezilî ve Hanefîdir. Zeydî-Mu'tezilî düşünce, onunla çağdaş olan birçok kelâmcı gibi dönem şartlarının ortaya çıkardığı bir düşünce biçimi olarak mezhepler tarihindeki yerini almış,

⁴⁵⁷ Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 143.

⁴⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 189-97.

⁴⁵⁹ Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 143.

Kadı Abdülcebbâr'ın konumunu kaybetmesi ile etkisini yitiren Mu'tezilî düşünce tarafı görünürlüğü kaybetmiş, yoluna Zeydî düşünce şeklinde devam etmiştir.

4.1. İbn Abbâd'ın İtikadî Görüşleri

Mezhebi kimliği kapsamında onun kelâmî görüşlerine de yer vermemiz yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Sahib İbn Abbâd, ilmî birikimi üst düzey şahsiyetlerden birisidir. Eğitim sürecini tamamladıktan sonra bu birikimi aktarmak adına pek çok eser kaleme almış ve yazdığı eserler içinde özellikle kelâmı ilgili olanlar ön plana çıkmıştır. Konumuzun burasında kelâmî görüşlerini serd ettiği eserlerinden derlediğimiz itikadî düşüncelerini kelâm konularına ait ana başlıklar altında detaylandırarak ele almaya çalışacağız.

4.1.1. Âlem

İbn Abbâd el-İbâne adlı risâlesinde görüşlerini açıklarken öncelikle kendi düşüncesine muhalif görüşleri dile getirmiş sonra da bunların yanlışlığını ve kendi görüşlerinin doğruluğunu aklî ve naklî delillerle ispatlama yoluna gitmiştir. Her seferinde aynı yolu izleyen Müellif, kelâmcıların hudus delili bahsinde ele aldıkları bu konuyla⁴⁶⁰ yani varlıkların başlangıcı yani kâinatın yaratılması ile ilgili kelâmi görüşlerini açıklamak için önce kâinatın bir yaratıcısının olmadığını iddia eden Dehriyye⁴⁶¹ isimli grubun “gördüğümüz tüm varlıklar kadîmdir” şeklindeki iddiasını dile getirmiştir. Mu'tezilî düşünceyi tevhid ehli olarak adlandıran İbn Abbâd, tevhid ehlinin bu iddiaya tüm varlıkların muhdes, yani sonradan meydana gelmiş, yaratılmış oldukları şeklinde cevap verdiğini nakleder. Devamında kendisinde dönüşüm, yer değiştirme, değişme, birleşme ve ayrılma gibi özellikler bulunan her şeyin sonradan meydana geldiğini, dolayısıyla ezeli olamayacağını ifade etmiştir. Böylelikle hudüs belirtileri taşıyan yani hâdis olan bir şey kadîm (ezelî) olamaz düşüncesini ifade etmiştir. Bunu nutfeyi kullanarak örneklediren Müellif, şayet nutfeye verilse ve bütün insanlık bir araya gelse bir sinek dahi yaratamazlar diyerek insanı ancak Allah'ın yaratabileceğini, yaratılanın da ancak hâdis olacağını söylemiştir. Görüşünü desteklemek için “Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi

⁴⁶⁰ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, ed. Hüseyin Kahraman, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 84-85.

⁴⁶¹ Âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Dehriyye Maddesi, Hayrani Altıntaş)

yaratamazlar, hepsi bunun için toplansalar bile.”⁴⁶² âyetini konuya dâhil etmiş, hâdis olanı yaratanın da kâdir olacağını ve diğer kadirlere ve âciz faillere benzemediğini belirtmiştir.⁴⁶³

Görüldüğü gibi nutfe örneği üzerinden getirdiği aklî delille Vezir, tüm insanlığın bir araya gelse bile bırakın bir insan yaratmayı, bir sinek bile yaratamayacağını ifade etmiştir. Tüm kâinat hâdistir ve kadîm olan sadece Allahtır. Yaratılmışların hepsi değişme, dönüşme, yer değiştirme, son bulma, ayrılma, birleşme gibi özellikler taşıması, âlemin yaratılanlardan ibaret olduğu düşünüldüğünde aslında tüm kâinatın da sayılan özellikleri taşıması hepsinin muhdes olduğunu ve bir var ediciye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Bu ifadeler i'tizal düşüncesinin konuyla ilgili kelâmî görüşünü ifade etmektedir. Ehl-i Sünnet ulemânın da konuyla ilgili düşüncesi Mu'tezile'ninkiyle örtüşmekte olup⁴⁶⁴ Ebu Mansur Muhammed el-Maturîdî (ö.333/944) de kâinatın ve içindekilerin Allah tarafından sonradan yaratıldığını söyleyerek hem konuyla ilgili birçok aklî deliller sunmuş hem de ilgili ayetlere yer vermiştir:⁴⁶⁵ “Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Öyleyse ona kulluk edin”⁴⁶⁶ “De ki: Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, karşı konulmaz bir güce sahiptir.”⁴⁶⁷ âyetleriyle kadim ve ezeli yaratıcının yalnız Allah olduğunu, onun dışındakilerin sonradan yaratılmış, hâdis, aciz varlıklar olduklarını ve var olabilmek için bir var ediciye ihtiyaç duyduklarını temellendirmiştir. Görüldüğü gibi Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili düşünceleri ortak noktada buluşmuş, her ikisi de âlemin hâdis olduğunu, içindekilerle beraber tüm kâinatı Allah'ın yarattığını, kadîm olanın yalnızca Allah olduğunu ifade etmiştir.

4.1.2. Ulûhiyyet

İslam tarihi boyunca kelâm ilmiyle meşgul olan tüm mütekellimlerin hemen hemen hepsi kâinatın yaratılışı ve dolayısıyla bir yaratıcının var olması gerektiği ile ilgili düşünce üzerinde görüş beyan etmişlerdir diyebiliriz. Bütün kelâmcılar gerek Allah'ın varlığının

⁴⁶² Hacc, 22/73

⁴⁶³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'an ve'l-'akl.*, 9.

⁴⁶⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitabu't Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: İsam Yayınları, 2022), 73-74.

⁴⁶⁵ Mehmet Evkuran, ed., *Mu'tezile Akaidi Sahib b. Abbâd'ın Kelâmî Görüşleri ve el-İbâne Adlı Eseri*, çev. Yasin Ulutaş, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Kelam Klasikleri 9, 2023), 17.

⁴⁶⁶ En'am, 6/102

⁴⁶⁷ Ra'd, 13/16

gerekse tüm âlemin onun tarafından yaratıldığıının ispatı için çeşitli aklî ve naklî deliller getirmişlerdir. İbn Abbâd da bu konudaki görüşünü el-İbâne adlı risâlesinde serd etmiştir. Muattıla'nın⁴⁶⁸ “Âlemin bir yaratıcısı yoktur” şeklindeki iddiasını tekrar ifade ederek konuya dikkat çekmiştir.⁴⁶⁹ Bu iddiaya cevap olarak her fiilin bir faili olduğunu, yazarsız bir kitabın yayınlanamayacağı örneğiyle açıklamıştır. Yine bir evin herhangi bir kimse tarafından yapılmadığını iddia eden birisinin cahillikle itham edileceğini söylemiştir. Kâinatta Allah tarafından kurulan muhteşem düzeni de onun varlığının ispatı için delil getirmiş, konuyla ilgili olarak “Yerlerin ve göklerin yaratılmasında, gece ve gündüzün değişmesinde akıl sahipleri için deliller vardır.”⁴⁷⁰ âyetini zikretmiştir.⁴⁷¹

İbn Abbâd, risâlesinde bundan daha fazla bir delile gerek görmemiş, meseleyi herkesin anlayabileceği şekilde kısa ve öz olarak ele almıştır. Verdiği örneklerde, daha çok “bir fiil varsa faili de vardır” düşüncesinden yola çıkmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in birçok defa dile getirdiği gibi kurulmuş muhteşem bir düzenin ve işleyişin gerisinde illaki kadiri mutlak bir yaratıcının var olması gerektiği düşüncesini de işlemiş, birçok kelâmcının kullandığı gâye ve nizâm deliline vurgu yapmıştır.

İslam kelâmcılarının üzerinde durduğu konulardan birisi de Allah'ın birliği meselesidir. Tarihte pek çok inanç grubu ve felsefeci tarafından ortaya atılan çeşitli ilah tasavvurları mevcuttur. Mütakellimler tüm bu iddialara gerek aklî yollarla gerekse Kur'an'ın ifadeleriyle cevap vermeye çalışmış ve Allah'ın birliğini, yani tevhidi ispatlama gayretinde olmuşlardır. İbn Abbâd da konuyu ele alırken Mecûsîlerin ve Hıristiyanların ulûhiyyet anlayışlarından örnekler vererek bunlar karşısında Kur'an'ın verdiği cevapları zikretmiş, Allah'ın birliğini ve tüm o iddiaların geçersizliğini kanıtlamaya çalışmıştır. İlk olarak Mecûsîlerin tasavvurlarını dile getirerek şöyle söyler: “Putperest Mecûsîler, âlemin iki yaratıcısı olduğunu iddia ettiler. Tevhid ehli ise şöyle dedi: Bilakis, âlemin tek bir yaratıcısı vardır. Çünkü iki ilah birbirleri ile mücadele ederler. Her iki ilah da düzenli

⁴⁶⁸ Allah'ın varlığını tanımayan, kâinatta kurulmuş düzenin ve işleyişin herhangi bir yaratıcının yaratmasından, yönetmesinden ve tasarrufundan hâlî olduğunu iddia eden gruptur. Bir yaratıcının varlığını inkâr ederler. Onlar için ehl-i Ta'til tabiri de kullanılır. Ta'til görüşü ilk defa II. (VIII.) yüzyılın başlarında Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılmıştır.(bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Muattıla Maddesi, Mustafa Sinanoğlu)

⁴⁶⁹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 9.

⁴⁷⁰ Âl-i İmran, 3/87

⁴⁷¹ Es-Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 10; Evkuran, *Mu'tezile Akaidi Sahib b. Abbad'ın Kelâmî Görüşleri ve el-İbâne Adlı Eseri*, 18-19.

olarak tedbirlerini uygulayamaz.”⁴⁷² Konuyla ilgili olarak da “Şayet yerde ve gökte Allah’ın dışında ilahlar olsaydı, her ikisinin düzeni de bozulurdu.”⁴⁷³ âyetini delil olarak zikretmiştir.

İslam kelâmcılarından birçoğunun düalist ilah tasavvurları karşısında tevhidi ispat için, karşılıklı olarak birbirine engel olmak anlamına gelen “Burhan-ı Temanu” kavramıyla ifade edilen bu delili kullandıklarını görüyoruz. III. (IX.) yy da tartışılmasına başlanan delilin dayandığı düşünce, kâinatta Allah’tan başka ilahların varlığı durumunda evrenin varolmasının imkânsız oluşudur. Delil, iki ilahın varlığı durumunda neler olabileceğini üç ihtimal üzerinden ele almıştır. Bunlardan birincisi, her ilâhın da iradesinin geçerli olması, diğeri hiçbirisinin iradesinin geçerli olmamasıdır ki her iki durumda da zıt şeyler diledikleri durumda her ikisinin de aynı anda vuku bulması imkânsızdır. Üçüncü ihtimal ise birisinin iradesinin geçerli olması diğerrinin âtil kalmasıdır ki iradesi geçerli olan gerçek ilah olacak, âtil ve âciz kalanın ise ilahlığı söz konusu olamayacaktır.⁴⁷⁴

İbn Abbâd da Mecûsîlerin ilah tasaavvurlarını örnek vererek bu anlayışın yanlış olduğunu açıklamak için Burhan-ı Temanu üzerinden tevhidi ispatlama gayretinde olmuştur.

Aynı eserinde konunun devamında teslis inancına da işaret etmiş, Hristiyanların ilah tasavvurunun da yanlışlığına dikkat çekerek tevhidin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Teslis ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Hristiyanlar ise şöyle dedi: Allah, Mesih ve Meryem üçü de kâdimdir. Ancak onlar asıl itibariyle birdir. Tevhid ehli -İbn Abbâd’ın bu ifadeyle kastı Ehl-i’l Adl ve’t Tevhid olarak adlandırılan Mu’tezilî düşünce sahipleridir.”⁴⁷⁵ ise şöyle dedi: Aksine Allah tektir, doğmamış ve doğurulmamıştır. Şayet Hristiyanların Mesih hakkındaki bu iddiası doğru kabul edilse, aynı iddiayı Hz. Musa, Hz. İbrahim ve bu ikisi dışındaki diğer peygamberler için de doğru kabul etmek gerekir: Mesih ve annesinin sonradan yaratılmasına, onların insan suretinde olmaları, yeme ve içmeye olan ihtiyaçlarını delil gösterdiler.”⁴⁷⁶ Ardından Kur’an-ı Kerim’den konuya işaret eden “Meryemoğlu Mesih sadece bir resuldür. Ondan

⁴⁷² Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 10.

⁴⁷³ Enbiyâ, 21/22.

⁴⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “*Vahdâniyyet*” TDV İslam Ansikopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:428-30.

⁴⁷⁵ Evkuran, *Mu’tezile Akaidi Sahib b. Abbad’ın Kelâmî Görüşleri ve el-İbâne Adlı Eseri*, 24.

⁴⁷⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 10.

önce de resuller gelip geçmiştir. Annesi de dürüst ve inançlı bir kadındır. İkisi de yiyip içen birer insandı” ayetini zikretmiştir⁴⁷⁷

İbn Abbâd, Hristiyanların inancının yanlışlığını son derece açık bir dille izah etmiş, Allah’ın tek olduğunu, hiçbir şekilde doğmadığını ve doğurulmadığını, teslis inancının ileri sürdüğü gibi herhangi bir ortağının ya da ortaklarının olmadığını ifade etmiştir. Onların kurguladığı, ya üçü de ezeli ilah ya da birbirini doğuran ya da birbirinin parçası olan ilahlar şeklindeki bu tasavvura hem aklen hem de Kur’an-ı Kerim’den yola çıkarak itiraz eder. Hz. İsa’nın (as) ancak bir elçi ve bir insan olduğunu, diğer peygamberlerden bir farkının olmadığını dile getirmiştir.

4.1.3. Sıfatlar

Allah’ın sıfatları mevzuu İslam kelâmcıları arasında en çok tartışılan konulardan birisi olagelmıştır. Allah’ın insanlar tarafından bilinebilmesi için onun zatına nispet edilen manalar ve mefhumlar⁴⁷⁸ şeklinde tarif edilen sıfatların varlığı hususunda tüm mütekellimler, hiçbir iş yapmayan, hiçbir sıfatı olmayan, hatta hiç var olmayan bir tanrı anlayışı gibi düşünceleri benimseyen Muattılaya ve felsefecilere karşı ittifak halinde olmuş fakat keyfiyeti açısından kendi aralarında ihtilâfa düşmüşlerdir. Bu konuda ifrat ve tefrite varan bakış açıları gündeme gelmiş, müşebbihe ve mücessime anlayışına sahip gruplar onu cisimleştirme yoluna giderken, i’tizal düşüncesi, Allah’ı tamamen sıfatlardan tenzih etmeyi seçmiştir. Sıfatların tasnifinde daha çok Allah’ın zatına nispet edilen sıfatlar olan Sübûtî Sıfatlar ve Kur’an-ı Kerim’de geçen, Allah’a izafe edilen bazı özellikleri ifade eden Haberî Sıfatlar başlıkları altında işlenen konuyla ilgili olarak İbn Abbâd da tenzihi düşüncüyü tercih etmiş, sıfatların Allah’ın gayrı muhdes varlıklar değil de Allah’ın aynı olduğunu savunmuştur. Çünkü Mu’tezile’ye göre Allah’tan gayrı olduğu kabul edilirse onun ile birlikte başka ezeli varlıkların varlığı da kabul edilmiş olacağından bu düşünce tevhid ilkesine zarar verecektir. Bu durum i’tizal düşüncesinde Taaddüd-i Kudema’ya düşmek olarak ifade edilir. Bu nedenle örn. “Allah kudret sahibidir” ifadesi yerine “Allah Kâdirdir” ifadesi kullanılır ve tüm sıfatlar için aynısı geçerlidir. Yani Mu’tezilî düşünce

⁴⁷⁷ Maide, 5/75

⁴⁷⁸ İlyas Çelebi, *Sıfat* “TDV İslam Ansiklopedisi”, (İstanbul, TDV Yayınları, 2009), 37:100.

sıfatlardan müstakil varlıklar gibi bahsetmek yerine Allah'ın ayrılmaz özellikleri olarak bahsetmeyi sorunun çözümü olarak görmüştür.

Burada Mu'tezile'nin sıfat anlayışına kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatından ayrı ezelî sıfatları yoktur.⁴⁷⁹ Mu'tezilî düşünce, sıfatların ilim, irade vs gibi ayrı ayrı açıklandığında zihnen Allah'ın dışında fakat Allah'a ait varlıklar olarak algılanacağını savunmuş, bu nedenle Allah'ı sıfatlardan tenzih etmiştir. Sıfatları Allah ile birlikte, onun aynı, ondan asla ayrılmayan vasıflar şeklinde zihnî kavramlar olarak tasavvur etmiştir. Bu yüzden masdar anlamında gelen sıfatları iptal ederler. Kabul edildiği takdirde 'kadîmler çoğalmış' olacağından daha önce de bahsettiğimiz gibi tevhid ilkesine zarar vereceğini düşünürler. Onlara göre Allah'ın hem zâtı hem de sıfatları kadîmdir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de geldiği şekliyle sıfat-ı müşebbehe kalıbını esas alırlar ve sıfatları, örneğin, ilim sahibi yerine Alîm, basar yerine Basîr şeklinde açıklamayı uygun görmüşlerdir.⁴⁸⁰

4.1.3.1. Sübûtî Sıfatlar

İbn Abbâd sıfatlarla ilgili benimsediği i'tizal düşüncesinden hareketle Allah'ın aynı olan sıfatları inkâr edenlere karşı cevaplar vermiştir. Risâlesinde kendi işlediği sıra ile sıfatlar hakkındaki düşüncelerini ele alacak olursak ilk olarak Allah'ın Kadîr oluşu ile ilgili bunu inkâr eden filozoflara verdiği cevapla başlayabiliriz.

Allah'ın Kâdir Oluşu: Müellif önce onların düşüncesini dile getirerek ardından yanlışlığını ifade etmiştir: "Felsefeciler Allah'ın kâdir olduğunu inkâr ettiler. Tevhid ehli ise Allah'ın kâdir olduğunu söylediler. Zira kâdir olandan doğru ve sağlam fiil meydana gelir. Biz Allah'ın gece, gündüz, öldürme ve diriltme gibi tasarruf ve fiillerine şahit olduk."⁴⁸¹ Konu ile ilgili olarak da "Yerin ve göğün mülkiyeti Allah'ındır. O, diriltir ve öldürür. O her şeye kâdirdir"⁴⁸² âyet-i kerimesini nakletmiştir.

Allah'ın Âlim Oluşu: İbn Abbâd yine filozofların bu konudaki inkârlarını dile getirmiş ve "Felsefeciler, Allah'ın âlim oluşunu da inkâr ettiler. Tevhid ehli ise Allah'ın âlim

⁴⁷⁹ Murat Serdar- Harun Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 348.

⁴⁸⁰ İlyas Çelebi, "*Sıfat*", 100-106.

⁴⁸¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*. 10.

⁴⁸² Hadîd, 57/2

olduğunu söyledi. Çünkü muhkem ve düzenli fiilleri yapmak âlim olana zor gelmez. Yazı yazmayı bilmeyen birinin tertipli ve düzenli bir kitap yazma hususunda yetersiz ve özürlü olduğunu görmez misin? Allah'ın fiilleri son derece sağlam ve düzenlidir. Bu da onun âlim olduğunu gösterir.⁴⁸³ Ayrıca aynı minvâl üzere Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de bu konuyla ilgili olarak "Gaybı bilen Allah'tan göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile gizli kalmaz. Bundan daha büyüğü ve daha küçüğü de şüphesiz apaçık kitaptadır"⁴⁸⁴ buyurduğu ayeti nakletmiştir.

Allah'ın Diri ve Hayat Sahibi Oluşu: İbn Abbâd yine aynı grubun Allah'ın diri oluşunu da kabul etmediğini ifade eder. Tevhid ehlinin ise bunu reddederek onun diri ve hayat sahibi olduğunu söylemiş, diri olmayan bir ilahın aynı zamanda kâdir ve âlim de olamayacağını belirtmiştir.⁴⁸⁵ "Allah ki, O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, ebedî diridir. Varlığı kendinden olup bütün kâinatı yönetendir"⁴⁸⁶ meâlindeki ayeti de konuyla ilgili olarak nakletmiştir.

Allah'ın İşiten ve Gören Oluşu: Müellif devamında aynı grubun Allah'ın işittiğini ve gördüğünü de kabul etmediğini söylemiştir. Tevhid ehlinin ise onlara cevaben Allah'ın işiten ve gören olduğunu söylediğini belirtir. Herhangi bir hastalık ya da kusuru olmayan her hayat sahibinin işittiğini ve gördüğünü söylerek yalnız bu özelliklerin insanlarınkine benzemediğinin altını çizmiştir. Burada düşüncelerine karşı çıktığı müşebbiheye benzememe kaygısı sezilmektedir. Durumu şöyle izah eder: "Allah zâtı ile bilir, zâtı ile işitir, zâtı ile görür." Onun ancak kendisi ile bildiği bir ilim üzere olduğunu, kendisi ile kâdir, kendisi ile âlim olduğunu söyler. Onun görmesi ve işitmesinin insanlarınkı gibi olmadığını ifade etmek için "Hiçbir şey onun gibi değildir. O, işiten ve görendir"⁴⁸⁷ âyetini delil getirirken Allah'ın bununla hem kendisini gören ve işiten olarak vasıflandırdığını hem de teşbih olayını kendisinden uzaklaştırdığını söyleyerek bu özelliklerinin ancak kendisine münhasır olduğunu anlatmak istemiştir.

⁴⁸³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 10-11.

⁴⁸⁴ Sebe, 34/3

⁴⁸⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 11.

⁴⁸⁶ Bakara, 2/255

⁴⁸⁷ Şûra, 42/11

4.1.3.2. Haberî Sıfatlar

Sübûtî sıfatların dışında Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen ve Allah'a izafe edilen bazı özellikler vardır. Haberî sıfatlar olarak nitelendirilen bu özellikler yazıldığı gibi anlaşıldığı takdirde teşbih⁴⁸⁸ ve tecsime⁴⁸⁹ götürme potansiyeli olan sıfatlardır ve te'vile⁴⁹⁰ ihtiyaç duyarlar. İbn Abbâd, haberî sıfatları te'vil etmeden görünüşteki manalarıyla anlayan ve Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplar⁴⁹¹ anlamına gelen, yani Allah'ı cisimleştirme yoluna giden Müşebbihe'nin yanlışa düştüklerini ifade etmiştir.

Allah'a İki El İsnat Etme: Kur'an-ı Kerim'de yer alan “Yahudiler bir de “Allah'ın eli sıkıdır” dediler. Elleri bağlansın onu söyleyenlerin, lânet olsun onlara! Allah'ın iki eli de açıktır; nasıl dilerse öylece bağışlar. Rabbinden sana indirilenler, onların azgınlığını ve inkârını daha pek çok arttıracaktır. Biz ise onların arasına, kıyamete kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve kin bıraktık”⁴⁹² âyetinden yola çıkarak ayette bahsi geçen el kelimesinin Müşebbihe tarafından olduğu gibi anlaşılması sonucu hâsıl olan bir düşüncedir.

Burada Allah için kullanılan el kelimesinin ve beraberinde üzerine yorum yapılan kabz ve yemîn kelimelerinin üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Bu şekilde gelen haberî sıfatların bir kısmı Kur'an-ı Kerim'de, bir kısmı sahih hadislerde bir kısmı da her ikisinde de geçmektedir.⁴⁹³ Ayette yed şeklinde geçen terim mecâz ve kinâye olarak güç-kudret, mülkiyet, hâkimiyet, nimet-lütuf, yardım-destek gibi manalara gelir.⁴⁹⁴ Kur'an-ı Kerim'de on iki ayette Allah için kullanılmıştır. Buna benzer şekilde Allah için kullanılan yemîn (sağ), kabz (yakalama) kavramları da kelâm âlimleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bir kısım yorumlara göre bunlar keyfiyeti meçhul sıfatlardır. Yaratılmışlarınki ile aynı manada olmadığı açıktır. Ayrıca bunlara kudret, yardım vs gibi

⁴⁸⁸ İki veya daha fazla şeyin bir vasıfta ortak olduğunu, ifade eden terim. (bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Teşbih Maddesi, İsmail Durmuş)

⁴⁸⁹ İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut/Lübnan: Darü's Savir-Dar-ı Beyrut, 1968), 12:99; İlyas Üzümlü, “*Mücessime*” TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020). 31:448-449

⁴⁹⁰ Naslarda yer alan bir lafza taşıdığı muhtemel mânalardan birini tercih edip yükleme anlamında bir kavramdır. (bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Te'vil Maddesi, Yusuf Şevki Yavuz)

⁴⁹¹ İlyas Üzümlü, “*Mücessime*”, 2020, 31:448-449

⁴⁹² Mâide, 5/64

⁴⁹³ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 136.

⁴⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “TDV İslam Ansiklopedisi”, içinde *Yed* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43:375.

manalar da yüklenemez. Çünkü ayette yed kelimesinin yerine kudret kelimesi koyulduğunda “Âdem’i iki eliyle yarattı”⁴⁹⁵ âyetinden “Âdem’i iki kudretiyle yarattı” gibi bir mana çıkacaktır ki bu da nahiv kuralları açısından çelişkili bir durum arz edecektir. Buradan hareketle herhangi bir şekilde yaratılmışların organı olan el şeklinde ya da herhangi bir manaya yorulmadan Allah’ın kendine münhasır iki eli olduğuna inanmak icap eder. Diğer bir yoruma göre ise yed, yemîn, kabz gibi insan zihninde bir organ ya da bir şekil canlandıran kavramlar, hakiki anlamlarıyla alınmayıp mecâz ve istiâre anlamı taşıdığı için dildeki kullanıldığı manalar göz önünde bulundurularak te’vil edilmelidir. Böyle yapılmadığı takdirde Müşebbihe’nin yaptığı gibi teşbih ve tecsime düşme olasılığı vardır. Buna göre yed kelimesi bazen kudretini, nimetini⁴⁹⁶ bazen de emrini ve hükmünü, nimetinin büyüklüğünü ifade edebilir.⁴⁹⁷

Mütekellimler bu ifadelerin asla gerçek manasıyla değil, dil ve belâgat kaideleri ışığında anlamlandırmanın Allah’ın muradına daha uygun düşeceği kanaatindedirler.⁴⁹⁸ Buraya kadar olan açıklamalardan anlaşıldığı üzere Allah’a izâfe edilen yed ve diğer kavramlar asla görünürdeki ve hakikatteki manalarıyla anlaşılmaması hususunda mütekellimler hemfikirdir.

İbn Abbâd Müşebbihe’nin ayetteki el lafzını organ olarak anladığını ve Allah’ın eli ve yüzü olduğunu iddia ettiklerini dile getirir. Tevhid ehlinin ise bunun yanlış olduğu, organları yaratanın zaten Allah olduğu ve yarattıklarına asla benzemeyeceği şeklinde cevap verdiğini belirtir. El kelimesinin mecâzî anlamda kullanıldığını ve “ben yarattım” manasına geldiğini ifade eder.⁴⁹⁹ Bunlara ilâve olarak kabz ve vech kelimelerinin Allah’a izâfe edilmesine değinen İbn Abbâd, bu konuda Arapların kullanımını delil getirmiştir. Onların falan filanı yakaladı derken kabz kelimesini organlarıyla değil de kudretiyle yakaladı manasında kullandıklarını dile getirmiştir. Yine vech kelimesini de Arapların kullanımına dayandırarak “Onun yüzü hariç her şey yok olacaktır”⁵⁰⁰ ayet-i kerîmesini

⁴⁹⁵ Sâd, 38/75

⁴⁹⁶ Kılavuz, *Ana Hatları İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 141.

⁴⁹⁷ Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu’temid en-Nesefî, *Tabsîratü’l Edille Fî Usulî’d Dîn*, (Dimeşk, 1990), 1:131; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l Usulî’l Hamse Mu’tezilenin Beş İlkesi*, ed. Metin Yudagür, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Tükiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1:368; Yusuf Şevki Yavuz, “Yed”, 2013, 43:375.

⁴⁹⁸ Kılavuz, *Ana Hatları İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 142.

⁴⁹⁹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl*, 11.

⁵⁰⁰ Kasas, 28/88

onun dışında her şey yok olacak, sadece o kalacaktır şeklinde ifade etmiştir.⁵⁰¹ Yani müellif mütekellimlerin çoğunun ittifak ettiği üzere bu tarz haberî sıfatların asla zahirî manasıyla algılanmaması gerektiğine vurgu yapmıştır. Yeri gelmişken i'tizal düşüncesinin haberî sıfatların imkân varsa te'vil edilmesi, hiçbir şekilde te'vil etme imkânı yoksa nefyedilmesi⁵⁰² yani reddedilmesi düşüncesinde olduğunu da buraya ekleyebiliriz.

Allah'ın İstivâ Etmesi: İbn Abbâd bu konuyla ilgili olarak Allah'a mekân isnadında bulunmanın yanlış olduğunu, ona mekân isnad edilemeyeceğini, çünkü onun yaratılmış hiçbir şeye benzemediğini ifade etmiştir. Şayet benzeseydi o da muhdes olurdu ve var olmak için başka bir var ediciye ihtiyaç duyardı diyerek bunu da sonsuz bir teselsül zincirine neden olacağını belirtmiştir. Onun hiçbir şeye benzemediğini ifade etmek için İhlas suresindeki “O, doğmamış, doğurmamıştır. Onun dengi hiçbir şey yoktur” âyetini zikretmiştir. Nitekim tüm mekânları yaratan zaten Allah'tır, dolayısıyla onun herhangi bir yerde olması düşünülemez. İstivâ etmesinin her şeyi hâkimiyetine alması demek olduğunu, “Rahman arşa istivâ etmiştir”⁵⁰³ âyetindeki ifadenin “arşı hâkimiyetine aldı” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Allah'ın arşın üzerinde olduğu gibi bir anlam çıkarılmasının imkânsız olduğunu “O, bir mekânda değildir” diyerek vurgulamıştır. Ayette özellikle arşı zikretmesinin nedeni olarak da onun her şeyin rabbi olduğu gibi büyük arşın da rabbi olduğunu belirtmek maksadı taşıdığını ifade eder.⁵⁰⁴ İmam Eş'arî Mu'tezile'nin görüşlerini naklederken bunun kuşatma olarak anlaşılabilirliğini de belirtmiştir.⁵⁰⁵

İbn Abbâd'ın konuyla ilgili olarak beyan ettiği düşünceleri aslında Mu'tezilî ekolün fikirleridir ve bu konuda Mu'tezile, Ehl-i Sünnetle hemfikirdir. Nitekim Ehl-i Sünnet mütekellimler de Allah'a mekân isnadında bulunulamayacağını, onun belirli bir yerde olmasının söz konusu olmayacağını ifade etmişlerdir. Allah'ın herhangi bir yerde olmadığı konusunu açık seçik ifade eden âyetlerden birisini burada zikretmek yerinde olacaktır. Mücâdele suresindeki “Farkında değil misin, Allah göklerde olanı da yerde

⁵⁰¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 12.

⁵⁰² Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 138.

⁵⁰³ Tâhâ, 20/5

⁵⁰⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 12.

⁵⁰⁵ Ebu'l Hasan Eş'ari, *Makalatü'l İslamiyyin* (İstanbul: Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 238.

olanı bilmektedir! Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri o olmasın; beş kişi yoktur ki altıncıları o olmasın. Bundan az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka Allah onların yanındadır; nihayet kıyamet günü onlara yapıp ettiklerini bildirecektir. Çünkü Allah her şeyi bilmektedir”⁵⁰⁶ âyeti hem Ehl-i Sünnet’in hem Mu’tazile’nin ve daha birçok itikadî ekolün⁵⁰⁷ birleştiği ortak düşünce olan Allah’ın herhangi bir mekânda olmadığı hususunu en açık şekilde işlemektedir.

Allah’ın Çıkması ve İnmesi:

İbn Abbâd konuyla ilgili düşüncelerini açıklamak için önce Müşebbihe’nin bu konuda söylediklerini nakletmiştir. Her seferinde aynı yöntemi izlemiş, kendi fikirlerini direkt açıklamak yerine önce aksini savunan grupların düşüncelerini risâlesine almış, sonra da onlara cevap verme mahiyetinde düşüncelerini beyan etmiştir. Burada da müellif önce Müşebbihe’nin Allah’ın çıktığını, indiğini, gelip gittiğini, görünüp örtündüğünü, ortaya çıkıp geri gizlendiğini iddia ettiğini nakletmiş. Daha sonra tevhid ehlinin bu iddialara cevap olarak Allah’ın değişip dönüşmediğini, gizlenip gözden kaybolmadığını söylediğini ifade eder. Çünkü tüm bunlar gerçek olsa gizlenenin, bir yerden diğerine gidip gelen, değişip dönüşen, son bulan varlıklar ezeli olamazlar.⁵⁰⁸ Konuyla ilgili olarak aşağıdaki ayetleri nakletmiştir:

“Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. “Rabbim budur” dedi. Yıldız batınca da “Batanları sevmem” dedi. Ayı doğarken görünce, “Rabbim budur” dedi. O da batınca, “Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum” dedi. Güneşi doğarken görünce, “Rabbim budur; zira bu daha büyük” dedi. O da batınca dedi ki: “Ey kavmim! Ben, sizin (Allah’a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.”⁵⁰⁹

Aslında Kur’an-ı Kerim’de müteşabihât⁵¹⁰ kısmına dâhil edilen haberi sıfatların anlaşılması için selef âlimlerinin izledikleri yol ayetleri te’vil etmekten sakınmak, olduğu

⁵⁰⁶ Mücâdele, 58/7

⁵⁰⁷ Mehmet Evkuran, *Mu’tazile Akaidi Sahib b. Abbad’ın Kelâmî Görüşleri ve el-İbâne Adlı Eseri*, 28.

⁵⁰⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl*, 13.

⁵⁰⁹ En’am, 6/76-78

⁵¹⁰ Mâna açısından birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılmasında zorluk bulunan lafız veya sözdür. Müteşâbih âyette yer alan bir lafız konumuna göre başka âyetlerde farklı mânalara gelebilir, ancak her birinin kastedilebilir olması açısından anlamlar birbirine benzer, bundan dolayı hangi mânanın kastedildiği açıkça bilinemez. (Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Müteşabih Maddesi, Yusuf Şevki Yavuz)

gibi kabul edip yorumlamamak şeklinde idi. Fakat ilerleyen zamanlarda fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasında kelâm alanında çeşitli problemler ortaya çıkmış ve bu kabul şekli Kur'an-ı Kerim'i anlamada ve problemleri çözmede yetersiz kalmıştır. Bunun sonucunda gerek dil kuralları çerçevesinde gerekse dildeki kullanımlardan yola çıkılarak ve Allah'ı yarattıklarına benzetmekten tenzih etmeye çalışarak haberi sıfatlar anlaşılma çalışılmıştır.⁵¹¹ İlerleyen zamanlarda çeşitli ekollerin teşekkülünden sonra ise aralarında bazı görüş ayrılıkları çıkmasına rağmen her birisi kendi metodları ve bakış açıları çerçevesinde bu sıfatları anlama ve yorumlama yoluna gitmişlerdir. Haberî sıfatların anlaşılması konusunda Ehl-i Sünnet kelâmcıları olan Eş'arî ve Maturidî kelâmcıları da -te'vil edilemeyenlerin nefyi hususu hariç- Mu'tezilî kelâmcıların yöntemiyle hareket etmişler, te'vil yoluna gitmişlerdir. Mu'tezile, Arap dili kuralları ve ayetlerde geçen kelimelerin dildeki kullanımlarından yola çıkarak kelâmi prensipler ve tenzih anlayışı çerçevesinde anlamaya çalışmışlar, hiçbir şekilde anlaşılmadığını düşündüklerinin ise iptali yoluna gitmişlerdir.

4.1.4. Rü'yetullah Meselesi

Kelâmî ıstılahta Rü'yetullah olarak geçen bu mevzuda da yine ekoller arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Ehl-i sünnet mütekellimleri Allah'ın ahirette görüleceği konusunda hemfikirdirler.⁵¹² Mu'tezile ise bunun ne dünyada ne de ahirette mümkün olmadığını savunmakta ve ayetlerden deliller getirmektedir. İbn Abbâd konuya Müşebbihe'nin Allah'ın gözlerle idrak edileceği iddiasıyla başlamış ve bunu çürütmeye çalışmıştır. "Gözler onu idrak edemez. Fakat o gözleri idrak eder"⁵¹³ âyetini delil olarak sunmuş, Allah'ın bu sözüyle kendini kullarının görmesinden uzak kıldığını belirtmiştir. Tevhid ehlinin Müşebbihe'nin iddiasına Allah'ın gözlerle görülemeyeceği, görünecek olsaydı insanların onu görebileceği şeklinde cevap verdiğini zikretmiş, kendi ifadeleri ile de bu duruma karşı çıkmıştır. Ona göre Allah uzak değildir ki yaklaşsın, cisim değildir ki gizlensin, görünür değildir ki görünmez olsun, küçük değildir ki büyüsün, ince değildir

⁵¹¹ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 140.

⁵¹² Serdar ve Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi*, 308-9.

⁵¹³ En'am, 6/103

ki kalın olsun. Hatta görebilseydik eğer dokunabilmemiz de caiz olurdu şeklinde mantık yürütmüştür.⁵¹⁴

Müellif, risâlesinde “Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak”⁵¹⁵ âyetini delil olarak getirecek olanlara da âyette göz yerine yüz lafzı geçtiğini, yüz ile de Allah’ın görülemeyeceğini dolayısıyla bunun bir delil olamayacağı cevabını vermiştir. Ayrıca yine “Gözler onu idrak edemez” âyetinin hem dünya hem de ahiret için geçerli olduğunu, Hz. Ali’nin bu âyeti “Rabbinin vereceği mükâfata bakacaklar” şeklinde yorumladığını aktarmıştır.⁵¹⁶

Yine Allah’ın Hz.Musa’ya (as) hitaben, “Beni göremezsın ancak dağa bak”⁵¹⁷ dedikten sonra kavminin Hz. Musa’dan Allah’ı açıkça görme talebine cevaben inen ayeti de delil getirmiştir.”⁵¹⁸ “Hani, bir de ‘Ey Musa, biz Allah’ı açıkça görmedikçe sana iman etmeyiz’ demiştiniz ve gözünüz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı.”⁵¹⁹ Yani ona göre ne Hz. Musa (as) ne de bunu talep eden kavmi için bunun asla mümkün olmadığını kast etmiştir. İbn Abbâd, Ehl-i Sünnet tarafından konuyla ilgili getirilen bir başka naklî delil olan “Kuşkusuz siz ayı on dördünde -dolunay halinde- gördüğünüz gibi, Rabbinizi göreceksiniz” hadis-i şerifinin de haber-i vahid olduğunu, isnadının da zayıf olduğunu, âlimlerin bunun kesin bilgi ifade etmediği konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir. Bu hadisin kasdının dünyadayken akıl yoluyla Allah’ı bileceksiniz olabileceğini ifade etmiştir. Devamında ise Kur’an-ı Kerim’in birçok âyetinde görme lafzının bilme ve ilim anlamında kullanıldığını, bazı ayetlerde geçen “Görmedin mi?” sorusunun aslında “bilmiyor musun” anlamına geldiğini belirtmiştir. Nitekim Fil Suresi’ndeki “Görmedin mi?” sorusunun muhatabı olan Hz. Peygamber’in(sav) söz konusu olayları görmesinin imkânsız olduğunu belirterek oradaki asıl maksadın bu haber sana ulaştı, biliyorsun anlamı olduğunu kast eder. Yine aynı şekilde Fecr Suresindeki “Görmedin mi?” sorusunun maksadının da Hz. Peygamber’in (sav) Âd kavminin başına gelenleri görmesinin imkânsız oluşu nedeniyle “bu haber sana gelmedi mi” şeklinde bir anlama

⁵¹⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 13.

⁵¹⁵ Kıyâmet, 75/22-23

⁵¹⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 14.

⁵¹⁷ A’raf, 7/143

⁵¹⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 14-15.

⁵¹⁹ Bakara, 2/55

sahip olduğunu kast eder.⁵²⁰ Nihayetinde Mu'tezile Allah'ın görülemeyeceği hususunda ittifak etmiştir.⁵²¹

Görüldüğü gibi müellif risâlesinde rü'yetullah konusunda Mu'tezilenin düşüncesini, aksini iddia edenlere karşı savunmuş, temellendirmiş ve onlara i'tizal düşüncesi açısından cevaplar vermiştir. Ne dünyada ne de ahirette rü'yetullahın mümkün olmadığını ifade etmiş, karşı düşüncenin getirdiği delilleri birer birer çürüterek gerek aklî gerekse naklî yöntemlerle deliller getirmiştir. Haberî sıfatların anlaşılmasında Mu'tezile'nin daha önce izlediğini bahsettiğimiz metodu üzere anlaşılmakta problem yaşanan sıfatın nehyine gittikleri örneğini rü'yetullah konusunda net bir şekilde görüyoruz.

4.1.5. Halku'l Kur'an Meselesi

Bu konu kelâm tarihi açısından oldukça hassas bir yerde durmaktadır. Özellikle Abbasî halifelerinden Me'mun (ö. 218/833) Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) dönemlerinde bir devlet ideolojisi haline getirilen bu düşünce bir dizi siyâsî uygulamaya kaynaklık etmiş, Mihne Dönemi olarak adlandırılan bu zaman diliminde özellikle Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855) başta olmak üzere bu görüşü benimsemeyen birçok Ehl-i Sünnet âlim hedef tahtasına oturtulmuştur.

İbn Abbâd ve dolayısıyla Mu'tezile'nin konuyla ilgili kelâmî görüşlerine geçmeden önce düşüncenin geçmişi ve İbn Abbâd dönemine kadarki süreciyle ilgili bir fikir sahibi olabilmek için Mihne Dönemi'ne kısaca göz atmayı uygun görüyoruz. 218/833-234/849 yılları arasında devlet politikası olarak uygulanan Mihne süreci Bağdat'ı da içine almış Mısır'a kadar uzanmıştır.⁵²² Halku'l Kur'an düşüncesini kabul etmeyen dönemin hadis taraftarı Ehl-i Sünnet düşünce sahipleri devlet eliyle çeşitli işkencelere uğramış, hapse atılma hatta idam cezalarına çarptırılmış, bu yeni politika son derece şiddetli bir baskıyla uygulama yoluna gidilmiştir. Bunun sonucu olarak tabanda oluşan nefret, korku ve güvensizlik duyguları gerek Mu'tezile'ye gerekse devlete olan bir muhalefete dönüşmüştür. Halife Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde son verilen uygulama neticesinde 237/851 yılından itibaren Mu'tezilî düşünce sahipleri için ibre tersine

⁵²⁰ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 15.

⁵²¹ Eş'ari, *Makalatü'l İslamiyyin*, 238.

⁵²² Hayrettin Yücesoy, "Mihne" TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara, TDV Yayınları, 2020), 30:26-28.

dönmüş, tespit edilenler devlet kadrolarından çıkarılmaya ve hapse atılmaya başlanmıştır.⁵²³ Kısa bir zaman dilimi içinde Mihne sürecinin sona ermesi ve kadroların tasfiyesi neticesinde Halku'l Kur'an düşüncesinin dayatılması olayı sona ermiş, süreçte eziyet gören, hapse atılan, cezalandırılan Ehl-i Sünnet kesim tekrar normal hayatına dönmeye başlamıştır.⁵²⁴ Mu'tezile kelamcılarının Abbasî halifelerini etkileri altına almaları neticesi topluma uygulanan baskı bir anlamda Mu'tezilenin taban desteğini kaybetmesine neden olmuş, ardına aldığı siyâsî güçle süreç sonuna kadar ancak ayakta kalmıştır. Toplumda devlete karşı bir nefret oluştuğunu ve desteğinin kaybolduğunu hisseden halife Mütevekkil, devletin bekâsını ve kendi otoritesini garantiye alma niyetiyle sözkonusu tüm uygulamalara son vermiş, bir yandan toplum üzerindeki dayatmayı kaldırarak insanları rahatlatmış, diğer yandan yukarıda bahsedildiği üzere Mu'tezile'nin siyâsî kadrolarını devletten temizleyerek etkinliğine son vermiştir.⁵²⁵

Mihne sonrası dönemde Mu'tezile hem siyâsî hem de fikrî açıdan büyük bir gerileme ve çöküş aşaması geçirmiştir. İktidarın değişen politikası neticesinde başta Ahmed İbn Hanbel olmak üzere hadis taraftarı Ehl-i sünnet düşünce sahiplerinin hapisten çıkması ve akabinde toplum nezdinde mağdur pozisyonunda olmaları sonucu hem devletten hem de toplumdan yoğun bir destek görmüşlerdir. Onlara verilen bu desteğin izdüşümünde şüphesiz Mu'tezile'ye olan nefret bulunuyordu ve bunun sonucu olarak Mu'tezilî düşünce sahipleri artık sosyal, siyâsî ve fikrî anlamda istedikleri gibi varlık gösteremez duruma gelmişlerdi. Tüm bunlara ilaveten aksine ekol içindeki kelâmcılar da kendi aralarında bazı konularda görüş ayrılıklarına düştüğü için varlık gösterememenin de ötesinde düşünsel anlamda da büyük bir gerileme yaşamışlar, yeni fikirler üretememişlerdir. Toplumun ve özellikle mağduriyet pozisyonundan aldıkları güçle desteği artan hadis taraftarlarının baskısı ve devletin değişen politikası neticesinde artık sadece hayatta kalmaya ve tutunmaya çalıştıkları bir inziva dönemine girmişlerdir.⁵²⁶

Tabir yerindeyse tamamen yeraltına çekilen Mu'tezile taraftarları sonraki süreçte kimliklerini bile açıklayamayacakları, toplumda özgürce hareket edemeyecekleri

⁵²³ Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, 183-84; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, (İz Yayıncılık, 2001), 195.

⁵²⁴ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, ed., *İslâm Mezhepleri Tarih El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 134.

⁵²⁵ Akoğlu, *Mihne*, 257; Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 134.

⁵²⁶ Akoğlu, *Mihne*, 263-64; Onat ve Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih*, 134.

dönemler yaşamışlar, halka yaptıkları dayatmanın ve yaşattıkları zulümlerin bedelini çok ağır biçimde ödemişlerdir. Ancak İbn Abbâd 366/976 yılında vezirlik görevine gelince daha önce bahsettiğimiz mezhep politikası sayesinde Mu'tezile'yi hem siyâsî hem sosyal hem de düşünsel anlamda yeniden zirveye taşımış, yaklaşık yüz yıllık uyku döneminden sonra ekolün fikirlerini ilim dünyası içinde yeniden etkin duruma getirmiştir. Bunda şüphesiz daha önce bahsettiğimiz İbn Abbâd tarafından sarayında düzenlenen ilmî münazaraların payı büyüktür. Vezir, işte bu münazaralarda gündeme gelen konuların merkezine Halku'l Kur'an düşüncesini yerleştirmiştir. Mihne döneminde olduğu gibi konu tekrar gündeme taşınmış fakat bu sefer Mihne'nin aksine kimseye baskı ve dayatma yapılmadan, ikna yöntemleriyle, ilmî tartışmalarla, medrese ve camilerde verilen derslerle halkın tabanına yayılmaya, insanların kendi hoşnutluklarıyla düşünceyi kabullenmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu konunun geçmişinden kısaca bahsettikten sonra İbn Abbâd'ın risâlesinde konuya nasıl değindiğine ve kelâmî görüşlerine geçebiliriz. Konuya girerken âdeti olduğu üzere karşıt görüşte olanlardan Müşebbihe'nin Kur'an'ın Allah ile beraber kadîm olduğu iddiasını zikrederek başlamıştır. Ona göre tevhid ehli ise onlara Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu fakat onu sonradan meydana getirdiği cevabını vermiştir. İbn Abbâd'a göre Kur'an kadîm olsaydı Arapça da olmazdı, indirilmiş de olmazdı ve harflerden oluşmazdı. Ayrıca onunla namaz da kılınmazdı. Ona göre Allah dışındaki her şey muhdestir. Yani sonradan meydana gelmiştir. İbn Abbâd düşüncesini temellendirmek için “İşte bu Kur'an Allah'ın size indirdiği buyruğudur.”⁵²⁷ âyetini delil getirmiştir. Delil getirdiği diğer bazı ayetler ise; “Gerçek şu ki, biz dilersek sana vahyettiğimizi ortadan kaldırırız.”⁵²⁸

“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.”⁵²⁹

İbn Abbâd, ayrıca Hristiyanların “Mesih Allah'ın kelimesi olduğundan dolayı kadîmdir ve mahlûk değildir.” iddiası ile Yahudilerin “Üzeyr Allah'ın oğludur” iddialarına da yer

⁵²⁷ Talak, 65/5

⁵²⁸ İsrâ, 17/86

⁵²⁹ Bakara, 2/106

vererek Kur'an'ın kadîm olduğu düşüncesi ile bu iddiaların aynı şey olduğunu kastetmek istemiştir.⁵³⁰

Vezir, bu konuda Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğuna ilişkin düşüncesini savunarak karşı görüşleri çürütmeye çalışmış, aslında yine tevhid ilkesinden hareketle aksi düşüncenin kadimlerin çoğalmasa demek olacağından tevhide zarar vereceği noktasından hareket etmiştir. Diğer tüm hususlarda olduğu gibi bunda da Mu'tezile'nin bu konudaki görüşlerini dile getirmiş ve temellendirmiştir.

Ehl-i Sünnet âlimlerin bu konudaki düşüncesine de kısaca değinmek gerekirse, onlar kelâm sıfatının ezeli olduğu görüşünde olup sıfatın mahlûk ya da muhdes olmadığını, mahlûk olan şeyin bizim lafızlarımız olduğunu düşünmektedirler. Allah'ın rasullerine vahiy göndermesinin kelâm sıfatına delalet ettiğini ifade ederler ve bu kelâmın ses, harf, kelime gibi hususlarda insanlarınkine benzemekten münezzehe olduğunu belirterek bu kelâma "Kelâm-ı Nefsî" adını verirler.⁵³¹

4.1.6. Nübüvvet Meselesi

Tarihte Allah'ın peygamberler gönderdiğini inkâr eden gruplar hep olmuştur. İbn Abbâd, risâlesinde nübüvvet meselesiyle ilgili görüşlerini açıklarken bu gruplardan birisi olan Berâhime'nin düşüncelerine yer vermiş, sonra da bu fikirlerin yanlış olduğunu ıspatlamaya çalışarak kendi görüşlerini açıklamıştır. Vezir, Berâhime'nin nübüvveti inkâr ettiğini söyleyerek başlamış, tevhid ehlinin, Allah'ın peygamber göndermesinin insanlara rahmetinden dolayı vacip olduğu şeklinde cevap verdiğini nakletmiştir. Devamında peygamberler gönderilmeseydi insanların doğru ve yanlış ayırt edemeyeceğini, kendileri için neyin zararlı neyin faydalı olduğunu bilemeyeceğini belirterek bununla ilgili öldürücü ot ile faydalı otun ayırt edilmesi teşbihini kullanmıştır. İlaçların bile kullanıldığı miktara göre etkisinin farklı olacağını belirterek peygamberlerin insanlar için her şeyin en doğrusunu ve faydalısını gösterdiğine işaret etmiştir. Ayrıca dil meselesine de değinmiş, peygamberler olmasaydı insanların kendi dillerini de bilemeyeceğini söyleyerek bunu şöyle açıklamıştır: "Dildeki lafız ve ıstılahlar ancak dil ile beraber olur. Şayet bir kavim bir dil oluşturmak istese bunu tebliğ edip ulaştıramazdı." Yani

⁵³⁰ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*, 15.

⁵³¹ Serdar ve Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi*, 311.

peygamberlerin dillerin gelişmesi ve yayılmasına da katkı sunduklarını söylemiştir. Söylediğini delillendirmek için de; “O’nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”⁵³² âyetini zikretmiştir.⁵³³

Konunun devamında Yahudiler ve Hristiyanlar’ın Hz. Muhammed (sav)’in nübüvvetini inkâr ettiklerine de değinmiş, onun risâletini inkâr ediyorlarsa şayet, risâletlerinin haberleri, tıpkı Hz. Muhammed’inki (sav) gibi inkâr edilmesi mümkün olmayacak şekilde birçok milletler tarafından rivayet edilerek gelen Hz. Musa ve Hz. İsa’nın risâletlerini de inkâr etmeleri gerektiği şeklinde mantikî bir açıklama yapmıştır. İbn Abbâd, Hz. Peygamber (sav) in nübüvvetinin her iki peygambere de haber verildiğini lakin onların din adamlarının hasetlerinden ötürü bu haberi o milletlerden sakladığını da eklemiştir.⁵³⁴ Konuyla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’in bu durumdan şu şekilde bahsettiğini haber vermiştir:” Onlar, ellerindeki Tevrat’ta ve İncil’de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar.”⁵³⁵ Nübüvvet bahsinde ayrıca Peygamberimiz’in (sav) en büyük mucizesinin Kur’an-ı Kerim olduğuna da değinmiştir. Allah’ın Kur’an’da o dönem Hz. Peygamber’i(sav) yalanlayanlara karşı meydan okuduğu; “ Yoksa “Kur’an’ı kendisi uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!”⁵³⁶ âyetini de gündeme getirmiş,⁵³⁷ bir benzerinin asla herhangi bir beşer tarafından yazılamayacağını,⁵³⁸ dolayısıyla Kur’an’ın Allah tarafından indirilmiş bir kelâm olduğunun en açık ıspatı olduğunu vurgulamıştır.

Vezir, daha önce i’tizal düşüncesine göre peygamber göndermenin Allah’a vacip olduğunu söylemişti. Bunun üzerinde durmak gerekirse adalet ilkesinden yola çıkarak böyle bir görüş ileri sürmüşlerdir. Konuya salah-aslah açısından yani Allah’ın kulları için en iyisini yapacağı yönünden yaklaşmışlar, aslında iyi ve kötünün (hüsün-kübuh) insan

⁵³² Rum, 30/22

⁵³³ Es-Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 16.

⁵³⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, 16.

⁵³⁵ A’raf, 7/157

⁵³⁶ Hûd, 11/13

⁵³⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl.*, 16.

⁵³⁸ Eş’ari, *Makalatü’l İslamiyyin*, 330.

aklıyla bilinebileceğini kabul etmelerine karşın yine de peygamber gönderilmesinin insanlar için maslahat içerdiği, en iyisi olduğu düşüncesiyle bu görüşü savunmuşlardır.⁵³⁹

Görüldüğü gibi Vezir, hem nübüvveti toptan inkâr edenlere karşı delil getirerek kendi görüşünün doğruluğunu ıspatlamaya çalışmış hem de Rasulullah'ın (sav) nübüvvetini kabul etmeyen ehl-i kitaba mantıksal bir savunmayla ve aynı zamanda naklî bir delil olan ayetle cevap vermiştir. Nübüvvetin gereği olan mucize meselesine de değinmek istemiş, bunu yaparken de peygamberlere imanın aslında devamı olan kitaplara iman konusunu da pekiştirecek şekilde konuyu işlemiş, Kur'an-ı Kerim'in Allah tarafından indirildiği gerçeğini ıspatlayan naklî delili de sunmuştur.

4.1.7. Allah'ın ve Kulun İradesi (Fiiller)

İbn Abbâd, bu konudaki kelâmî görüşlerini açıklamadan önce diğerlerinde yaptığı gibi kendi düşüncesinin aksine bir görüşü zikretmiş, sonra onun yanlışlığını ve kendi görüşünün doğruluğunu ıspatlama yoluna gitmiştir. Bu kez de hedefe Cebriyye'yi koymuştur. Mu'tezile'nin Allah'tan çirkin olan herhangi bir fiilin sadır olmayacağı yönündeki düşüncesini kanıtlama çabasından çok Cebriyye'nin bu konudaki düşüncesini çürütmek⁵⁴⁰ için mesai harcamış görünmektedir. Risâlesinde konuya Cebriyye ekolünün iddiasıyla giriş yapmış, onların Allah'ın küfrü yarattığını ve küfrün faili olduğunu savunduklarından bahsetmiştir. Onlara göre Allah, kullarının tüm fiillerini yaratan, onlara irade hakkı tanımayan bir pozisyondadır⁵⁴¹ ve kul her ne yaparsa aslında Allah yapmıştır şeklinde bir düşünce içerisindedirler. Yani kulun kesbi ve herhangi bir şekilde gücü kudreti mevcut değildir. Tüm bunları ilk olarak ortaya atan Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî'nin (ö. 128/745-46) iddia ettiği üzere fiiller kula nispet edilmemeli, tamamen Allah'a nispet edilmelidir. Yani ona göre insanlar kendileri fiillerini yapamaz, onları Allah yaratır, insanın herhangi bir kudreti, dahli, müdahalesi yoktur. Bir nevî insanlar yaptıkları işe mecburdurlar ve iradenin gerçek sahibi sadece Allah'tır. Allah dışında kimsenin hiçbir ameli yoktur. Amellerde mecburiyet vardır ve

⁵³⁹ Murat Serdar-Harun Işık, *SistematiK Kelam 2*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 21.

⁵⁴⁰ İbrahim Bayram, "Sâhib B. Abbâd'ın Mu'tezile'nin Adalet İlkesini Temellendirişi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy 2 (2019): 1707.

⁵⁴¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*, 17.

buradan yola çıkarak istitaat, yani güç yetirebilme kabiliyetini insanlar için tamamen reddeder.⁵⁴²

İbn Abbâd, onların hesabına göre Allah'ın bütün kötülüklerin, zinanın, hırsızlığın, bütün kötü fiillerinin yaratıcısı olduğunu, tüm fesadın ondan kaynaklandığını söyler. Ehl-i tevhid'in ise Allah'ın fiillerinin sadece hak, doğru ve adil olduğu, tüm fiillerin sahiplerinin, işleyen kullar olduğu ve herkesin kendi işlediği fiille ayırt edildiği şeklindeki cevabını nakleder. Ona göre bu fiillerin yaratıcısı Allah olsaydı bu fiilleri kullarına emretmesi de nehyetmesi de caiz olurdu. Ayrıca kötü fiillerde Allah da kul ile ortak ise onun da ayıplanması ve cezalandırılması caiz olurdu diyerek, Allah'ın kulu ile ortak işlediği bir fiilin cezasının kuluna yüklenmesini Allah'ın adaletine aykırı bulduğunu ifade eder.⁵⁴³ Ona göre Allah kâfire küfrü için kudret verir, onu küfre kudretli kılar ama ona zorla bir şey yaptırmaz.⁵⁴⁴

Vezir, “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı.”⁵⁴⁵ âyeti ile Cebriyye'nin Allah'ın fiilleri hakkındaki iddialarına cevap vermiştir. Küfrün ve sair kötülüklerin onun fiillerinden olamayacağını onun yaptığı her şeyi güzel yaptığını ifade etmiştir.⁵⁴⁶

“O, yaptığından sorumlu değildir, onlar ise sorumlu tutulacaklardır.”⁵⁴⁷ âyetini delil getiren Cebriye'ye karşı bu ayetin Allah'ın adaletine işaret ettiğini, kulun çirkin ve abes fiillerinden sorumlu tutulacağını fakat daha önce de ifade ettiği gibi Allah'ın tüm fiillerinin güzel olduğunu, herhangi bir zulüm ya da çirkinliğin onun hakkında tasavvur edilemeyeceğini, dolayısıyla zulüm içermeyen fiillerin adil olduğunu ve bundan dolayı Allah'ın sorumlu tutulmaktan beri olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁸ Ayrıca Cebriyye'nin delil olarak kullandığı ayetlerin müteşâbih olduğunu kaydeden Vezir, bu ayetlerinde ya

⁵⁴² Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar El-Fark Beyne'l Firak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (İstanbul: Kalem Yayınları, 1979), 188; Murat Serdar-Harun Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi*, 69.

⁵⁴³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 17.

⁵⁴⁴ Eş'ari, *Makalatü'l İslamiyyin*, 348.

⁵⁴⁵ Secde, 32/7

⁵⁴⁶ Eş'ari, *Makalatü'l İslamiyyin*, 332.

⁵⁴⁷ Enbiya, 21/23

⁵⁴⁸ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 19.

önünde ya da arkasındaki ayetlerde mutlaka ayetten muradın ne olduğuna dair ifadeler bulunduğuna dikkat çeker.⁵⁴⁹

Vezir, güzel ve salih fiiller Allah'tandır dendiğinde bunun anlamının o fiilleri Allah'ın yaptığı değil de o fiilleri emrettiği, yapmaya davet ettiği, imkân verdiği, teşvik ettiği anlamına geldiğini söyler. Çirkin fiillerin ondan olmadığı ise onları yasakladığı, nehyettiği, engellediği, korkutup tehdit ettiği anlamına gelir. “Kötü fiiller onları yapmaya davet eden şeytandandır” düşüncesini temellendirmek için ise “Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar.”⁵⁵⁰ âyetini nakleder. Cebriyye'nin iddialarına delil olarak getirdiği Nisa suresindeki “Her şey Allah katındandır” âyetine cevap olarak bunun onlara delil olamayacağını, müşriklerin Hz. Peygamber'e (sav) uğursuzluk atfetmelerinden dolayı söylediklerine karşılık Allah'ın böyle cevap verdiğini nakleder ve ayetin tamamını oraya alır:

“Kendilerine bir iyilik dokunsa “Bu Allah'tan” derler, başlarına bir kötülük gelince de “Bu senden” derler. “Hepsi Allah'tandır” de.”⁵⁵¹

Onların sözlerinin batıl olduğunu ise “Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir”⁵⁵² âyetiyle teyit eder.⁵⁵³

İ'tizal düşüncesinin konuyla ilgili görüşüne göre fiillerin yaratılmasında Allah'ın bir müdahalesi yoktur. Kul fiillerini Allah'ın verdiği kudretle yaratır. Onlara göre eğer Allah'ın müdahalesi olsa ve yaratsa o zaman fiillerden hesaba çekmesi zulüm olurdu, şüphesiz bu da Allah'ın adaletine sığmaz şeklinde düşünmektedirler.⁵⁵⁴

İbn Abbâd'ın ifadelerinden⁵⁵⁵ anlaşıldığı üzere Allah ve kullarının fiilleri mevzusundaki kendisinin ve dolayısıyla tevhid ehli şeklinde isimlendirdiği Mu'tezilenin kelâmî görüşleri şu şekilde ifade edilebilir: Allah'tan kötü olan herhangi bir şey sadır olmaz, o insanların salih ve güzel işlerinden razıdır ve insanlara bu fiilleri emreder ve onları bu

⁵⁴⁹ Abbad, *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*, 39.

⁵⁵⁰ Nahl, 16/90

⁵⁵¹ Nisa, 4 /78

⁵⁵² Nisa, 4/79

⁵⁵³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 20.

⁵⁵⁴ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 160-61.

⁵⁵⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 19.

fiileri işlemeye davet ve teşvik eder, kötü fiillerinden de razı değildir, onları yasaklar ve kullarını onlardan nehyeder. Dolayısıyla itaat etmeyen kullar asi olmuş olurlar. Bu arada Vezir'in gerek kendi düşüncelerini desteklemek gerekse muhalif görüşleri geçersiz kılmak için ayetlere, yani naklî delillere bolca başvurduğunu görüyoruz. Mu'tezile'nin bir anlamda adalet ilkesini içine alan bu konuyla ilgili söylediklerine bakacak olursak Vezir'in maksadı, çirkin gördüğü bütün fillerden Allah'ı münezzeh tutmak, ilkeyi bu düşünce üzerine temellendirmektir.

4.1.8. Kader

Aynı yöntemi takip eden İbn Abbâd, yine Cebriyye'den devam etmiş, konuyla ilgili iddialarını risâlesine taşıyarak söz konusu görüşlerini çürütmeye, karşı deliller getirmeye ve getirdikleri delillere cevap vermeye çalışmıştır.

İlk olarak Cebriyye'nin "Allah insanları suçsuz yere asî yaratmış, insanlar ona muhalefet etmediği halde onları yoldan çıkarmıştır" şeklindeki iddiasını ele almış ve bu konuda "Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık"⁵⁵⁶ âyetini delil getirmesine cevap veren İbn Abbâd, onların kendi iradeleriyle ve yaptıkları işlerle cehenneme doğru gittiklerini, kendi tercihlerinin sonucu olarak bunu hak ettiklerini söyler. Âyetteki lam harf-i cerinin sonuç, nihayet, akıbet ifade ettiğini söyleyerek bunu temellendirir.⁵⁵⁷ Tevhîd ehlinin tüm bunlara cevabı ise Allah'ın insanları ve tüm kâinatı kendisine itaat etmeleri için yarattığı, hidayet ve sapıklığı ayırt etmeleri için peygamberler gönderdiği, kimseyi yolundan zorla saptırmadığı yönündedir. Vezir, Allah'ın bu durumu "Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım."⁵⁵⁸ Âyetiyle bildirdiğini, bir başka ayette ise iblise onu Hz. Âdem'e secde etmekten neyin alıkoyduğunu sormasının da aynı iddiaya cevap niteliği taşıdığını söyler. İblise o fiilini kimse zola saptırmadı, o kendi iradesi ile o fiili tercih etti demek istemektedir. Cebriyye'nin bir başka iddiası ise kulların çoğunu Allah'ın dininden zorla saptırdığı şeklindedir. Hatta Allah peygamberleri kâfirlerin körlüğünü saptırmak için göndermiştir. Tevhîd ehlinin buna cevabı ise Allah'ın hiç kimseyi saptırmadığı, hidayet men etmediği, aksine Allah'ın yol gösteren, hidâyet eden olduğu, insanların kendi iradeleriyle

⁵⁵⁶ A'raf, 7/179

⁵⁵⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*, 21.

⁵⁵⁸ Zâriyât, 51 /56

saptıkları şeklindedir. Vezir, bunu Kur'an-ı Kerim'den getirdiği "Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama körlüğü doğru yolu görmeye tercih ettiler"⁵⁵⁹ âyeti ile delillendirir.⁵⁶⁰ Müellif, eğer onların iddiasındaki gibi insanlar hem davet edilip hem de iman etmeleri engellenmiş olsaydı o zaman peygamberler gönderilmesinin de bir anlamı kalmayacağını ifade etmiştir.⁵⁶¹ Kur'an'ın ifadelerine göre de insanları saptıran Allah değil suçlular, şeytan ve şeytanlaşmış insanlar ve cinlerdir. "Samirî onları saptırdı"⁵⁶² âyeti tam da bu gerçeği dile getirmektedir. Kur'an'ın cehennem ehlinin cehennemdeyken söylediklerini naklettiği "Bizi sadece suçlular saptırdı"⁵⁶³ ifadesi⁵⁶⁴ de Cebriyye'nin iddia ettiği gibi onları saptıranın Allah olmadığını açık seçik göstermektedir. Allah kullarını saptırmaz lakin kendi iradesi ile sapkınlığı tercih edenlere ve bunda ısrar edenlere de gereken cezayı verir. İbn Abbâd, konuyla ilgili Bakara suresinden de örnek vermiştir.⁵⁶⁵

"Allah birçoğunu onunla saptırır, birçoğunu da hidâyete erdirir. Allah onunla sadece fasıkları saptırır. Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah'a verdikleri sözden dönerler, Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar; işte sonunda zararlı çıkacak olanlar da yalnız bunlardır."⁵⁶⁶ Vezir, saptırma işini ancak zalimlerin yapacağını, Allah'ın ise nihayetsiz merhamet sahibi bir yaratıcı olarak asla böyle bir şey yapmayacağını defaatle ifade etmiştir.⁵⁶⁷ İbn Abbâd'ın Cebriyye'nin görüşlerini çürütmek üzere delil getirdiği ayetlerde de görüldüğü gibi Allah'ın kulların fiilleri üzerinde hiçbir zorlama ve dayatması söz konusu değildir. Aksine kullar küfre düşerken de salih amel işlerken de, iman ederken de saptırırken de kendi iradeleriyle hareket etmekte, yaptıkları her şey kendi seçimlerinin sonucu olmaktadır. Dolayısıyla Allah sadece tercihlerinin sonucunda hakettikleri ödül ya da ceza her neyse onu

⁵⁵⁹ Fussilet, 41/17

⁵⁶⁰ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.*, 22.

⁵⁶¹ Abbad, *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*, 35-36.

⁵⁶² Tâhâ, 20/85

⁵⁶³ Şu'ara, 26/99

⁵⁶⁴ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl.* 22.

⁵⁶⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, 21.

⁵⁶⁶ Bakara, 2/26-27

⁵⁶⁷ Abbad, *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*, 40.

vermektedir. Ayrıca bu düşüncesi doğrultusunda bir şiirinde de yüzçeviren kimselere yaptıklarının cezasının verileceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁸

Buraya kadar ifade edildiği gibi i'tizal fikrine göre insanlar fiillerini kendi hür iradeleriyle yaparlar. Mu'tezile kelamının öncülerinden Ma'bed el-Cühenî'ye göre insan fiilleri konusunda tam bir özgür irade ve tam bir istitaat sahibidir.⁵⁶⁹

Yani fiillerini kendileri diler ve kendileri yaratırlar. Bu da Allah'ın irade etmemekte ve yaratmamakta olduğunu savundukları anlamına gelmektedir. Burada Mu'tezile'nin ve Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili görüş farklılıklarına da kısaca değinmek yerinde olacaktır: Ehl-i Sünnet de sorumluluğu, iradeyi, seçimi kula vermiştir. Dolayısıyla kul tüm fiillerinden sorumludur. Tam bir irade ve güç sahibidir. Farklı olarak, fiilini iradesiyle seçer fakat ona o kudreti, fiili yapma istitaatini Allah vermektedir.⁵⁷⁰ Bu konuda Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında da görüş farklılıkları olmakla beraber burada konumuz kapsamına girmediği için bu kadarıyla yetineceğiz.

İbn Abbâd bu konunun ardına Cebriyye'nin kulların güç yetiremeyeceği fiillerle sorumlu tutulabileceği görüşüne de temas etmiştir. Onların iddiasına göre Allah, küfrü kâfirlerde yaratmıştır. Yani isteselerde iman etmeye güçleri yetmez. Bu yüzden küfür içindedirler görüşünü savunurlar. Küfrü onlar için irade edenin Allah olduğu, bunun kaderleri olduğu ve sonsuz bir cezaya çarptırılacakları düşüncesindedirler. İbn Abbâd'ın cevabı ise, Allah'ın kulu güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutmasının imkânsız olduğu, bunu yaparsa zulüm olacağı şeklindedir. Bunun gücü yetmeyen zekâtla, oturanın yürümekle sorumlu tutulmasına eşdeğer bir durum olduğunu ifade eder. Düşüncesini “Allah, kimseyi gücünün yetmeyeceği şeyle sorumlu tutmaz”⁵⁷¹ âyetiyle desteklemiştir. Vezir'e göre şayet onların iddia ettiği gibi kişi iman etmeye güç yetiremeyecek durumda olsaydı Allah “O halde haktan nasıl yüz çevirirler”⁵⁷² buyurmazdı.⁵⁷³ Vezir bir şiirinde de yine Allah'ın kullarını güç yetiremeyecekleri fiillerle sorumlu tutmasının kullarına zulüm olduğunu

⁵⁶⁸ Sahib İbn Abbad, *Divan-ı es-Sahib İbn Abbad*, ed. İbrahim Şemsü'd Din, (Beyrut/Lübnan: Matbaatü'l ilmiyye, 2001), 33.

⁵⁶⁹ Serdar ve Işık, *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi*, 75.

⁵⁷⁰ Serdar ve Işık, 352.

⁵⁷¹ Bakara, 2/286

⁵⁷² Ankebut, 29 /61

⁵⁷³ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*, 22.

ifade eder.⁵⁷⁴ Nitekim Mu'tezile'nin de genel görüşü bu yönde olup Allah'ın kullarına güçlerinin yetmeyeceği şeyi yüklemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁷⁵

Kelâmî ıstılahta teklif-i mâ lâ yutak olarak bahsedilen bu mevzu ile ilgili İbn Abbâd, düşüncelerini önceki konuyla bütünleşmiş şekilde ifade etmiştir. Allah'ın kullarını güç yetiremeyeceği fiillerle sorumlu tutmayacağını ifade etmiş, sonunda söz yine kulların fiillerini kendi irade ve seçimleriyle yapmasına gelmiştir. İnsanlar tüm fiillerini Allah'ın onları zorlaması ve onlara dayatma yapması şeklinde değil de kendi hür iradeleriyle seçerler ve sonuçlarının getirdiği mükâfat ya da ceza Allah tarafından verilir. Yani bir kişi küfür üzere ise bu çaresizliğinden, Allah'ın onun hakkında böyle takdir buyurmasından, mecbur kaldığından değil de kendi seçimi sonucu küfür üzeredir ve iman etmemiştir. Aksi takdirde Allah'ın kulunun hem iman etmesini engellemesi hem de bunun hesabını sorarak onu cehennemle cezalandırması onun adaletine sığmaz.

4.1.9. Büyük Günah Meselesi

Kur'an-ı Kerim'de yasaklanan büyük günahları işleyen mü'minlerin durumu İslam tarihi boyunca ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuştur. Her düşünce sahibi kendi fikrine Kur'an'dan ve hadislerden deliller getirmiş, kendi düşüncesinin doğruluğunu desteklemeye çalışmıştır. Hatta mezhepler tarihine damgasını vurmuş Haricilik, Mürcie ve Mu'tezile gibi fırkaların çıkış noktasını da bu tartışma oluşturmuş, fikrî farklılaşmanın ve ayrışmaların fitilini ateşlemiştir. Hatta Vezir, âdeti üzere kendi düşüncesini ortaya koymak için bu konuda karşıt görüş olarak ilk zikrettiği, Mürcie'ninki olmuştur. Risâlesinde konuyla ilgili görüşlerini açıklamış bunun için her zaman yaptığı gibi bu sefer de kendi düşüncesine muhalif görüşe sahip olan Mürcie'nin bu konudaki iddiasını zikrederek başlamıştır:

“Mürcie şunu iddia etti: Haksız yere adam öldüren, hırsızlık yapan, yolları kesen, zina ve içki içenler şayet bu davranışlarında ısrar ederek ölürlerse ebediyyen cehennemde olmazlar.” Vezir, adalet ehlinin tam tersi tüm bunları işleyenlerin ebediyyen cehennemde olacağı şeklinde cevap verdiğini kaydeder. Allah'ın “Buna göre kuşkusuz erdemliler

⁵⁷⁴ Sahib İbn Abbad, *Divan-ı es-Sahib İbn Abbad*, 38.

⁵⁷⁵ Carullah, *el-Mu'tezile*, 105.

cehennette olacaklar; Kötüler ise kesinlikle cehenneme gireceklerdir. Ceza gününde oraya girerler. Ve oradan bir daha da ayrılamazlar.”⁵⁷⁶

“Kim de bir mü’mini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır”⁵⁷⁷ şeklindeki haberlerini bu düşüncesini desteklemek için nakletmiştir. Mürcie’nin “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar”⁵⁷⁸ âyetini delil olarak getirmesine karşılık ayetteki “dilediğini” ibaresine dikkat çekerek bunu da yalnız Allah’ın bileceğini, kullarının bunu hiçbir şekilde bilemeyeceğini dolayısıyla bunun garanti ifade etmediğini kast etmiştir. Allah’ın dilediği kimse ile ne kast ettiğini ise Kur’an-ı Kerim’den naklettiği şu ayetle delillendirmiştir:” Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız.”⁵⁷⁹ Yani büyük günahların bağışlanmasının küçük günahlardan kaçınma şartına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Mu’tezile’nin bu düşüncesini İmam Eş’arî de eserinde nakletmiştir.⁵⁸⁰ Bir başka ayeti kullanarak da ölmeden önce işlenen büyük günaha tevbe ederek bağışlanabileceğini söylemiştir.⁵⁸¹ Azap size gelmeden önce Rabbinize dönün ve O’na teslim olun. Sonra size yardım edilmez.”⁵⁸²

Görüldüğü gibi İbn Abbâd özelde kendi düşüncesini genelde ise Mu’tezile’nin konuyla ilgili görüşünü paylaşmış, büyük günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacağını söylemiş, ancak tevbe edenlerle Allah’ın dilediği ve küçük günahlardan sakınan bir kısım mü’minlerin bağışlanabileceğini açıklamıştır. Mürcie’ye karşı naklî delillerle görüşünü müdafaa eden Vezir, özellikle büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemlik olduğunun i’tizal düşüncesinin bu konudaki temel fikri olduğu üzerinde durmuştur.

Mu’tezilî düşünceye göre büyük günah işleyenler küfürle iman arasında bir mevkiye bulunurlar ve tevbe etmedikleri takdirde iman ehli içinde sayılmazlar. İbn Abbâd da onlara mü’min denilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁸³ Mu’tezilî kelâm ıstılahında “el menzile

⁵⁷⁶ İnfitâr, 82/13-16

⁵⁷⁷ Nisa, 4/93

⁵⁷⁸ Nisa, 4/116

⁵⁷⁹ Nisa, 4/31

⁵⁸⁰ Eş’ari, *Makalatü’l İslamiyyin*, 394.

⁵⁸¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l- ‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l- ‘akl*. 23.

⁵⁸² Zümer, 39/54

⁵⁸³ Eş’ari, *Makalatü’l İslamiyyin*, 398.

beyne'l menzileteyn" şeklinde ifade edilen hale göre büyük günah işleyen kişi imandan çıkar ama küfre de düşmez. Tevbe edene kadar bu mevkide sayılır. Eğer tevbe etmeden ölecek olursa ebedi cehennemliktir. Tevbe ederse mü'minler arasında sayılır.⁵⁸⁴ Mu'tezile'nin ıstılahta Mürtekib-i Kebîre olarak adlandırılan büyük günah sahiplerini iman dairesinin dışına çıkarması aslında kelâmcıların iman tanımından kaynaklanmaktadır. Onlar ameli imana dâhil ettikleri için⁵⁸⁵ günah işlemenin kişiyi iman dairesinden çıkardığını kabul etmektedirler. Dolayısıyla günahkâr kişiyi mü'min saymamaktadırlar. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in düşüncesine de kısaca yer verecek olursak, âlimlere göre günahkâr kişi fâsıktır ama mü'mindir. İman dairesinden çıkmamıştır. Tevbe ederse Allah dilediği takdirde bağışlayacaktır. Dilerse günahının cezasını verecektir. Fakat nihayetinde iman dairesinde sayıldığı için sonunda cennetine alacaktır.⁵⁸⁶ Bu durum da Ehl-i sünnet kelâmcıların iman tanımından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar ameli imana dâhil etmezler. Dolayısıyla onlara göre günahkâr kişi iman dairesindedir.

Günahların bağışlanması bahsine gelmişken şefaât konusuna da kısaca yer vermek uygun olacaktır. İbn Abbâd'ın risâlesinde yazdığına göre şefaât sadece Allah'ın razı olduğu kulları içindir.⁵⁸⁷ "Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaâtları; ancak Allah'ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar."⁵⁸⁸ âyetini konuya dâhil eden Müellif, büyük günah işleyenler için şefaât olmayacağını da şu ayeti zikrederek ifade etmiştir. "Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaâtçisi vardır."⁵⁸⁹ Nitekim diğer Mu'tezile kelâmcılarına göre de cehenneme giren birinin şefaât vasıtası ile kurtulması söz konusu değildir.⁵⁹⁰ Daha önce bahsedildiği gibi büyük günah sahiplerini iman dairesinden çıkartan Mu'tezilî düşünce, sadece Allah'ın razı olduğu kullarına özel olduğunu söylediği şefaati elbette iman dairesi dışına çıkardığı ve cehennemden asla kurtulamayacağını düşündüğü günahkârlar için uygun görmeyecektir.

⁵⁸⁴ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 67.

⁵⁸⁵ Murat Serdar-Harun Işık, *Sistematik Kelam 2*, 229.

⁵⁸⁶ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 67-68.

⁵⁸⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*. 24.

⁵⁸⁸ Necm, 53/26

⁵⁸⁹ Mü'min, 40/18

⁵⁹⁰ Murat Serdar-Harun Işık, *Sistematik Kelam 2*, 279.

4.1.10. İmâmet Meselesi

Peygamberimiz'den (sav) sonraki dönemden itibaren tartışma konusu olan mesele özellikle bazı gruplar tarafından itikadî boyuta taşınması ile beraber devam eden süreçte en çok tartışılan kelâmî başlıklar arasında yer almıştır. Hemen hemen tüm kelâm eserlerinde yer alan konuyla ilgili olarak İbn Abbâd da görüşlerini açıklamıştır. Yalnız bu defa birkaç grubun bu konudaki görüşüne yer vermiş, akabinde kendi yorumlarını da katmıştır.

İlk olarak yer verdikleri Osmaniye ve Nâsiye gruplarıdır. Muhtemelen Müellifle çağdaş olan Osmaniye ve Nâsiye isimindeki grupların iddialarına göre ilk üç halife Hz. Ali'den fazilet olarak daha üstündür ve Hz. Ali de bunu kabul etmiştir. Adliye Şiası adındaki bir grup ise Zat-ı Selâsil seferinde Amr b. As'ı Hz. Ömer(ra) ve Hz. Ebubekir'e (ra) emir olarak tayin etmiştir ve dolayısıyla onlara göre Amr b. As her iki halifeden de üstündür. Şia'ya göre ise Peygamberimiz'den (sav) sonra en faziletli insan Hz. Ali'(ra) dir. Müellif Şia'nın bu konudaki görüşünü desteklemek için getirdiği birkaç delile de yer vermiştir. Bunlardan birisi Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Ali'(ra)ye hitaben “Senin yanımdaki durumun Hârûn'un Musa yanındaki durumu gibidir.” demesinden yola çıkarak Hz. Ali'(ra) yi kendisine kardeş seçtiğini düşünmektedirler.⁵⁹¹ Bir başka örnekte ise Hz. Peygamber'in (sav) bir savaş esnasında “Yarın sancağı içinizden birisine vereceğim. O, Allah ve Rasulünü sever, Allah ve Rasulü de onu sever. Döne döne savaşır ve asla kaçmaz” şeklindeki hitabından sonra ertesi günü sancağı Hz. Ali'(ra) ye vermesi olayıyla onun en faziletli oluşunu açıklarlar.⁵⁹²

Vezir kendi düşüncelerini yazarken aslında en faziletli kişinin Allah'tan en çok sakınan olduğunu, iman ve amel olarak en önde giden olduğunu söylemiştir.⁵⁹³ Hz. Ali (ra) hakkında da birçok övgüde bulunmuş, onun efdaliyyetinden bahsetmiş, onun savaşta son derece atılgan, cesur, pes etmeden çarpışan birisi olduğunu yazmış, onu övmüştür. Ayrıca ilim açısından da yüksek bir seviyeye sahip olduğunu, onun kimseye bir şey sormadığı halde sahabenin ona sorular sorduğunu söylemiştir. Onun zâhid, dürüst, âlim, takvalı olduğunu belirtmiş ve onunla ilgili “Allah'ın kulları arasında O'ndan korkan, ancak

⁵⁹¹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*. 25.

⁵⁹² Sahib İsmail İbn Abbâd, 26.

⁵⁹³ Sahib İsmail İbn Abbâd, 26.

bilginlerdir”⁵⁹⁴ âyetini zikretmiştir. Onun fakir ve miskinleri kendinden önce tuttuğunu, kendisi açken bile onlara yemek yedirdiğini söylemiştir.⁵⁹⁵

Hiz. Ali’(ra) ye övgülerde bulunup ona hak ettiğı yeri verdiğı konusunda tatmin olduktan sonra Şia’ya mensup olduğunu söylediğı fakat adını yazmadığı bir grubun iddiasına yer vermiştir. Onlara göre Hiz. (ra) takıyye yapmıştır. Yani aslında imâmet makamında bulunduğı halde bunu gizlemiştir. Bunun için de insanları kendi imâmetine davet etmemiş, kendinden önceki halifelerin imâmetini kabul etmiş gibi görünmeyi tercih etmiştir. Adliye ismiyle bahsettiğı fırka ise bununla ilgili tam zıddını iddia etmiş, onun Ben-i Hâşim’in lideri olduğunu, asla böyle bir şey yapmayacağını söylemiştir. İmâmet gibi yüce bir delili nasıl olurda insanlardan saklar diyerek itiraz etmişler, eğer bunu yaptıysa o zaman oruç tutulması farz olan Ramazan ayını da diğer kalan aylardan gizlemek de caiz olurdu şeklinde mantık yürütmüşlerdir.⁵⁹⁶ Sonuç olarak Hiz. Ali’(ra)nin imâmeti konusunda tüm ümmetin ittifak halinde olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Abbâd, Zeydiyye ekolünün temel akâid kâidelerini delillendirerek tespit ettiğı bir başka kelâm içerikli eserinde de Hiz. Ali’nin ve soyunun efdaliyyeti üzerinde durmuş, ondan önceki halifelerin imâmetini geçerli saymadığını ifade etmiştir.⁵⁹⁷ Buna karşılık İbn Hallikan, bugüne ulaşamayan bir eseri olan *Kitâbu’l-İmâme fî Fedâili Ali b. Ebî Tâlib* isimli eserinde İbn Abbâd’ın Hiz. Ali’den önceki halifelerin imâmetini de yani mefdulün imâmetini kabul ettiğini de nakletmiştir.⁵⁹⁸

İbn Abbâd, son olarak Hiz. Ali ile savaşı ve ona kılıç çekenlerin (Haricîler) büyük günah sahibi olduklarını, tevbe etmeyenlerin cehennemde olduğunu eklemiştir.⁵⁹⁹ Daha önce de büyük günah bahsinde ele alındığı üzere mürtekeb-i kebîrenin tevbe etmediğı müddetçe cehennemde olacağı ve oradan çıkamayacağı şeklindeki görüşünü nakletmiştir.

Müellif’in kelâm görüşlerini kısa ve öz şekilde ifade ettiğı kelâm içerikli eserlerinde kendisinin ve Mu’tezile akidesinin temelini oluşturan ilkeleri ortaya koymuştur.

⁵⁹⁴ Fatır, 35/28

⁵⁹⁵ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl*. 27.

⁵⁹⁶ Sahib İsmail İbn Abbâd, 28.

⁵⁹⁷ Sahib İsmail İbn Abbâd, *Nusretü Mezâhibi’z-Zeydiyye*, 105.

⁵⁹⁸ İbn Hallikan Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyatü’l Ayan ve Enbai’z Zaman*, 1:208.

⁵⁹⁹ Sahib İsmail İbn Abbâd, *el-İbâne ‘an mezhebi Ehli’l-‘adl bi-hüceci’l-Kur’ân ve’l-‘akl*. 28.

Mu'tezile'nin ilkelerine kısaca yeniden göz atılacak olursa, tüm âlemin Allah tarafından sonradan yaratıldığı, sıfatlarının Allah'ın zatıyla aynı olduğunu, haberî sıfatların te'vil edilerek anlaşılması gerektiği, nübüvvetin lüzumlu ve faydalı, aynı zamanda Allah'a vacip olduğu, Kur'an'ın mahlûk olduğu, Allah'ın hiçbir şekilde görülemeyeceği, insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu ve kötü fiillerin Allah'a nispet edilmemesi için böyle bir çözüm bulunduğu gibi ilkelere yer verilmiştir. Ayrıca büyük günah sahiplerinin fasık olduğu ve iman dairesinden çıktığı, tevbe etmezlerse cehennemde olacakları, şefaatin ise sadece Allah'ın razı olduğu kulları için ve cennette olanların derecelerinin yükseltilmesi için olacağı yönünde görüşler mevcuttur. İmâmetle ilgili düşünceleri daha çok Zeydiyye'nin görüşlerine yakın olan Müellif, Hz. Ali'(ra) nin imâmetinden yanadır.

Görüldüğü gibi İbn Abbâd, sade, herkesin anlayacağı bir üslupla, çok fazla kelâmî tartışma ve ayrıntılara, anlaşılmayan ıstılahlarına girmeden kısa ve öz şekilde kelâmî görüşlerini ortaya koymayı başarmış, pek çok yönünün yanında iyi bir kelâmcı olduğunu da kanıtlamıştır. Yaşadığı dönemde özellikle Mu'tezile mezhebiyle ilgili daha önce izlediğini aktardığımız politikayı bu tarz eserlerle desteklemiş, ekolün düşüncelerinin halk tabanına da yayılması için azamî çaba göstermiştir.

5. Mezhebi Kimliğinin Politik Yansımaları

Sâhib İbn Abbâd siyâsî konumunun ve mezhebî düşüncelerinin etkisiyle görevde kaldığı süre boyunca bütün yetkilerini kullanarak dönemine mezhebî açıdan da damgasını vurmuş etkin bir yöneticidir. Devletin verdiği gücü ardına alarak yönetim sahası içinde mezhebî açıdan son derece etkin bir rol oynamıştır. Özellikle Mihne döneminden sonra başını bile kaldırmaya fırsat bulamamış olan Mu'tezile ekolü, onun döneminde oldukça rahat bir süreçten geçmiştir. Aslında Büveyhîler'in izlediği genel mezhep siyâsetiyle de örtüşen bu tavır, devletin kendisine siyasi açıdan destek bir taban oluşturma kaygısı sonucu sadece belli bir ekole değil, tüm inanç ve mezhep gruplarına sağladığı obsiyonun bir uzantısıdır.⁶⁰⁰ Fakat İbn Abbâd özelinde Mu'tezile ilgili farklı bir çaba söz konusudur.

⁶⁰⁰ Sönmez Kutlu, "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2002/1 (2002): 168; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 136-37; Yılmaz, "Ebû Reşîd En-Nîsâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri", 68.

Nitekim ondan bahseden tarihi kaynakların birçoğunun da belirttiği üzere onun Mu'tezilî düşünceye yakın oluşunun, izlediği bu siyâsette etkili olduğu düşünülmektedir.⁶⁰¹

İbn Abbâd'ın Mu'tezileyi olduğundan daha üst bir konuma taşıırken kullandığı yöntem de burada zikredilmeye değerdir. Zira o, Mihne dönemindeki gibi baskı ve zulümle değil, daha önce de ifade ettiğimiz gibi fikrî tartışma ve müzâkerelerle, ikna yöntemleriyle, çeşitli propagandalarla, devlet kadrosu, parasal destek vs gibi çeşitli vaatlerle, hoşgörülü ve esnek bir ortam sağlayarak bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zühdi Carullah, İbn Abbâd'ın Mu'tezilenin yayılması ve özgür bir ortama kavuşması için özel bir çaba harcadığından bahseder. Düzenlediği ilmî müzâkerelerin merkezine ise Mihne döneminde olduğu gibi Halku'l Kur'an tartışmalarını yerleştirmiştir. Herhangi bir baskı ve zorlama hissedilmeyince ekolün benimsenmesi ve kabul görmesi nispeten daha kolay olmuş, böylelikle ekolün görüşleri geniş bir tabana yayılarak zirve dönemini yaşamıştır.⁶⁰² Nitekim İbn Abbâd bu siyasetini vezirlik dönemi boyunca devam ettirecek, onun vefatından sonra ise vezirliğini yaptığı Büveyhî emiri olan Fahruddevle çeşitli sebeplerle onun uygulamalarına son verecek, böylece Mu'tezile de İbn Abbâd'ın vefatı ile o dönem için tarihe gömülecektir.

Sahib ibn Abbâd'ın Mu'tezilî düşünce sahibi olan Kadı Abdülcebbar'ı Rey'e davet ederek onu kâdi'l kudat olarak ataması⁶⁰³ da Mu'tezile mezhebinin onun döneminde yükselişe geçerek parlak bir dönem yaşamasına büyük katkı sunmuştur.⁶⁰⁴ Kadı Abdülcebbar'ın atanma süreci İbn Abbâd'ın kendisinden Mu'tezilî eğitimi aldığı hocasından ricası sonucu gerçekleşmiştir. İbn Abbâd, daha önce de kendisinden bahsedilen hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den kendisine talebelerinden birisini göndermesini rica etmiş, Mu'tezile'yi destekleyerek gerek ilmî gerekse siyâsî alanda öne çıkmasını sağlamak düşüncesiyle böyle bir adım atma gereği duymuştur. Ebû Abdullah el-Basrî ise ona Kadı Abdülcebbar'ı yollamış, onu ilmî ve fikrî açıdan bir süre gözlemleyen İbn Abbâd, onu çok beğenmiş ve neticede Rey ve Cibâl bölgesine kâdi'l

⁶⁰¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l İlmiyye, t.y.), 1:413.

⁶⁰² Carullah, *el-Mu'tezile*, 209.

⁶⁰³ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 8:598; Sâhib b. Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, ed. Abdülvehhâb Azzâm-Şevki Dayf, (Darü'l Fikri'l Arabi, 1945), 42.

⁶⁰⁴ Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefyât*. (Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasi'l Arabi, 2000), 18:21.

kudat olarak atamaya karar vermiş, onu son derece geniş yetkilerle donatmıştır.⁶⁰⁵ Onun atanması ve resmî anlamda ardının kuvvetlendirilmesi Rey'i o dönem Mu'tezile'nin en önemli üssü haline getirmişti. Mihne sonrası kabuğuna çekilen ekol taraftarları, yeniden özgüven kazanmış, gerek ilim gerekse siyâset sahasında görünürlükleri artmış, artık Mu'tezilî düşünce taraftarı olduklarını gizleme gereği duymamışlar, bilakis bunu rahatlıkla dile getirme imkânına kavuşmuşlardır.⁶⁰⁶ Tüm bunların sonucu olarak Mu'tezile mezhebi o günün İslam dünyasında önemli bir güç haline gelmiştir.

İbn Abbâd Mu'tezilî düşüncenin yayılması için propagandasını yaptırmayı da bir araç olarak kullanmıştır. Devletin kendisine verdiği yetkileri bu alanda sonuna kadar kullanmaktan çekinmemiş, insanların kalabalık halinde bulunduğu yerlerde bugünkü tabirle telallar görevlendirmiş ve onlara, insanları ekolün düşüncelerini benimsemeye davet ettirmiştir. Ebu Hayyan et-Tevhîdî, İbn Abbâd'ın kendisine ekolün düşüncelerini öğrettiği bir adamı insanların alışveriş yaptığı çarşının her yerinde, merdivenlerde oturarak, tatlıcılara, eczanelere vesair esnafın yanına giderek tüm halkı, insanları el-Adl ve't Tevhid akidesine davet etmesini tembihlediğini ve görevlendirdiğini nakleder.⁶⁰⁷ Tüm bunların haricinde İbn Abbâd i'tizal düşüncesini toplum tabanına yaymak için cami ve medreselerde dersler verilmesi, onu anlatan kitaplar yazılması, Mu'tezilî âlimlere maddî destekte bulunulması gibi yollar da izlemiştir.⁶⁰⁸

İbn Abbâd'ın vezirlik yaptığı dönemde yeniden tarih sahnesine çıkmış olmanın sevincini yaşayan Mu'tezile onun vefatıyla kavuştuğu tüm ihtişamı, elde ettiği tüm imkânları, bürokratik makamları, devletin her kademesinde kazandığı görünürlüğü kaybetmiş, adetâ o dönemin tarihindeki son görülmesini yaşamıştır. Bu da onun ekol için ne kadar büyük bir önem arz ettiğini göstermektedir.

İbn Abbâd'ın takip ettiği mezhep siyâseti genel anlamda Mu'tezile ekolünün toplumda yaygınlaşması, genel kabul görmesi ve devlet kademelerinde kendine yer bulmasını sağlamak şeklinde ilerlemiştir. Bürokrasinin en tepesinde oturan vezir, tüm resmî

⁶⁰⁵ Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, 18:21; Ebû Hayyân Ali b. Muhammed Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezîreyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd* (Beyrut, 1992), 21; Karahüseyin, "Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbar", 261.

⁶⁰⁶ Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, 221.

⁶⁰⁷ Tevhîdî, *Ahlâku'l Vezîrayn*, 466; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, 218; Altun, "Büveyhiler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi", 103.

⁶⁰⁸ Carullah, *el-Mu'tezile*, 210.

imkânlarını seferber etmiş, çok yönlü düşünerek ekol için neler yapabileceği üzerinde kafa yormuştur. O zaten ilim tahsiline başladığı ilk dönemlerden itibaren gerek Mu'tezilî olan babasından gerekse aynı düşünceyi benimseyen hocalarından aldığı eğitim neticesinde görünürde itizal düşüncesine sahip olagelmıştır. Vezirliğinden önce de bulduğu her türlü imkânı itizal düşüncesi için seferber etmiş⁶⁰⁹, eli devlet tarafından resmî açıdan da güçlendirilince yönetim sahasının mezhebî çehresini tamamen değiştirecek icraatlara imza atmıştır. Bunun yanında izlediği siyâset çerçevesinde diğer mezhebî düşüncelere de oldukça hoşgörülü ve esnek davranmış, her birinin mensuplarına gereken tüm imkân ve kolaylıkları sağlamıştır. Daha önce sarayında ve evinde düzenlediğinden bahsettiğimiz ilmî münâzaralara her mezhepten ilim sahibi zatları davet etmesi ve son derece seviyeli tartışma ortamları hazırlaması, her görüş sahibinin devlet desteğini arkasında hissetmesini sağlaması gibi politikaları Hânedanlıkta hem ilmin son derece gelişme kaydetmesine⁶¹⁰ hem düşünce açısından özgür bir ortamın oluşmasına hem de her türlü mezhebin rahatça hareket etmesi için olanak sunmuştur.

Bu hususu İbn Abbâd'ın vali atmalarında da net bir şekilde görmekteyiz. Kazvin'e atadığı valisinden talepleri arasında, insanlar arasında gruplaşma, hizipleşme ve fitneye neden olma ihtimali taşıyan her türlü unsurun önüne geçilmesi, herkesin mezhep tercihinde hür olması için imkânlar sağlanması ve her bir ferdin ahirete istediği gibi hazırlık yapmasına yardımcı olunması gibi hususlar vardır. İbn Abbâd valisine tembihlerine şu cümleleri de eklemiştir: “Ancak, ümmetin genel kabulünden ve delilin icmasından sapmış bir söz söyleyen kişi hariç. Çünkü sultana -reayadan farklı olarak- onun ne söylediğini araştırmak ve uygun gördüğü şekilde cezalandırmak hakkı tanınmıştır. Bu belirlenen işaretten ve yazılmış örnekten sapan kişi, fitne ateşini yakmış ve bölünme oklarını atmış olur. Yardımcıları ile birlikte cezalandırılır ve kardeşleri ders alır. Dinde zorlama yoktur.”⁶¹¹

Aslında genel Büveyhî siyâsetinin sahip olduğu profil de bu minvâl üzere olup hakim oldukları coğrafyada çok çeşitli inanç ve mezhep gruplarının varlığı dolayısıyla, ardında

⁶⁰⁹ Carullah, 209.

⁶¹⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 136.

⁶¹¹ Sâhib b. Abbâd, *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*, 50; İsmail Pırlanta, “Büveyhîlerin Din Siyâseti Bağlamında Eşârilik'in Gelişimine Katkıları”, *Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 14 (2018): 174.

Hanedan'ın siyâsî bekâsı ve yönetimde tutunabilme adına her kesimden destek alma kaygısı barındıran bir siyâsettir.

6. Sahib İbn Abbâd'ın Vefatı ve Sonrası

Buraya kadar hayatının birçok yönünden bahsettiğimiz es-Sahib İsmail İbn Abbâd, 385/995 (24 Safer/30 Mart) tarihinde 59 yaşındayken Rey'de vefat etmiştir.⁶¹² İlmî ve siyâsî açıdan tarihin gördüğü ender şahsiyetlerden birisi olan İbn Abbâd, yönetim, ahlâk, şahsiyet, fazilet ve birçok ilim dalına hâkimiyet bakımından yaşadığı dönemin önemli isimlerinden olmuştur. İbnu'l Esîr, o vefat ettikten sonra yerine Ebu'l Abbas Ahmed b. İbrahim ed-Dabbî'nin Fahruddevle için vezirlik görevini üstlendiğini belirtir. İbn Abbâd Rey'de vefat etmiş olmasına rağmen, daha sonra cenâzesi İsfahan'a nakledilerek orada defnedilmiştir.⁶¹³

İbn Abbâd'ın vefat ettiği gün devlet nezdinde ve toplumda sahip olduğu itibardan dolayı olsa gerek insanlar sarayının kapısında toplanmışlardı. Cenazenin dışarı çıkarılmasını bekleyen büyük kalabalık nedeniyle şehir âdeta felç olmuştu.⁶¹⁴ Fahruddevle ve diğer bürokratlar da kıyafetlerini değiştirmiş bir şekilde orada hazır bulunmuşlardı. Cenâze dışarı çıkarıldığı anda insanlar saygıdan ayağa kalmış, çığlıklar atmış, sonra yerlere kapanmış, elbiselerini yırtıp, dövünmüşlerdi. Herkes İbn Abbâd için ağlıyordu. Cenaze alayının en önünde Fahruddevle yürümüş, ardından birkaç gün yas tutmuştu.⁶¹⁵

Büveyhî hanedânından önce Müeyyidüddeve'ye daha sonra ise kardeşi Fahruddevle'ye vezirlik yapmış olan İbn Abbâd bürokratik konum itibariyle sadece bir vezir gibi görünse de pratikte bundan çok daha fazlası olmuş, yeri gelmiş vezirliğini yaptığı emirden bile daha fazla sözü geçmiştir. Hatta daha önce de bahsedildiği gibi Fahruddevle'nin yönetime gelmesinin uygun olduğunu bildiren görüşü ile devlet yönetimini dizayn etmiş, daha önce

⁶¹² Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba*, 2:274; Celâleddîn Abdurrahman es-Süyutî, *Buğyetü'l Vüat Fî Tabakâti'l Lugaviyyin ve'n-Nehat*, 1:450; Ahmed Abdülaziz Mahmud- Muhammed Faki Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 32.

⁶¹³ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:94.

⁶¹⁴ Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *El-Vâfi bi'l Vefeyât*, 9:77; Ahmed Abdülaziz Mahmud- Muhammed Faki Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 33.

⁶¹⁵ İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*, 1:210; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, (Kahire-Mısır: Darü'l Kütübi'l Mısriyye, 1933), 4:171; Merdam, *Sahib İbni Abbad*, 43-44.

iktidarı ele almak için türlü yollara başvuran, fakat başarılı olamayan Fahruddeve, onun kıvrak zekâsı ve üstüne söz söylenmeyen itibarı sayesinde kolaylıkla bu makamı elde etmiştir. Vezirliğini yaptığı Fahruddeve'ye vefatından önceki hastalığı esnasında birtakım nasihatlerde bulunduğu nakledilir. İbnu'l Esîr bu nasihatleri şu şekilde nakleder:

“Sana bütün gücümü seferber ederek hizmet ettim, seni hayırla yâd ettirecek bir yol takip ettim. Sen de bu yolu izlersen yapılan iyi işler sana mal edilir, ben hiç hatırlanmam. Eğer sen bu yoldan saparsan, bu defa şükranla yâd edilen şahıs ben olurum, meydana gelen kötülük sana mal edilir. Bu da devletine zarar verir.”⁶¹⁶ Fakat ilginç bir şekilde onun ölümünden sonra Fahruddeve, bu nasihatleri dinlemek bir yana sanki bu ânı uzun süredir bekliyormuşçasına tam tersi bir tavır içine girerek İbn Abbâd'ın evini ve mallarını müsadere ettirmiş ve kendi malları arasına katmıştır.⁶¹⁷ Bununla da yetinmeyen Emir, İbn Abbâd'ın atadığı devlet adamlarını da görevlerinden alarak âdeta ondan geriye hiçbir iz bırakmamak niyetindedir. Bunların başında Kadı Abdülcebbâr gelmiştir. Görevinden azledilmiş, aynı şekilde mallarına el konulmuş ve satılmıştır. Nakledildiğine göre satılan mallar arasında bin adet ipek ve bin adette yün olmak üzere kaliteli elbiseler mevcuttur.⁶¹⁸ Böylece Kadı Abdülcebbâr sadece maddî kayba uğramakla kalmamış, kadılık makamından da olmuştur. İbn Abbâd'ın vefatı ve Kadı Abdülcebbâr'ın bu düşüşü aynı zamanda Mu'tezile'nin de sonunu getirmiş, kavuştuğu refah ve özgürlük ortamı bir anda tepetakla olmuştur. Çünkü daha önce de bahsedildiği gibi Mu'tezile'nin bölgede yükselişi öncelikle İbn Abbâd'ın girişimleriyle, daha sonra ise Kadı Abdülcebbâr'ın kâdî'l kudatlık makamına gelmesiyle âdeta bir sıçrama dönemine girmişti. Fakat artık bundan sonra Mu'tezile uzunca bir süre belini doğrultamayacak şekilde darbe almıştır.

İbn Abbâd'ın vefâtıyla ortaya çıkan ve bahsedilmeye değer iki meseleden ilki, Fahruddeve'nin onun vefatından sonra takındığı tavidir. Fahruddeve'nin İbn Abbâd'la olan ilişkisinin o hayattayken çok iyi olmasına karşılık ölümünden sonra onunla ilgili

⁶¹⁶ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:94; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebu'l Ferec, *El-Muntazam* (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 597), 377; Şeyh Muhammed Âlû Yâsin, *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*, 33-34; Edip Yılmaz, “Ebû Reşîd En-Nisâbü'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri”, 67.

⁶¹⁷ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:94; Rûzrâverî, Ebû Şücâ Muhammed b. Hüseyin, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, (Kahire/Mısır: Darü'l Kütübü'l İslami, t.y.), 3:264.

⁶¹⁸ İbnu'l Esîr, *İslam Tarihi*, 9:95.

düşüncelerinin birdenbire zıt yönde bir değişime uğraması, üzerinde durulmaya değer dikkat çeken bir husustur.

Babası Rüknu'ddevle'nin vefat etmeden önce ülke topraklarını oğulları arasında paylaştırdığından ve ağabeyi Adududdevle'ye de itaat etmelerini vasiyet ettiğinden daha önce bahsetmiştik. Lakin Fahruddevle payına düşen Hemedân ve Dînever bölgesinden hoşnut olmamış ve babasının vasiyetini çiğneyerek ağabeyine muhalefette bulunmuş, ona karşı Ziyârililer iş birliği içine girmişti. Adududdevle bunun üzerine ordusunu göndererek onları mağlup etmiş, Fahruddevle ele geçirmek için türlü entrikalar çevirdiği İsfahan'ı almak şöyle dursun, babasının kendisine bıraktığı toprakları bile kaybetmişti.⁶¹⁹ Elinde hiçbir şey kalmayan Fahruddevle Nişabur'da sığıntı şeklinde yaşarken Müeyyidü'ddevle'nin vefatı üzerine ve İbn Abbâd'ın yönlendirmesi ve tavsiyesiyle devletin başına geçmişti.⁶²⁰ İşte hayatında onunla iyi ilişkiler içinde olmasının nedeninin belki de bu vefa borcundan ve buna ek olarak İbn Abbâd'ın başarılı ve üstün yetenekli bir yönetici olmasından, dolayısıyla onun devlete olan katkısını kaybetme riskini göze almak istemeyeceğinden kaynaklanabileceği kanaatindeyiz. Hatta Fahruddevle iş başına geldikten sonra İbn Abbâd, görevden affını istemiş, vezirlikten ayrılma isteğini ona iletmiştir. Fahruddevle ise bunu geri çevirmiş, görevde kalmasını rica etmiştir.⁶²¹ İbn Abbâd, bunun üzerine vefatına kadar vezirlik görevinde kalmıştır.⁶²² Tarihî kaynakların naklettiğine göre olay esnasında aralarında şöyle bir diyalog geçer:

İbn Abbâd, Fahruddevle'ye hitaben, “Ey efendimiz! Allah sizin için arzu ettiğimiz şeyleri ihsan ettiğinden kendim için arzu ettiğim şey için onayınızı alabilirim. Zira ordudan ayrılıp inzivaya çekilmek ve Allah'a ibadetle meşgul olmak istiyorum.” dedi. O da cevaben, “Böyle konuşma, ben hükümdarlığı senden dolayı isterim, sen olmazsan benim işlerim yolunda gitmez. Eğer gidişatını beğenmediğin bir iş olursa ben de beğenmem ve onu terk ederim” şeklinde konuştu.⁶²³ Sonrasında İbn Abbâd ona saygı ve hürmetlerini sundu, o da kendisine çeşitli hediyeler takdim etti, izzet ve ikramda bulundu. Böylece

⁶¹⁹ Özaydın, “Fahruddevle”, 98-99.

⁶²⁰ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 4:143-44.

⁶²¹ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 26.

⁶²² Bedevi Tâbâne, *es-Sahib b. Abbad*, 82-121; Rûzrâverî, Ebû Şücâ Muhammed b. Hüseyin, *Zeylî Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 3:94-95; Altun, “Büveyhiler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi”, 100.

⁶²³ Rasul, *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, 26.

Fahruddevle onu kendisine vezir tayin etmiş ve devlet işlerinin başına onu getirmişti.⁶²⁴ Görev süresi boyunca da kendisine hiçbir itaatsizlikte ve muhalefette bulunmamış, ona olan sadakatini ve bağlılığını da her fırsatta söz ve davranışlarıyla ifade etmiştir. Nitekim kaynaklar İbn Abbâd'ın Fahruddevle göreve geldikten yaklaşık beş yıl kadar sonra 378/988 yılında kendisine maddî ve manevî değeri son derece büyük olan kıymetli bir dinar hediye ettiğinden bahseder. Bin miskâl⁶²⁵ ağırlığında olan bu dinarın bir yüzünde bir şiir, diğer yüzünde ise İhlas Suresi, halife et-Tâî' Lillah'ın ve Fahruddevle'nin lakaplarını içeren bir ibare ve Cürcân şehrinin adı yazılıydı. İbarede Fahruddevle'nin ve Halife'nin lakaplarının Felekü'l Ümme olması nedeniyle "Devletün Felekiyyün" ayrıca İbn Abbâd'ın lakabı olan "Kâfi Küfâtihi" yazılıydı.⁶²⁶ Tüm bu anekdotlar İbn Abbâd ve Fahruddevle arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koymaktadır.

Hayattayken görevden ayrılma isteğini reddetmesine ve aralarında yukarıda bahsettğimiz şekilde bir ilişki olmasına karşılık vefatından sonra ondan geriye bir şey kalmaması için sarfettiği özel çaba dikkat çekici, aynı zamanda çelişkili bir davranıştır. Fakat bahsedilen vefa borcunun yanı sıra Fahruddevle'nin de yukarıda tekrar hatırlatmasını yaptığımız olaylar esnasında kardeşleriyle bir hesaplaşmaya girişmesinin sonucu olarak kendine ait siyâsi hesaplarının da olabileceği ihtimali göz ardı edilemeyecek kadar kuvvetlidir. İbn Abbâd'ın vefatından sonra değişen tavrının altında da bu hesapların yatabileceği muhtemeldir. Zira Fahruddevle'ye göre İbn Abbâd, hayatı boyunca mücadele ve rekabet halinde olduğu, istediği toprakların kendisine verildiği ağabeyi Müeyyidüddeve'nin bir numaralı adamı ve tabiri câizse sağ koluydu. Devlet işleri de İbn Abbâd'ın, dolayısıyla ağabeyi Müeyyidüddeve'nin koyduğu nizam üzere yürüyordu. İşte vezirinin vefatından sonra her şeyin kendi istediği gibi gitmesi arzusu ve artık hayatta olmamasına rağmen içten içe bir mücadele halinde olduğu ağabeyine muhalefet hisleriyle ve devlet yönetimindeki gücünü teyit etme niyetiyle böyle bir tavır içerisine girmiş olabileceği muhtemeldir. Zira daha önce ağabeyi Adududdevle'ye karşı Ziyârilere ittifakı mubah gören akıllı, ağabeyi Müeyyidüddeve'nin de hayattayken birlik içinde olduğu has

⁶²⁴ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:30; Rûzrâverî, Ebû Şücâ Muhammed b. Hüseyin, *Zeylû Kitâbi Tecâribi'l-Ümem*, 3:94-95.

⁶²⁵ Eskiden değerli madenlerin, mücevherlerin vb. tartılmasında kullanılan, bir buçuk dirhem değerinde eski bir ağırlık ölçüsü birimi. Günümüzde 4.81104375 grama tekabül etmektedir. (1 miskal = 1,5 dirhem = 24 kîrat = 96 buğday)

⁶²⁶ İbnu'l Esir, *İslam Tarihi*, 9:54.

adamlarını da kendisine karşı bir ittifakmış gibi algılamış olabilir. Bazı araştırmalarda Fahruddevle'nin o dönem malî sıkıntı içinde olduğu için böyle bir yol izlediği de nakledilmiş ama kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamadık

İbn Abbâd'ın vefâtıyla ortaya çıkan ve bahsedilmeye değer iki meseleden diğeri ise terâhüm (rahmet dileme) meselesidir. Nakledildiğine göre Kadı Abdülcebbâr, onun cenâze merasimine katılmamış ve arkasından rahmet de dilememiştir. İbnü'l Esîr'in ifadesine göre Kadı, “Ona Allah rahmet eylesin demeyi uygun bulmuyorum, çünkü o açıkça tevbe etmeden ölmüştür”⁶²⁷ şeklinde konuşarak İbn Abbâd'ın ardından hayatındayken ona karşı kendisinden hiç de beklenmeyecek bir tavrın içine girmiştir. Gerek gerçekte olup olmadığı gerekse çeşitli nedenlere bağlanma açısından bazı müelliflerce farklı bakış açılarıyla yorumlanan olay birçok yerde nakledilmektedir. Örneğin İlyas Çelebi, İbn Abbâd'ın vefatından sonra Kadı Abdülcebbâr'ın mallarının müsadere edilmesi ve makamının elinden alınmasının nedenini bu olaya bağlamıştır. Cenâze merasimine katılmaması ve namazını kıldırmayı reddetmesi üzerine Fahruddevle'nin onu görevinden aldığını söyler.⁶²⁸

Alman şarkiyatçı Madelung'a göre de böyle bir olay gerçekleşmemiştir. Çünkü ona göre İbn Abbâd ile Kadı Abdülcebbâr'ın ilişkisine bakıldığında bu olay haricinde Vezir hayattayken aralarında herhangi bir olumsuzluk vaki değildir. Öteden beri süregelen kendi siyâsî hesapları neticesinde mallarını müsadere etmek ve görevinden el çekirmek için üstü örtülü şekilde Fahruddevle tarafından Kadı Abdülcebbâr'a iftira atıldığını imâ etmiştir.⁶²⁹

İbn Abbâd'ın tevbe etmeden öldüğü için Kadı Abdülcebbâr'ın bu şekilde düşündüğüne ilişkin bazı iddialara mukabil, bazı kaynaklarda onun tevbe ettiğine dair rivâyetler de mevcuttur. İbn Kesîr'den nakledildiğine göre İbn Abbâd kendisine “tevbe evi” adında bir yer yaptırmış, ölümüne yakın bir dönemde ise zamanın âlimlerine de tüm günahlarından tevbe ettiğine dair bir belge imzalatmıştır. Kendisi hadis ilmiyle ilgilendiği için Rasulullah'a (sav) ve hadis ilmine olan saygı ve edebinden dolayı hadis yazmadan

⁶²⁷ İbnü'l Esîr, 9:95.

⁶²⁸ Çelebi, “Sahib b. Abbad Maddesi”, 512-15.

⁶²⁹ Gabriel Said Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr'ın Yükselişi Ve Düşüşü The Rise and Fall of Qadi Abd al-Jabbar”, çev. Samet Karahüseyin, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2020): 792.

önce buraya gelir, tevbe eder sonra hadis yazar ve yazdırırdı.⁶³⁰ Buna ilaveten aynı ifadeye İbnü'l-Cevzî'de de rastlıyoruz. İbn Abbâd'ın yine ölmeye yakın bir zamanda ilim meclisindeki ilim adamlarını toplayarak onların huzurunda “Allah'ı ve sizi şahit tutuyorum ki günahlarımdan tevbe ettim” şeklinde bir beyanatta bulunmuştur.⁶³¹

İbnü'l-Murtazâ da Tabakâtü'l-Mu'tezile'sinde İbn Abbâd'ın Kadı Abdülcebbâr bir keresinde hakkında “O, ülkenin en zekî insanlarından biridir”, bir başka kere ise “O, ülkenin en erdemli insanlarından biridir” şeklinde konuştuğunu nakleder.⁶³²

İbn Abbâd hakkında oldukça olumsuz düşüncelere sahip olan, Ahlâku'l Vezîrayn adlı eserinin genelini onu yermeye ve kötölemeye vakfeden ve onun hakkında yazdıklarının taraflı ve maksatlı olduğu düşünülen Ebû Hayyân et-Tevhîdî de ikili arasında geçen bazı nâhoş olaylardan bahseder. İbn Abbâd'ın Kadı Abdülcebbâr'ı rencide edici ve küçük düşürücü bazı davranışlarda bulunduğunu nakleder.⁶³³ Öte yandan Tevhîdî'nin onunla yakın temas halinde olması ve Kadı Abdülcebbâr ile olan ilişkilerine yakından şahit olması nedeniyle nakilleri bir miktar kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bu nedenle hakkına girdiğini düşünen Kadı Abdülcebbâr'ın ona karşı içten içe bir muhalefet halinde olduğunu söyler. Tevbe etmeden de ölmesi dolayısıyla ona rahmet dilemek istemediğini dile getirmiştir. Hatta insanlar, Kadı Abdülcebbâr'ı hayatı boyunca ona yaptığı iyiliklere karşılık ona nankörlük yaptığı için kınamışlardır.⁶³⁴ Safedî'ye göre ise daha önce yazdığı kitaplara İbn Abbâd'ın adını da ekleyen Kadı Abdülcebbâr, artık eklemeyi bırakıp sadece kendi ismini ve üstüne üstlük Allah'ın isimlerinden birisi olan Cebbâr şeklinde eklemeye başlayınca İbn Abbâd, bunu bir ukalâlık olarak algılamış ve onu Allah'ın kulu olduğu unutmakla itham etmiştir. Dolayısıyla terâhüm olayını aralarında geçen bu tatsızlığa bağlamaktadır.⁶³⁵ Safedî'nin ifadelerinin, -İbn Abbâd'a karşı herhangi bir kini ve olumsuz düşüncesi olmadığı halde- nakillerini taraflı bulduğumuz Tevhîdî'yi destekler nitelikte

⁶³⁰ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16:513; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi El-Bidaye ve'n Nihaye*, 533; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Beyrut/Lübnan: Darü'l Cenân, 1988), 4:31.

⁶³¹ İbnü'l Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14:376.

⁶³² Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile* (Beyrut/Lübnan: Darü'l Mektebeti'l Hayat, 1961), 112.

⁶³³ Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezîreyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd*, 66-68.

⁶³⁴ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vafî bi'l Vefeyat*, (Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasi'l Arabî, 2000), 18:22.

⁶³⁵ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, 18:22.

olması daha önce de bahsettiğimiz gibi Tevhîdî'nin bu konudaki nakillerini kafa karıştırıcı hale getirmektedir.

Sahib İbn Abbâd'dan bahseden tarihî kaynaklara baktığımızda ve şu ana kadar da kendisini anlattığımız üzere, ilimde, ahlâkta ve fazilette nasıl bir seviyenin sahibi olduğu az çok anlaşılmaktadır. Ahlâksızlık ve büyük günahlara ısrarla bulaşmış olmasıyla ilgili iddialar çok da gerçekçi görünmemektedir. Özellikle hayatı boyunca büyük günahı küfürle eş düzeyde gören Mu'tezile'nin yayılması ve desteklenmesi için çaba sarfetmiş ve görünürde sıkı bir Mu'tezile yanlısı olan İbn Abbâd'ın, cinselliği dahi ihtiva eden sapıkça iddiaların⁶³⁶ merkezine koyulması akılla bağdaşmamaktadır. Konuyu burada dile getirme maksadımız terâhüm meselesinin gerçekliğini tartışmak değildir. İbn Abbâd'ın vefatıyla yakından ilgili olarak kaynaklarda yer alan bu mevzunun bu başlık altında dile getirilmesini uygun bulduk. Neticede eğer böyle olay meydana geldiyse bile bunun İbn Abbâd'ın iddia edildiği gibi büyük günahlar içinde yaşayan ahlâksız birisi olmasından değil de her iki şahsiyetin de siyâset içinde ve eş zamanlı olarak bürokratik makamlarda olmaları ve aralarında geçmesi muhtemel siyâsî ya da resmî bir meseleden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Belki de Kadı Abdülcebbâr'ın kimseye söylemediği bir neden yüzünden kendi iç hesaplaşmasının bir yansıması olarak meydana gelmiş bir olay olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

⁶³⁶ Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezireyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd*, 68.

SONUÇ

Sahib İbn Abbâd, gerek yazdıklarıyla gerekse siyâsî kariyeri süresince devlet eliyle gerçekleştirdiği mezhepsel faaliyetleriyle dönemine ve coğrafyasına âdeta damgasını vurmuştur. İbn Abbâd'ın hayatının ve alan açısından öneminin ele alınması bakımından akademik anlamda bir ilk olan çalışmamızın açıklığa kavuşturmak istediği konu, İbn Abbâd'ın fikhî ve itikadî açıdan hangi mezhebe ait olduğunu ortaya koymak ve bundan daha da ötesi İbn Abbâd'ın mezhepler tarihi alanına etkisi ve katkısını, mezhepler tarihi açısından arz ettiği önemi netleştirmek idi. Hayatına ve faaliyetlerine yakından bakıldığında ilmî ve siyâsî mücâdelesinin eksenini Mu'tezile ekolünün yeniden canlandırılması üzerine kurgulamıştır.

Halku'l Kur'an tartışması ile başlatılan ve pekçok sünnî âlimin canını yakan Mihne döneminden sonra Mu'tezile âdeta mezhebî arenadan silinme vakiasıyla yüzyüze gelmiş, mezhebî taraftarlığın siyâset objesi haline getirilmesinin bedelini yaklaşık yüz yıl süren mecburî inzivâ dönemiyle ödemiştir. Mihne mağduriyetinden güçlenerek çıkan ve devletten de destek bulan hadis taraftarlarının baskısı sonucu yok olmaya yüz tutan ekolün İbn Abbâd'ın mezhepler tarihi sahnesine çıkmasıyla talihi dönmüş, mensupları artık tekrar yeryüzüne çıkmış, arkasına devlet desteğini almış vaziyette ilmî ortam ve münazaralarda boy göstermeye, görüşlerini serbestçe ifade etmeye ve yaymaya başlamışlardır. Vezir'in iktidar nezdinde meşrulaştırarak devletin resmî ideolojisi haline getirdiği Mu'tezilî düşünce ile dönemin mezhebî açıdan seyrini değiştirmiş, devlet kadrolarına Mu'tezilî bürokratlar atamış, ekolün siyasi görünürlüğüne büyük katkı vermiştir. Bir önceki yükseliş döneminde olduğu gibi baskı ve dayatma ile değil de dâîleri yoluyla insanları davet ederek, ikna yöntemleriyle, ilmi münazaralarla ve yazdığı risâleleriyle ekolün düşüncelerinin halk tabanında karşılık bulmasını sağlamaya

çalışmıştır. İbn Abbad tüm bu çalışmalarıyla ve özellikle yazdığı kitaplarıyla ekolün düşüncelerini, tabulaşmış ve tekfir edilmiş fikirlerini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

İbn Abbâd Mu'tezile'ye siyâsi desteğinden başka yazdığı risâlelerle ve düzenlediği münâzaralarla, insanların yoğun şekilde bulunduğu umumî mekânlarla gönderdiği davetçilerle de destek vererek ekolü bulunduğu yerden alıp bambaşka ve daha yüksek bir mevkiye konumlandırmıştır. Münazaraların merkezine Halku'l Kur'an mevzusunu yerleştirmiş olması da Mihne dönemi ile ortaklık arz etse de yöntemi noktasında o dönemden ayrılmış, kimse düşünceleri ya da mezhebî kabulleri veya reddettiği düşünceler yüzünden zarara uğramamış, baskıya ve dayatmaya maruz kalmamıştır. Mezhebin bu kadar yükselmesini sağlamasında zorlama bir metod yerine söz konusu yöntemlerle tekrar gündeme alınması ekolün, yaklaşık yüz yıllık baskı, yalnızlık ve silinmişlikten sonra daha parlak ve rahat bir dönem geçirmesine zemin hazırlamıştır ve Mu'tezile düşüncesi, mezhepler tarihindeki bu yerini Büveyhîlerin ünlü vezirine boçludur. Aslında bu uygulama, Büveyhî mezhep politikasının bir tezâhürü şeklindedir ve genel anlamda Hânedanlık döneminde siyâsi destek bulan tüm ekoller gibi Mu'tezile de bu durumdan nasiplenmiştir. Vezir'in ekolü tutup ayağa kaldıran belki en önemli hamlesi güçlü bir kelâmî kişilik olan Kadı Abdülcebbâr'ı bölgeye kadu'l kudât olarak atamasıdır. Mu'tezile kelâmının marka ismi ile bürokratik gücü birleştiren İbn Abbâd Mu'tezilî düşüncenin tırmanışı için görünüşe göre en doğru hamleyi yapmıştır. Kadı Abdülcebbâr'ı atayarak özellikle Rey şehrini âdeta Mu'tezile'nin o dönem merkez üssü haline getirmiş, bu sayede ekolün düşünceleri çok daha geniş bir alana yayılmıştır. İbn Abbâd vezirlik yetkileriyle yaptığı bu atama ile mezhepler tarihinde adeta bir sıçrama hareketine ve kırılma noktalarından birisine öncülük etmek suretiyle yine önemli bir yerde durmaktadır. Nitekim onun vefatıyla Kadı Abdülcebbâr'ın görevden azli neticesinde Mu'tezile için de hızlı bir düşüş başlamış, kısa süre içinde ekol görünürlüğünü kaybetmiştir.

Tarihindeki üç zirve dönemin ikincisini yaşayan ekol, bunu İbn Abbâd'a borçludur ve bu da Vezir'i mezhepler tarihinde önemli bir mevkiye taşımaktadır. Nitekim bu üç dönem içinde aslında en parlak olanı sükûnetle, hoşgörüyü, nefret ettirmeden, baskı ve dayatma yapılmadan geçen tek dönemin İbn Abbâd'ın vezirliği dönemindeki yükselişi olduğunu görüyoruz

Bir Zeydî-Mu'tezilî ve Hanefî olan İbn Abbâd'ın, itikadını üzerine bina ettiğini gözlemlediğimiz bu üçleme, döneminin şartlarından kaynaklıdır. Nitekim o dönem Zeydiyye ve Mu'tezile arasında tarihi bazı olaylar neticesinde düşünsel bir yakınlaşma meydana gelmiş, dönemin Mu'tezilî düşünce sahipleri aynı zamanda Zeydiyye düşüncesine yakın durmuşlardır. İbn Abbâd da bu süreçte önde gelen Zeydî-Mu'tezilîlerden olmuştur. O dönem Zeydiyye gibi İmamiyye ve Hanefiyye ekolleriyle de bir ittifak içine giren Mu'tezile kimliğinin tavrını, bekâsını garantiye almak ve maziye bir daha dönmek için adeta bir simbiyotik ilişki içinde olduğu şeklinde yorumlayabiliriz.

İbn Abbâd, bir Mu'tezilî olarak Zeydî akâidle yakından ilgilenmesiyle, Zeydî-Mu'tezilî düşüncenin en önemli temsilcilerinden olmuş, hatta güttüğü politika ile bu düşüncenin düşünsel olarak arka planına katkı sunmuştur. Bu fikrî senkronizasyon, Kadı Abdülcebbar'ın sahneden inmesi sonucu etkinliğini yitirmiş ve uzun ömürlü olmamışsa da mezhepler tarihinde bir döneme damgasını vurmuştur ve altında İbn Abbâd'ın imzası bulunmaktadır. Hülâsa İbn Abbâd, Zeydî-Mu'tezilî düşüncenin en önemli temsilci ve aktörlerinden olmuş, görev süresi boyunca bürokratik gücü kullanarak adeta düşünsel açıdan dönemini şekillendirmiştir. İbn Abbâd'la yükselen düşüncenin onun vefatından sonra ani bir düşüş yaşamasının İbn Abbâd'ın dönemin düşünce dünyasında kilit bir noktada olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz.

Bugün elimizde olan eserleri, Mu'tezile kelâmının en önemli risâlelerinden sayılmaktadır. İbn Abbâd'ı mezhepler tarihi açısından önemli kılan noktalardan birisi tam da burasıdır. Çünkü o, yazdıklarıyla Mu'tezile fikriyatını karmaşık kelâm tartışmalarından ve ıstılahından arındırmış, o günün tartışma gündemindeki mevzuları herkesin anlayabileceği bir seviyeye indirgemıştır. Vezirin insanlardaki ekolle ilgili ön yargıyı ve olumsuz intibayı yok etmek, fikrî arka planını en basit şekilde halka anlatmak ve sosyal anlamda bir taban bulabilmesine zemin hazırlamak amacıyla risâlelerini kaleme aldığını gözlemliyoruz. Onun neden böyle bir yol izlediği sorusunun cevabı ile ilgili vardığımız neticede ise vezirlik pozisyonunu tüm kalbiyle benimsediğini ifade ettiği ekolüne hizmet için bir fırsat olarak gördüğü tahmininde bulunabiliriz.

Neticede Sahib İbn Abbâd, kelâmcı ve siyâsetçi kimliğiyle öne çıkmış, her ne kadar ekol içinde kelâmî anlamda yeni bir fikir, bir teori, bir iddia ortaya koymamışsa da Basra Mu'tezilesinin Büveyhîler dönemindeki dâiliği misyonunu üstlenerek onu zirveye

taşımış, Mu'tezilî düşüncenin tarihi serüvenindeki dönüm noktalarından birisinde başrol oynamış, ekole hem teorik hem de siyasal katkı sunarak en büyük desteği vermiştir. Dönemi fikrî açıdan son derece belirgin şekilde etkilemiş, âdeta mezhebî seyrine yön vermiştir.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere genelde Büveyhîlerin, özelde ise İbn Abbâd'ın mezhepler tarihinin seyrine etkisi son derece önemlidir. Farklı mezhebî kabullerin bir arada yaşayabilmesine ön ayak olması açısından mezhepler tarihinde önemli bir mevkide durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbad, Sahib b. *el-Emsâlû's-sâ'ire min şî'ri'l-Mütenebbî (Ruznamçe)*. 1.bs Bağdat: Matbaatü'l Meârif, 1965.
- Abbad, Sahib b. *Risâle Fi'l Hidâye ve'd Dalâle*. Editör Hüseyin Ali Mahfuz. Tahran: Matbatü'l Haydari, 1955.
- Abbad, Sahib İbn. *Divan-ı es-Sahib İbn Abbad*. Editör İbrahim Şemsü'd Din. 1. bs. Beyrut/Lübnan: Matbaatü'l ilmiyye, 2001.
- Abbad, Sahib İbn. *Kitâbü'l-İmâme*, Beyrut/Lübnan: b.y, t.y.
- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. 1.bs. Ankara: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebi Eğilimleri Üzerine". *Bilimname*, sy 2 (2009): 123-28.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. 1. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Miksem el-Attâr". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 20: 201-202, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altun, Bekir. "Büveyhîler Döneminde İmamiyye-Mu'tezile Etkileşimi". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü, 2022.
- Askalânî, Ebu'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-. *Lisânü'l-Mîzân*. 1.basım. C. V. Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Matbuatü'l İslamiyye, 2002.
- Aşık, Nevzat. "Bediüzzaman el-Hemedânî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 5: 328-329. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Avni, İlhan. "Ebû Hâşim El-Cübbâî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10: 146-147. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Bayrakdar, Mehmet. "Hucendi Hâmid b. Hıdır". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 18:273-75. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20:201-208. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Bayram, İbrahim. "Sâhib B. Abbâd'ın Mu'tezile'nin Adalet İlkesini Temellendirmesi". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2019): 1677-1712.
- Bazın, Marcel. "Kazvin". Kazvin. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 25: 154-155. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Bedevî, Ahmed Tâbâne. *eş-Şâhib b. 'Abbâd El-Vezîr El-Edîb El-Alîm*. Müessesetü'l Mısriyyeti'l Amme, t.y.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ el-. *Fütûhu'l Büldân/Ülkelerin Fetihleri*. Çev. Mustafa Fayda. 1.baskı. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Carullah, Zühdi. *el-Mu'tezile*. 2 Beyrut/Lübnan, 1974.
- Cemâlû'd Din Ebi'l Hasan Alâ İbn Yusuf El-Kıfî. *İnbahu'r Ruvat*. 1. cilt. Kahire/Mısır: Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1950.
- Ceric, Mustafa. "A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi". Doktora Tezi, The University of Chicago, Near Eastern Languages and Civilizations, 1987.
- Cüşemî, Hâkim. *Şerhu'l Uyûn*. Tunus: Daru't Tunusiyye, 1974.

- Çelebi, Ahmet Rüştü, Ahmet Hurşitoğlu, ve Vehbi Vakkasoğlu. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.
- Çelebi, Furkan. “Büveyhîler Döneminde Rey Şehri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2019.
- Çelebi, İlyas. “Sahib b. Abbad”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 512-515. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Durmuş, İsmail. “Mütenebbi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32: 195-200. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Ebi'l Âlâ El-Mearri. *Risâletü'l Ğufrân*. 9.basım. Kahire-Mısır: Darü'l Mearif, 1977.
- Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin. *el-Hikmetü'l Halide/ Cavidan Hired*. Kahire/Mısır: Mektebetü'n Nahdatü'l Mısriyye, 1952.
- Ebü Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî. *El-Fihrist*. 2. basım. Matbaatü'l Haydariyye, 1960.
- Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *Mezhepler Arasındaki Farklar El-Fark Beyne'l Fırak*. çeviren Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî. *Tetimmatü'l-Yetîme*. Tahran: 1934.
- Ebu'l Ferec, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *El-Muntazam*. Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 597.
- Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kiftî. *İhbarü'l Ulemâ Büihbari'l Hükemâ*. Mısır: Mektebetü'l Hadiveyti Bimısra, 1326.
- Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-zâhire*. Kahire-Mısır: Darü'l Kütübî'l Mısriyye, 1933.
- Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî. *Tabsiratü'l Edille Fî Usuli'd Dîn*. Dimeşk: b.y., 1990.
- Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî. *El-Vâfi bi'l Vefeyât*. 9. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l Ehya et-Turasi'l Arabi, 2000.
- Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî. *el-Vafi bi'l Vefeyat*. 1. basım. 18. cilt Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasi'l Arabi, 2000.
- Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî. *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasi'l Arabi, 2000.
- Emîn, Muhsin el. *A 'Yânü'ş-Şîa*. 3.cilt. Beyrut/Lübnan: Darü't Tearifü Li'lmatbuat, 1986.
- Enbârî, Ebu'l Berekât Kemalü'd Din Abdurrahman b. Muhammed el-. *Nüzhetü'l Elibba Fî Tabakâtü'l Üdebâ*. Kahire-Mısır: Darü'l Fikri'l Arabi, 1998.
- es-Sâhib b. Abbâd. *Resâilü's Sâhib b. Abbâd*. 1.basım. Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafî, t.y.
- Es-Sahib Ebi'l Kasım İsmail İbn Abbâd. *Kitâbü'l-Keşf 'an Mesâvi'i Şi'ri'l-Mütenebbi*. Bağdat: Mektebetü'n Nahda, 1965.
- Es-Sahib Ebi'l Kâsım İsmail İbn Abbâd. *Unvanu'l mearif ve Zikru'l Halâif*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşad, 1966.
- Es-Sahib İsmail İbn Abbâd. *Divan-ı Sahib B. Abbâd*. Editör Şeyh Muhammed Alü Yasin. Beyrut/Lübnan: Darü'l Kalem / Mektebetü'l Hindiyye, 1974.

- Es-Sahib İsmail İbn Abbâd,. *Dîvan-ı Sahib bin Abbâd*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'l İlmiyye, 2001.
- Es-Sahib İsmail İbn Abbâd. *el-İbâne 'an mezhebi Ehli'l-'adl bi-hüceci'l-Kur'ân ve'l-'akl*, Beyrut/Lübnan: ed-Darü'l Müttehîde, t.y.
- Es-Sahib İsmail İbn Abbâd. *Nusretü Mezâhibi'z-Zeydiyye*. Beyrut/Lübnan: ed-Darü'l Müttehîde, 1981.
- Eş'ari, Ebu'l Hasan. *Makalatü'l İslamiyyin*. İstanbul: Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Evkuran, Mehmet, *Mu'tezile Akaidi Sahib b. Abbad'ın Kelâmî Görüşleri ve el-İbâne Adlı Eseri*. Çeviren Yasin Ulutaş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- ez-Zehabi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 11. basım, Kahire: Müessesetü'r Risale, 1417.
- Ez-Zehabi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 4. baskı. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r Risale, 1986.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Ebû Ca'fer el-Hâzîn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17: 126-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gençtürk, Cihan. "Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020.
- Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 13-14 (2001): 35-63.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 12 (zmir 1999): 47-72.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîlerin Şîf-Sünnî Siyâseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999.
- Güner, Ahmet. "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 17 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-amid-ebul-fazl>.
- Güner, Ahmet. "Şii Yüzyılında Yahut büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları* 1 (2011).
- Güner, Ahmet. "İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Fazl", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20:485-86. İstanbul: TDV Yayınları 1999.
- Güner, Ahmet. "Rüknüddeve". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 35: 285-286. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Hamâde, Muhammed Mahir. *el-Mektebâtu fi'l-İslâm -Neş'etuhâ ve Tetavvûruhâ ve Mesâiruhâ*. 2. bs. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1978.
- Hamevî. *Mu'cemü'l Üdeba*. 2. bs. 2. cilt Mısır: Matbaatü'l Hindiyye bi'l musiki, 1924.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 2. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 8. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-büldân*. 1. bs. 4. cilt 10 c. Mısır: Matba'atu's Seade, 1324.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l Üdeba*. 1. bs. 7. cilt Darü'l Garbi'l İslami, 1993.

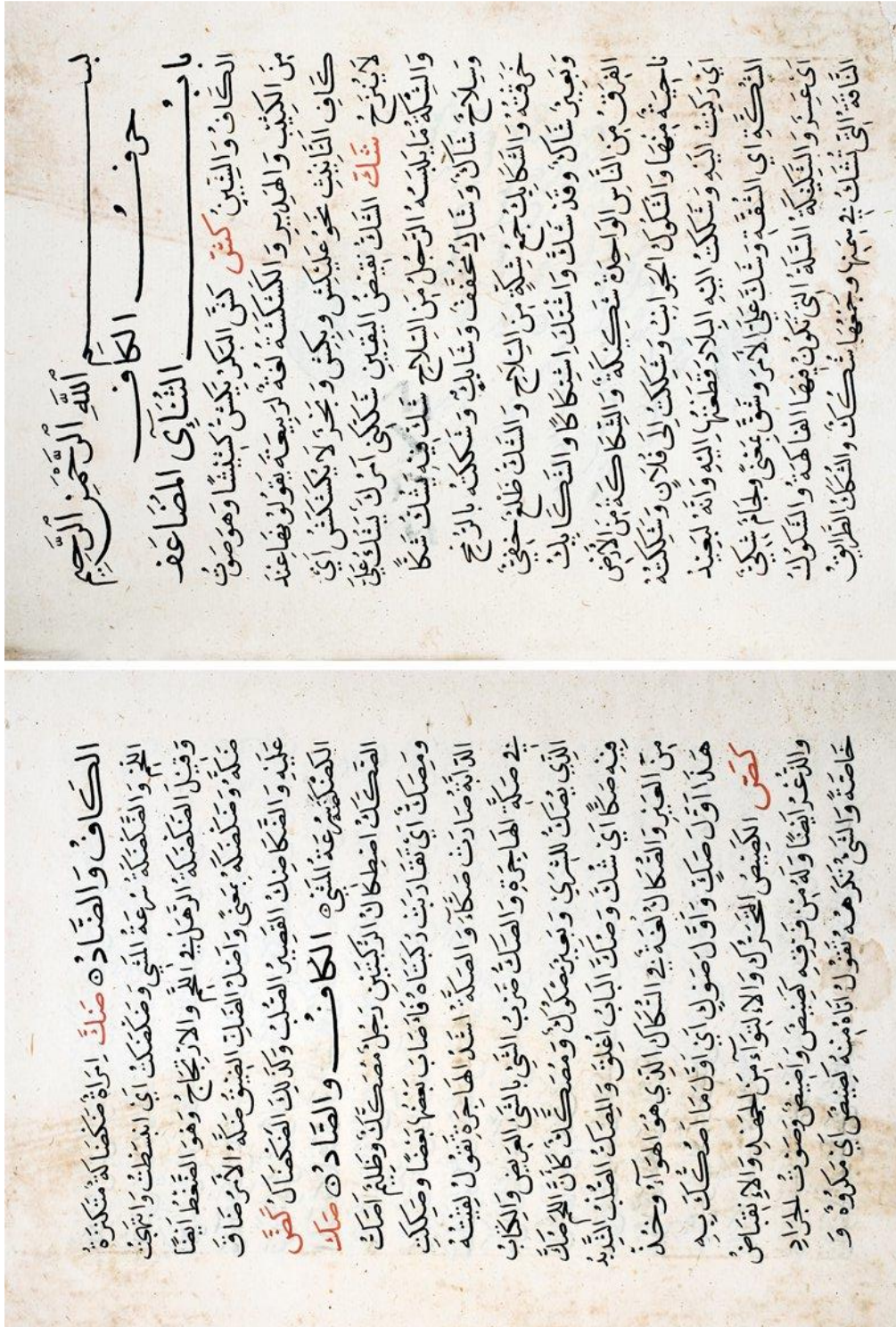
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, İrşâdü'l-elibbâ' ilâ ma'rifeti'l-üdebâ', Tabakâtü'l-üdebâ'*. 2. bs. 2.cilt Matbaatü'l Hindiyîye bi'l musiki, 1924.
- Hamevî, Yakut. *Mu'cemü'l Büldan*. 3. cilt Beyrut/Lübnan: Dar-ı Beyrut/Dar-ı Savir, 1957.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. 1. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l Garbi'l İslami, 1993.
- Han, Sadîk Hasan. *Ebcedü'l Ulüm*. Beyrut/Lübnan: Darü İbn Hazm, 2002.
- Hassani, Ataullah, ve Mustafa Aylar. "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrini Sosyo-Ekonomik Durumu ve Mimari Yapısı". *Türkiyat Mecmuası*, sy 31 (2021): 68-86.
- Heyet. *Hadâretü'l Irak*. El-Usûrû'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye /et-Tenzîmâtü'l-İdâriyye ve's-Siyâsiyye. 6. cilt Bağdat: Dârü'l Cîl, 1984.
- İbn Abbâd, Sahib. *el-Muhît fi'l-luğâ*. 1.bs. 11. cilt Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- İbn Abbâd, Sâhib. *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd*. 1.bs. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366.
- İbn Ebî Usaybiya. *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'*. Beyrut: Menşûratu Dâri'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânu'l-Mizân*. 1. cilt. Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l İlmiyye, t.y.
- İbn Haldûn. *Târîhu İbn Haldûn*. 4. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l Fikr, 2000.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*. 1. Baskı. 5. cilt. Kahire-Mısır: Mektebetü'l Nahdiyyeti'l Mısıriyye, 1367.
- İbn Hallikan Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyatü'l Ayan ve Enbai'z Zaman*. 1. basım 1. cilt. Mektebetü'l Nahdiyyeti'l Mısıriyye, 1949.
- İbn Kesîr. *Büyük İslam Tarihi El-Bidaye ve'n Nihaye*. Çeviren Mehmet Keskin. 11. cilt İstanbul: Çağrı yayınları, 1995.
- İbn Kesir. *El-Bidaye ve'n Nihaye*. 1. bs. İstanbul: Çağrı yayınları, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 11. cilt Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l Mearif, 1990.
- İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 12. cilt Beyrut/Lübnan: Darü's Savir-Dar-ı Beyrut, 1968.
- İbn Miskeveyh. *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*. 6. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l kütübi'l İlmiyye, 2003.
- İbn Miskeveyh. *Tecaribü'l Ümem*. 1. baskı. 5. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecaribu'l Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*. Beyrut: Mektebetü's Sekafetü'd Diniyye, 1333.
- İbnu'l Esir. *El-Kamil Fi't Tarih Tercemesi*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnu'l Esir. *El-Kamil Fi't Tarih Tercemesi*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnu'l Esîr. *El-Kamil Fi't tarih Tercemesi*. Çeviren Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

- İbnu'l Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *Enbahu'r Ruvvat*. 1. bs. 4. cilt Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafî, 1986.
- İbnu'n Nedim. *El-Fihrist*. 1. bs. Beyrut/Lübnan: el-Matbaatü'r Rahmaniyyeti'l Mısriyye, 1348.
- İbnu'n Nedim. *el-Fihrist*. 2. Beyrut/Lübnan: Darü'l Marife, 1997.
- İbnü'l Cevzi. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. 1.basım. 14. cilt Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf. *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nüvât*. C. I.cilt. Kahire-Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafî, 1986.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf. *İnbâhü'r-Ruvvât âla Enbâhi'n-Nuhât*. 3.cilt Kahire-Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/ müessesetü'l Kütübü's Sekafî, 1986.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*. Beyrut/Lübnan: Darü'l Mektebeti'l Hayat, 1961.
- İlyas Çelebi. "Sahib b. Abbâd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 35: 512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İlyas Çelebi. "Sıfat", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 37: 100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İnal, İbrahim Hakkı. "Neccariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 24 (Aralık 2010): 33-52.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l Usuli'l Hamse Mu'tezilenin Beş İlkesi*. Editör Metin Yudagür. Çeviren İlyas Çelebi. 1. basım. 1. cilt. İstanbul: Tükiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. Çeviren İlyas Çelebi. 1. bs. 1. 2 cilt İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kahveci, Niyazi. "Şia-Mutezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdulcebbâr-Şerif Murteza)". *Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (2005): 153-66.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 19: 416-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karahüseyin, Samet. "Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Kaya, Mahmut. "Ebu Hayyan et-Tevhîd". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 10: 154-157. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kazvîni, Abdülkerim b. Muhammed er-Rafîi el-. *et-Tedvin fî ahhârî Kazvîn*. 2. cilt. Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408.
- Kazvini, Hamdullâh el-Müstevfî. *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd*. Beyrut/Lübnan: Darü's Sadr, t.y.
- Kıftî, Ali b. Yûsuf el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. 1. cilt Kahire/Mısır: b.y., 1369.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-. *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahhârî'l-Hükemâ*. 1.bs. Mısır: Darü'l Kütübü'l Hadeviyye, 1326.

- Kıftî, El-Vezîru Cemâlû'd Din Ebu'l Hasan Ali İbni Yusuf el-. *İnbahu'r Ruvat*. 1. bs. 1. cilt Kahire/Beyrut: Darü'l Fikri'l Arabi/Müessestü'l Kütübü's Sak, 1986.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Koçak, İnci. "Mis'ar b. Mühelhil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30: 176-177. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2002/1 (2002): 168-210.
- M. Shakib Asım. "Sâhib B. Abbâd'ın Şiirlerinde Hz. Ali'ye Yönelik Medihler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 44 (2020): 153-70.
- Makdisî, Ebû Abdullah Mu-hammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrut: Matbau Brîll, 1906.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahseni't-Teķâsîm fî Ma'rifeti'l-Eķalîm*. Leiden: Beril, 1906.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6: 496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merdam, Halil. *Sahib İbni Abbad*. Dimeşk: b.y., 1933.
- Muhyiddin b. Hacı Mehmed Pîrî. "Piri Reis Haritası". İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Hidrografi Neşriyatı, 1966. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.
- Müneymine, Hasan. *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*. Dirasati'l Fi't turasi'l Arabi, t.y.
- Nisaburi, Ebu Mansur abdûlmelik Es-Seâlibî. *Yetimetü'd-Dehr*. 6. cilt Beyrut/Lübnan: b.y., 1983.
- Onat, Hasan, ve Sönmez Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarih El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Öz, Mustafa. "İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 19: 345-348. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. "Neccâriyye". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32: 482-83. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. "Fahruddevle". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 12: 98-99. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Rey". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 35: 40-41. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Pırlanta, İsmail. "Büveyhîlerin Din Siyâseti Bağlamında Eşârilik'in Gelişimine Katkıları". *Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 14 (2018): 167-91.
- Polatoğlu, Selahattin. "İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem'i". Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2008.
- Rasul, Ahmed Abdülaziz Mahmud- Muhammed Faki. *Büveyhî Veziri Sahib B. Abbâd Şahsiyeti ve Dönemi*, t.y.
- Rençber, Akif. "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasi Tarihi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1 (2012).

- Reynolds, Gabriel Said. “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi Ve Düşüşü The Rise and Fall of Qadi Abd al-Jabbar”. Çeviren Samet Karahüseyin. *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, sy 13 (2020): 773-805.
- Rûmî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-. *İrşâdü’l-Erîb İlâ Ma’rifeti’l-Edîb, İrşâdü’l-Elibbâ’ İlâ Ma’rifeti’l-Üdebâ’, Tabakâtü’l-Üdebâ.* 2. 7 c. Beyrut/Lübnan: Darü’l Garbi’l İslami, 1993.
- Rûzrâverî, Ebû Şücâ Muhammed b. Hüseyin. *Zeylû Kitâbi Tecâribi’l-Ümem.* 3. cilt. Kahire/Mısır: Darü’l Kütübü’l İslami, t.y.
- Safedî, Ebü’s-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi’l-vefeyât.* 1.basım. 2.cilt. Beyrut/Lübnan: Dar-ü İhya et-Turasil Arabi, 2000.
- Sâhib b. Abbâd. *Resâilu es-Sâhib b. Abbâd.* Editör Abdülvehhâb Azzâm-Şevki Dayf. I. Darü’l Fikri’l Arabi, 1945.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, ve Mehmet Ümit, ed. *İslam Mezhepleri Tarihi.* Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- Sealebi, Ebû Mansûr es-. *Yetîmetü’l-dehr fî mehâsini ehli’l-‘aşr.* 1. Baskı. 4. cilt. Beyrut/Lübnan: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1403.
- Sealebi, Ebû Mansûr es-. *Yetîmetü’l-dehr fî mehâsini ehli’l-‘aşr.* 1.Basım. 3.Cilt. Beyrut/Lübnan: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü’l-Dehr fî Mehâsini Ehli’l-‘Aşr.* 1. bs. 3. cilt Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1403.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-. *Yetîmetü’l Dehr.* 1. bs. 3. cilt Beyrut / Lübnan: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1403.
- Sem’ani, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb.* 1. bs. 4. cilt Beyrut/Lübnan: Darü’l Cenân, 1988.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-. *el-Ensâb.* 1.basım. 5.cilt. Beyrut/Lübnan: Darü’l Cenân, 1988.
- Semerkandî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-. *Kitabu’t Tevhid.* Çeviren Bekir Topaloğlu. 18. basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Serdar, Murat, ve Harun Işık. *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Kelâm Tarihi.* III. basım. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Serdar, Murat, ve Harun Işık. *Sistematik Kelâm II.* 3. bs. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Subhî, Ahmed Mahmud. *Fî ilmi’l-Kelâm.* 3. bs. 3. cilt Beyrut/Lübnan: Darü’n Nahda el-Harbiyye, 1991.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ.* 1.basım. 5. cilt Kahire/Mısır: DarüL Hayat ve’l Kütübü’l arabîyye, 1964.
- Süyûtî, Celâleddin. *Buğyetü’l-vu’ât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât.* 1. cilt Beyrut/Lübnan: El-Mektebetü’l Arabiyye, 1964.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *Buğyetü’l Vüat Fî Tabakâti’l Lugaviyyin ve’n-Nehat.* 1. cilt Beyrut/Lübnan: Mektebetü’l Asriyye, t.y.
- Şîrâzî, Ebû İshâk. *Tabakatu’l Fukaha.* Beyrut/Lübnan: Darü’l Kalem, t.y.
- Tabane, Bedevi. *es-Sahib b. Abbad : el-vezir el-edib el-alim.* Alamü’l-Arab; 27. Kahire : Mektebetu Mısır. Erişim 30 Ocak 2024. <http://ktp.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=139031&ele=&wKitaplar=el+vezir+el+edib+el+alim>.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Tarîhu't Taberî*. Editör Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim. 10.cilt. Darü'l Mearif, t.y.
- Tevhîdî, Ebu Hayyan. *Ahlaku'l Vezirayn*. Beyrut: Darü's Sadr, 1412.
- Tevhîdî, Ebu Hayyan. *El-İmta' Ve'l Muânese*. Birleşik Krallık: Hindavi 1. cilt, 2019.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed. *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezireyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd*. Beyrut, 1992.
- Tural, Hüseyin. "İbn Fâris", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 19: 479-481. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Turan, Nurullah. "Selçuklu Başkenti Rey". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2013.
- Tüccar, Zülfikar. "Ebû Saîd es-Sîrâfî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 37: 264-265. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Uysal, Şule Yüksel. "Hz. Ali İçin Güneşin Geri Döndürülmesi Rivayeti Bağlamında Sened Tenkidinin İctihâdîliği". *Diyanet İlmî Dergi* 59, sy 3 (2023): 967-1000.
- Üzüm, İlyas. "Muhammed Tâki el-Meclisî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 28: 255. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-. *Mu'cemü'l Büldan*. 1. bs. Kahire/Mısır, 1323.
- Yâsin, Şeyh Muhammed Âlü. *es-Sahib b. Abbad Hayatuhu ve Edebuhu*. 1. bs. Bağdat: Matbaatü'l Mearif, 1957.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mücessime". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31: 448-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9: 263-265. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yılmaz, Edip. "Ebû Reşîd En-Nîsâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri Ve Belli Bazı Fikirleri". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Yurdagör, Metin. "Kadi Abdülcebâr". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 24: 111-113. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Yusuf Şevki Yavuz. "Yed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 43: 375-376. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yusuf Şevki Yavuz. "Vahdâniyyet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 42: 428-430. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yusuf Şevki Yavuz. "Aşura". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 4: 24-26. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 30: 26-28. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Zeydan, Corci. *Tarihu Adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*. 2. cilt, 1930.
- Züheyri, Muhammed Ganavi ez-. *el-Edeb Fî Zillî Benî Büveyh*. Mısır: Camiatü Fuadü'l Evvel, 1368.

Ek 2: Büveyhi Emirliği'nin Hâkimiyet Alanını Gösterir Harita

Büveyhi Emirliği'nin hâkimiyet alanını gösterir harita